

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК УНИВЕРСИТЕТИ

Қўлёзма ҳуқукида
УДК: 347 (043.5) (575.1)

РАХИМОВ ДАНИЯР БАХТИЯРОВИЧ

**МАЖБУРИЯТЛАР БАЖАРИЛИШИНИ ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ
ТАЪМИНЛАШ**

**12.00.03 – Фуқаролик ҳуқуқи. Тадбиркорлик ҳуқуқи.
Оила ҳуқуқи. Халқаро хусусий ҳуқуқ**

**Юридик фанлари доктори (Doctor of Science)
илмий даражасини олиш учун тайёрланган
ДИССЕРТАЦИЯ**

Илмий маслаҳатчи: Рўзиназаров Шухрат Нуралиевич
юридик фанлар доктори, профессор

Тошкент шаҳри — 2022 йил

КИРИШ	4
 I БОБ. ФУҚАРОЛИК ҚОНУНЧИЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА МАЖБУРИЯТЛАР БАЖАРИЛИШИНИ ТАЪМИНЛАШ УСУЛЛАРИНИНГ ЦИВИЛИСТИК ТАВСИФИ	
1.1-§. Мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш тушунчаси, цивилистик аҳамияти ва роли.....	18
1.2-§. Мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш усулларига илмий доктринал ёндошувлар ва турланишининг ўзига хос жиҳатлари.....	41
Биринчи боб бўйича хулосалар.....	63
 II БОБ. МАЖБУРИЯТЛАР БАЖАРИЛИШИНИ ФУҚАРОЛИК- ҲУҚУҚИЙ ТАЪМИНЛАШДА ҚАРЗДОРНИ ЎЗ МАЖБУРИЯТИНИ ЛОЗИМ ДАРАЖАДА БАЖАРИШИГА УНДОВЧИ УСУЛЛАР	
2.1-§. Неустойка – мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлашнинг усули сифатида.....	64
2.2-§. Закалат – мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлашнинг усули сифатида.....	92
Иккинчи боб бўйича хулосалар.....	107
 III БОБ. МАЖБУРИЯТЛАР БАЖАРИЛИШИНИ ФУҚАРОЛИК- ҲУҚУҚИЙ ТАЪМИНЛАШНИНГ МАЖБУРИЯТ ИШТИРОКЧИЛАРИ МАНФААТИНИ ҲУҚУҚИЙ ҲИМОЯ ҚИЛИШ УСУЛЛАРИ	
3.1-§. Кафиллик – мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш усуллари тизимида тутган ўрни ва асослари.....	108
3.2-§. Кафолат – мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлашнинг усули ва унинг хусусиятлари.....	121
Учинчи боб бўйича хулосалар.....	154
 IV БОБ. МАЖБУРИЯТЛАР БАЖАРИЛИШИНИ ФУҚАРОЛИК- ҲУҚУҚИЙ ТАЪМИНЛАШНИНГ УНИВЕРСАЛ ВА ЗАМОНАВИЙ УСУЛЛАРИ	
4.1-§. Гаров – мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлашнинг универсал усули сифатида.....	155
4.2-§. Қарздорнинг мол-мулкани ушлаб қолиш – мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлашнинг универсал усули сифатида.....	173
4.3-§. Мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг замонавий усуллари.....	191

4.4-§. Рақамли реаллик шароитида мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик- хуқуқий таъминлаш усуллари тақомиллаштиришнинг замонавий истиқболлари.....	214
Тўртинчи боб бўйича хулосалар.....	234
ХУЛОСА.....	236

К И Р И Ш

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Дунёда шиддат билан ўзгариб бораётган ахборот-коммуникация технологиялари, айниқса, рақамли фуқаролик муомаласининг жадал ривожланиши мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш муносабатларида иштирок этувчи тарафларнинг қонуний манфаатларини оқилона ҳимоя қилиш мақсадида анъанавий таъминлаш усуллари бўйича фундаментал илмий изланишларни олиб бориш ва уларни амалиётда қўллашнинг самарадорлигини оширишни тақозо этмоқда. Пандемия шароитида глобал Интернет тармоқлари орқали шартномалар тузиш, айниқса, “Blockchain” каби янги рақамли технологияларга асосланган ақлли келишувларни қўллаш доирасининг тобора кенгайиб бораётганлиги, мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг анъанавий усуллари ва рақамли технологияларни қўллаш билан боғлиқ янги шакл ҳамда усулларни татбиқ этишнинг ўзаро алоқадорлигини илмий-назарий нуқтаи назаридан ҳар томонлама асослантириш долзарб муаммолардан бўлиб ҳисобланади. Таҳлилларнинг далолат беришича, 2027 йилга келиб дунёдаги ялпи ички маҳсулотнинг 10 фоизга яқини Blockchain асосига қурилган технологиялар ёрдамида жамланиши кутилаётганлиги¹ ва электрон шартномалар тузиш билан боғлиқ муносабатларни тартибга солувчи “Халқаро шартномаларда электрон хабарномадан фойдаланиш ҳақидаги Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Конвенцияси”² амалда кенг қўлланилиб келинаётганлиги мажбуриятлар бажарилишини таъминлашга янги рақамли технологияларни қўллаш баробарида шартномаларни электрон шаклда, шунингдек, электрон имзодан фойдаланган ҳолда тузиш ҳамда мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари фуқаролик ҳуқуқий табиатининг фундаментал асосларини рақамли реаллик талаб ва

¹ Deep Shift. Technology Tipping Points and Societal Impact. World Economic Forum. Survey Report. September 2015. -Р. 24. // Савельев А.И Договорное право 2.0: «умные» контракты как начало конца классического договорного права /Вестник гражданского права.-2016, -N3. -С.32-59.

²<http://docs.cntd.ru/document/901966877>

эҳтиёжларини инобатга олиб тадқиқ этиб ўрганишга объектив зарурият вужудга келмоқда.

Жаҳонда мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлашнинг шаклланиши ва ривожланишининг илмий-назарий жиҳатларини концептуал ўрганиш, мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг ривожланиш тенденцияларига таъсир этувчи замонавий ҳуқуқий омилларни аниқлаш, мажбуриятлар бажарилишини таъминлашга янги илмий концепцияларни амалиётга татбиқ этиш соҳасида цивилистик тадқиқот ишлари амалга ошириш истиқболли вазифалар сирасига киради. Бу борада, айниқса, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш институтини комплекс тадқиқ қилиш асосида илмий баҳолаш, анъанавий таъминлаш усуллариини такомиллаштириш, мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш муносабатларига оммавий ва хусусий ҳуқуқларнинг “ҳуқуқ дуализми”ни қўллаш амалиётининг самарадорлигини аниқлаш, “Астрент”, “Эскроу”, “Indemnity”, “Warranty” ва “Estoppel” каби замонавий ҳуқуқий институтларининг илмий концепцияларни мавзу доирасида концептуал ўрганиш асосида мажбурият иштирокчиларининг қонуний манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган таъминлаш усул ҳамда воситаларининг фуқаролик-ҳуқуқий механизмларини такомиллаштириш ва унинг илмий-назарий ечимини топиш долзарб аҳамият касб этмоқда.

Мамлакатимизда тараққиёт стратегиясига мувофиқ амалга оширилаётган кенг қамровли ва жадал ислоҳотлар шароитида фуқаролик ҳуқуқий мажбурият муносабатларини тартибга солиш муаммоларини назарий-методологик ҳамда амалий жиҳатдан ўрганиш устувор тадқиқот йўналишларидан бўлиб ҳисобланади. Дарҳақиқат, фуқаролик қонунчилиги мажбуриятлар бажарилишини таъминлашга оид муносабатларни тартибга солишда асосан анъанавий усуллар билан чекланиб қолинаётганлиги суд амалиётида яққол намоён бўлмоқда. Амалиёт таҳлиллари кўрсатишича, мажбурият тарафлари ўртасидаги муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишда муайян бўшлиқлар мавжудлиги, аксарият ҳолларда тарафларнинг ўз зиммасига олган

мажбуриятларни бажарилмаслигига ёки лозим даражада бажарилмаслигига сабаб бўлмоқда, баъзан мажбуриятлар бажарилишини таъминлашга оид фуқаролик-ҳуқуқий нормаларни қўллашда айрим муаммолар вужудга келмоқда.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролик қонунчилигини такомиллаштириш концепциясида “Фуқаролик кодексида фуқаролик ҳуқуқи ва фуқаролик мажбуриятларини виждонан ва муносиб амалга оширишни таъминлашга қаратилган чора ва воситаларни такомиллаштириш; кредитор ва қарздорлар ҳуқуқларининг ишончли кафолатларини таъминлаш; фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда ахборот-коммуникация технологияларни қўллашнинг ҳуқуқий асосларини шакллантириш; гаров муносабатлари ҳақидаги нормаларни ривожлантириш”³ каби ғоятда долзарб бўлган янги вазифалар қўйилди. Ушбу йўналишда белгиланган вазифалар бевосита мажбуриятлар бажарилишини таъминлашга оид муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш механизмларини такомиллаштириш айниқса, кредитор ва қарздор ҳуқуқ ва манфаатларини ишончли кафолатларини яратиш билан боғлиқдир. Шу нуқтаи назардан мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш усуллариининг ўзига хос хусусиятларини ёритиш, уларни амалиётда қўллаш самарадорлигини оширишнинг фуқаролик-ҳуқуқий механизмларини ишлаб чиқиш, уларнинг замонавий ривожланиш тенденцияларини инобатга олиб янада такомиллаштириш долзарб ва устувор тадқиқот йўналишларидан бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси (1995, 1996), “Гаров тўғрисида”ги (1998), “Ипотека тўғрисида”ги (2006), “Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги (2012), “Гаров реестри тўғрисида”ги (2013), “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги (1998) қонунлари

³Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик қонунчилигини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2019 йил 5 апрелдаги Ф-5464-сонли Фармойиши. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси /<https://lex.uz/docs/4272621>

ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги 4947-сонли “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги, 2021 йил 14 сентябрдаги “Шартномавий муносабатларни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6313-сонли фармонлари, 2019 йил 5 апрелдаги 5464-сонли “Ўзбекистон Республикаси фуқаролик қонунчилигини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармойиши ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга мазкур диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг асосий устувор йўналишларига мослиги. Диссертация тадқиқоти “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” доирасида амалга оширилган.

Диссертациянинг мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи⁴.

Мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлашнинг айрим жиҳатларига оид илмий-тадқиқот ишлари дунёнинг етакчи илмий марказлари ва олий таълим муассасаларида, жумладан, Москва давлат юридик академияси (**Россия**), Россия давлат одил судлов университети (**Россия**), Украина Юридик академияси (**Украина**), Қозоғистон Республикаси Қонунчилик ва ҳуқуқий ахборот институти (**Қозоғистон**), Қирғизистон Республикаси Фанлар Миллий академияси Фалсафа ва сиёсий-ҳуқуқий тадқиқотлар институти (**Қирғизистон**), Maastricht University (**Нидерландия Қироллиги**), Lund University (**Швеция**), George Washington University (**АҚШ**), Sheffield University (**Sheffield-England**)да олиб борилмоқда.

⁴Диссертация мавзуси бўйича халқаро илмий тадқиқотлар шарҳи: <https://www.maastrichtuniversity.nl>; <https://www.lu.se>; <https://www.gwu.edu>; <https://www.sheffield.ac.uk>; <https://rgup.ru>; <https://msal.ru>; <https://nlu.edu.ua/ru>; <http://law.dgu.ru/>; <http://www.zqai.kz/ru>; <http://www.tsul.uz>; <http://proacademy.uz> ва бошқа манбалар асосида амалга оширилган.

Фуқаролик ҳуқуқида мажбуриятлар бажарилишини таъминлашга оид муносабатларни такомиллаштириш бўйича илмий-тадқиқот ишлари юзасидан қуйидаги натижалар олинган: жумладан, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллариининг ҳимоялашга мўлжалланганлиги (Украина Юридик академияси), Лотин Америкаси мамлакатлари қонунчилиги бўйича фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усуллари, кафилнинг солидар ва субсидиар жавобгарлиги, неустойка кредит мажбуриятлари бажарилишини таъминлаш турларидан бири, неустойкани бузилган ҳуқуқни ҳимоя қилиш усули сифатида, неустойкани ундириш (Россия давлат одил судлов университети, Москва давлат юридик академияси), неустойканинг ҳуқуқий табиати ва предмети; воситачилик шартномаси (Қозоғистон Республикаси Қонунчилик ва ҳуқуқий ахборот институти), мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг усули сифатида ипотеканинг хусусиятлари ва норматив-ҳуқуқий тартибга солиниши масалалари (Қирғизистон Республикаси Фанлар Миллий академияси Фалсафа ва сиёсий-ҳуқуқий тадқиқотлар институти), мулкка бўлган гаров ҳуқуқи (Maastricht University), банк кафолати (Lund University), судлар томонидан неустойкани камайтириш асослари (George Washington University), ушлаб қолишга бўлган сотиб олувчининг ҳуқуқи: англия ҳамда эрон ва шия қонунлари қиёсий таҳлил қилинган (Sheffield University, Sheffield-England).

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Тадқиқот мавзусига оид маълум бир жиҳатлар, ҳусусан, мажбурият ҳуқуқи тушунчаси, мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш муаммолари, интернет тармоғида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш масалалари, ипотека кредити шартномаси бўйича мажбуриятлар ижросини таъминлашнинг фуқаролик ҳуқуқий масалалари, мажбуриятлар бажарилишни таъминлаш воситаси сифатида гаровнинг ҳуқуқий муаммолари, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда неустойкани қўллашни такомиллаштиришнинг илмий-назарий таҳлили, мажбуриятларни бажаришни таъминлаш усули сифатида мол-мулкни ушлаб қолишнинг аҳамияти, бозор иқтисодиёти

шароитида шартнома мажбуриятларини бузганлик учун фуқаролик ҳуқуқий жавобгарлик муаммолари билан боғлиқ масалалар Ҳ.Р.Раҳмонкулов, И.Рустамбеков, Н.Имомов, Н.Исмаилов, А.С.Одинаев, Ш.Н.Рўзиназаров, Ф.Ю.Шодмановлар томонидан ўрганилган⁵.

Хорижий мамлакатларда мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш билан боғлиқ масалаларнинг назарий ва амалий жиҳатлари В.С.Константинова, Б.М.Гонгало, М.И.Брагинский, К.А.Новиков, Д.А.Торкин (Россия), Д.Калимов (Белорусь Республикаси), Д.С.Касымжанова (Қозоғистон), А.Т.Уметова (Қирғизистан), Ш.А.Нодирова (Тожикистон), В.Nicholas (Франция), А.S.Hartkamp (Нидерланд), А.Н.Silvertown (Англия), К.Н.Wang (Хитой) томонидан ўрганилган⁶.

Бироқ юқорида номлари келтирилган олимларнинг тадқиқот ишлари асосан мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг муайян концептуал жиҳатларига бағишланган бўлиб, комплекс ҳолда фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш муаммоларини ёритишга қаратилмаган. Мамлакатимизда рақамли реаллик шароитида мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш муносабатларининг назарий ва амалий масалаларига оид алоҳида комплекс тадқиқот олиб борилмаган.

Диссертация тадқиқотининг диссертация бажарилаётган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация мавзуси Тошкент давлат юридик университетининг илмий-тадқиқот ишлари режасига мувофиқ, “Мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш” мавзуси доирасида бажарилган.

⁵Раҳмонкулов Ҳ. Мажбурият ҳуқуқи. – Т.: ТДЮИ, 2005; Рустамбеков И. Интернет тармоғида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш муаммолари (монография). – Т.: ТДЮУ, 2017.; Имомов Н.Ф. Ипотека кредити шартномаси бўйича мажбуриятлар ижросини таъминлашнинг фуқаролик ҳуқуқий масалалари. – Т.: ТДЮУ, 2014.; Исмоилов Н.М. Правовые проблемы залога как способа обеспечения исполнения обязательств: Автореф. дис.к.ю.н. – Т.: 1999.; Одинаев А.С. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда неустойкани қўллашни такомиллаштириш: илмий-назарий таҳлил. // Юридик фанлар Ахборотномаси. 2020 йил, махсус сон; Рўзиназаров Ш.Н. Мажбуриятларни бажаришни таъминлаш усули сифатида мол-мулкни ушлаб қолишнинг аҳамияти//Иқтисод ва ҳуқуқ. Экономика и право. – 2017. – №12.; Шодманов Ф.Ю. Бозор иқтисодиёти шароитида шартнома мажбуриятларини бузганлик учун фуқаролик ҳуқуқий жавобгарлик муаммолари. Ю.ф.д. дисс. – Т., -2002.

⁶Мазкур олимлар асарларининг тўлиқ рўйхати диссертациянинг фойдаланилган адабиётлар рўйхатида берилган.

Тадқиқотнинг мақсади мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-хуқуқий таъминлашнинг хуқуқий асосларини такомиллаштириш бўйича илмий-амалий хулоса, таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-хуқуқий таъминлаш тушунчаси, цивилистик аҳамияти ва ролини аниқлаш;

мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-хуқуқий таъминлаш усуллариغا илмий докторинал ёндошувлар ва турланишининг ўзига хос жиҳатларини ёритиб бериш;

неустойка ва закат мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-хуқуқий таъминлашнинг ундовчи усули сифатида хусусиятларини ўрганиш, уларни фарқланиш асосларига кўра қўллашнинг ўзига хос жиҳатларини аниқлаш;

кафиллик ва кафолат мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-хуқуқий таъминлашнинг мажбурият иштирокчилари манфаатини хуқуқий ҳимоя қилиш усули сифатида ўзига хос жиҳатларини тизимли таҳлил этиш, уни қўллашда кредитор, кафил ва қарздорнинг қонуний манфаатларини ҳалоллик ва ишонч тамойилларига мувофиқ хуқуқий ҳимоя қилиш хусусиятларини тадқиқ этиш;

гаров ва қарздорнинг мол-мулкани ушлаб қолишнинг мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-хуқуқий таъминлашнинг универсал усуллари сифатида ўзига хос хусусиятларини аниқлаш, мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-хуқуқий таъминлашнинг замонавий усуллари бўйича концептуал ёндашувларни тадқиқ қилиш асосида қонунчиликни ривожлантириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқиш ва асослаш;

рақамли реаллик шароитида мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-хуқуқий таъминлаш усуллари такомиллаштиришнинг замонавий истиқболларини белгилашга қаратилган муаммоли ва мақсадли назарий ҳамда амалий тусдаги концептуал таклиф ва тавсияларни ишлаб чиқиш ҳамда асослаш.

Тадқиқотнинг объекти бўлиб мажбуриятлар бажарилишини

фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш билан боғлиқ ижтимоий муносабатлар ҳисобланади.

Тадқиқотнинг предмети мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлашга оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, ҳуқуқни қўллаш амалиёти, хорижий мамлакатлар қонунчилиги ва тажрибаси ҳамда юридик фанда мавжуд бўлган концептуал ёндашувлар, илмий-назарий қарашлар ва ҳуқуқий категориялардан иборат.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқотни олиб боришда тарихий ва тизимли усул, анализ ва синтез усули, қиёсий-ҳуқуқий ва таҳлил қилиш усули, норматив-ҳуқуқий ва амалий таҳлил усули, умумлаштириш, мантикийлик ҳамда маълумотларни тизимли таҳлил қилиш каби усуллар қўлланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш билан боғлиқ бўлган муносабатларни тартибга солишда мажбуриятларни бажариш усулларининг такомиллаштирилиши, кредиторлар талабларини қондириш навбатининг белгиланиши, ундирув қаратилган мол-мулкни сотиш тартибларининг ривожлантирилиши, жамият устав фондининг (устав капиталининг) миқдори ўз вақтида шакллантирилиши кредиторларнинг манфаатларини ҳуқуқий жиҳатдан таъминлаш учун муҳим эканлиги асослантирилган;

мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули сифатида берилган қарздорнинг мол-мулки ҳисобидан айна бир мол-мулкка бўлган ўз ҳуқуқлари тўғрисида гаров реестрига ёзув киритган кредиторларнинг талабларини қаноатлантириш навбатини белгилаш зарурлиги асослаб берилган;

гаровга қўйилган мол-мулкни сотишда қарздор ёки учинчи шахс бўлган гаровга қўювчи гаров нарсаси реализация қилингунига қадар исталган вақтда гаров билан таъминланган мажбуриятни ёки унинг муддати ўтказиб юборилган қисмини бажариб, ундирувни гаров нарсасига қаратиш ва уни реализация қилишни тугатиши мумкинлиги асослантирилган;

гаровга қўйилган мол-мулкни реализация қилишда мол-мулк бир нечта кредитор олдидаги мажбуриятларнинг бажарилишини таъминласа, гаровга

қўйилган мол-мулкни реализация қилишдан тушган пул маблағлари мазкур мажбуриятларни қонунда белгиланган навбат бўйича бажаришга йўналтириш мумкинлиги асослаб берилган;

гаровга қўйилган мол-мулкни гаров билан таъминланган мажбуриятларни қоплашга қабул қилинишда такрорий кимошди савдоси амалга ошмаганида гаровга олувчи гаров нарсасини реализация қилинмаган гаров нарсасини ушбу савдодаги бошланғич сотиш нархидан кўпи билан ўн фоиз камроқ суммада баҳолаб, ўзида олиб қолиши мумкинлиги асослантирилган.

Тадқиқотнинг амалий натижаси қуйидагилардан иборат:

мажбуриятлар бажарилишини таъминлашга оид муносабатларнинг ҳуқуқий асосларини унинг ривожланиш тенденцияларини инобатга олиб такомиллаштириш ҳамда ушбу соҳадаги қонун ҳужжатларининг ўзаро мувофиқлиги ва боғлиқлиги нуқтаи назаридан самарадорлигини ошириш зарурияти асослантирилган;

мажбуриятлар бажарилишини оқилона таъминлаш мақсадида унга салбий таъсир кўрсатадиган коррупциявий омилларнинг олдини олишда “ақлли” келишувлардан, хусусан электрон шаклдаги шартномалардан фойдаланиш ҳар томонлама самарали ҳисобланиши ва рақамли фуқаролик муамоласининг ривожланиш тенденцияларига мос келиши асослаб берилган;

шартнома олди, шартномани амалга ошириш ва ижро этиш жараёнларида тарафларни ўз мажбуриятини бажаришига ундашга қаратилган фуқаролик-ҳуқуқий воситаларни самарали қўллаш уни таъминлашнинг ғоятда муҳим гарови эканлиги асослантирилган;

мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш билан боғлиқ муносабатларда “ҳуқуқ дуализми” оид масалаларга янгича илмий-методологик ёндашувлар бўйича нуқтаи назарлар асослантирилган;

ҳуқуқни қўллаш амалиётини бирхиллаштириш заруриятидан келиб чиққан ҳолда мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари маълум бир асос, мезон ва шартларга таянган ҳолда тизимли равишда қўллаш суд

амалиётида адолатли қарорлар чиқаришда муҳим омил бўлиб хизмат қилиши асослантирилган;

мажбуриятлар бажарилишини таъминлашни такомиллаштиришнинг истиқболларини белгилашда фуқаролик қонунчилигининг самарадорлигини ошириш объектив зарурият эканлигидан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистон Республикасининг “Ломбардлар тўғрисида”ги ва “Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Қонунлар лойиҳаси ишлаб чиқилган;

неустойкани камайтириш масаласида суд амалиётини бирхиллаштириш орқали одил судловни амалга оширишни таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 326-моддасини амалиётга қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги қарори лойиҳаси тайёрланган;

“Астрент”, “Эскроу”, “Indemnity”, “Warranty” ва “Estoppel” каби замонавий ҳуқуқий институтларининг илмий концепцияларидан, “Таъминловчи битимлар” ва интеллектуал мулк объектларидан таъминлаш усуллари сифатида фойдаланиш ғоятда муҳим фуқаролик-ҳуқуқий восита вазифасини бажариши илмий нуқтаи назардан исботланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Тадқиқот натижалари миллий қонунчилик ва халқаро ҳуқуқ нормалари, ривожланган давлатлар тажрибаси, ҳуқуқни қўллаш амалиёти, ҳуқуқшунослар орасида ўтказилган социологик сўровноманинг анкета, интервью ва эксперт сўров шаклларига асослангани, статистика маълумотларини таҳлил қилиш натижалари умумлаштирилиб, тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштирилган. Хулоса, таклиф ва тавсифлар апробациядан ўтказилиб, уларнинг натижалари етакчи миллий ва хорижий нашрларда эълон қилинган. Олинган натижалар ваколатли давлат ҳокимияти органлари томонидан тасдиқланган ва амалиётга жорий қилинган.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти ундаги илмий-назарий хулосалар, таклиф ва

тавсиялар келгусидаги илмий фаолиятда, қонун ижодкорлигида, ҳуқуқни қўллаш амалиётида, фуқаролик қонун ҳужжатларининг тегишли нормаларини шарҳлашда, миллий қонунчиликни такомиллаштиришда манба сифатида қўллашга ҳамда фуқаролик ҳуқуқи ва халқаро хусусий ҳуқуқ фанларини илмий-назарий жиҳатдан бойитишга хизмат қилади. Тадқиқот натижаларидан янги илмий тадқиқотлар олиб боришда фойдаланиш мумкин.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти қонун ижодкорлиги фаолиятида, хусусан норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлаш ҳамда уларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш жараёнида, ҳуқуқни қўллаш амалиётини такомиллаштиришда ҳамда олий юридик таълим муассасаларида хусусий ҳуқуқ соҳасидаги фанларни ўқитишда фойдаланиш мумкинлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш тадқиқот иши бўйича олинган илмий натижалар асосида:

Фуқаролик қонунчилигини такомиллаштириш юзасидан ишлаб чиқилган таклифларнинг мажбуриятларни бажариш усулларини такомиллаштириш, кредиторлар талабларини қондириш навбатини белгилаш, ундирув қаратилган мол-мулкни сотиш, жамият устав фонди капитали, жамият акцияларини имтиёзли равишда олиш масалаларига оид қисмидан 2019 йил 20 мартдаги “Мамлакатда ишбилармонлик муҳитини яхшилаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар қабул қилинганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги ЎРҚ-531-сонли Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 3-моддаси (Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар) ҳамда 4-моддаси (“Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонунга киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар)ни шакллантиришда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Бюджет ва иқтисодий ислохотлар қўмитасининг 2019 йил 2

августдаги 04/1-06-2478-сонли маълумотномаси). Мазкур таклиф турар жойларни сотиш билан боғлиқ мажбуриятларни расмийлаштириш орқали кредиторларнинг манфаатларини ҳуқуқий жиҳатдан таъминлаш ҳамда жамият устав фондининг (устав капиталининг) миқдорини белгилашга хизмат қилган;

“Мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули сифатида берилган қарздорнинг мол-мулки ҳисобидан кредиторларнинг талабларини қаноатлантириш навбати”га оид таклифлар (Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 259¹-моддаси) Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 22 октябрдаги “Кредиторларни ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоя қилиш кучайтирилиши ҳамда тадбиркорлик фаолиятини молиялаштириш механизмлари такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги ЎРҚ-572-сонли Қонунини ишлаб чиқишда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Бюджет ва иқтисодий ислохотлар қўмитаси ҳамда Коррупцияга қарши курашиш ва суд-ҳуқуқ масалалари қўмитасининг 2019 йил 23 декабрдаги 06/1-05/4249 вх-сонли далолатномаси). Мазкур таклиф айтилган бир мол-мулкка бўлган ўз ҳуқуқлари тўғрисида гаров реестрига ёзув киритган кредиторларнинг талабларини қаноатлантириш навбатини белгилашга имкон яратган;

“Гаровга қўйилган мол-мулкни сотиш”га оид таклифлар (Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 281-моддаси еттинчи, саккизинчи, тўққизинчи қисмлари) Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 22 октябрдаги “Кредиторларни ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоя қилиш кучайтирилиши ҳамда тадбиркорлик фаолиятини молиялаштириш механизмлари такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги ЎРҚ-572-сонли Қонунини ишлаб чиқишда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Бюджет ва иқтисодий ислохотлар қўмитаси ҳамда Коррупцияга қарши курашиш ва суд-

хуқуқ масалалари қўмитасининг 2019 йил 23 декабрдаги 06/1-05/4249 вх-сонли далолатномаси). Мазкур таклиф қарздор ёки учинчи шахс бўлган гаровга қўювчи гаров нарсаси реализация қилингунига қадар исталган вақтда гаров билан таъминланган мажбуриятни ёки унинг муддати ўтказиб юборилган қисмини бажариб, ундирувчи гаров нарсасига қаратиш ва уни реализация қилишни тугатишга хизмат қилган;

“Гаровга қўйилган мол-мулкни реализация қилиш”га оид таклифлар (Ўзбекистон Республикаси “Гаров тўғрисида”ги қонунининг 28-моддаси учинчи, бешинчи ва олтинчи қисмлари) Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 22 октябрдаги “Кредиторларни ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоя қилиш кучайтирилиши ҳамда тадбиркорлик фаолиятини молиялаштириш механизмлари такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги ЎРҚ-572-сонли Қонунини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Бюджет ва иқтисодий ислохотлар қўмитаси ҳамда Коррупцияга қарши курашиш ва суд-хуқуқ масалалари қўмитасининг 2019 йил 23 декабрдаги 06/1-05/4249 вх-сонли далолатномаси). Мазкур таклиф мол-мулк бир нечта кредитор олдидаги мажбуриятларнинг бажарилишини таъминласа, гаровга қўйилган мол-мулкни реализация қилишдан тушган пул маблағлари мазкур мажбуриятларни қонунда белгиланган навбат бўйича бажаришга йўналтириш имкониятини яратган;

“Гаровга қўйилган мол-мулкни гаров билан таъминланган мажбуриятларни қолашга қабул қилиш”га оид таклифлар (Ўзбекистон Республикаси “Гаров тўғрисида”ги қонуннинг 29-моддаси иккинчи ва учинчи қисмлари) Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 22 октябрдаги “Кредиторларни ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоя қилиш кучайтирилиши ҳамда тадбиркорлик фаолиятини молиялаштириш механизмлари такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги

ЎРҚ-572-сонли Қонунини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Бюджет ва иқтисодий ислохотлар қўмитаси ҳамда Коррупцияга қарши курашиш ва суд-хуқуқ масалалари қўмитасининг 2019 йил 23 декабрдаги 06/1-05/4249 вх-сонли далолатномаси). Мазкур таклиф такрорий кимошди савдоси амалга ошмаган деб эълон қилинганда гаровга олувчи гаров нарсасини реализация қилинмаган гаров нарсасини такрорий кимошди савдосидаги бошланғич сотиш нархидан кўпи билан ўн фоиз камроқ суммада баҳолаб, ўзида олиб қолишга хизмат қилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 8 та илмий анжуманда, жумладан 3 та халқаро ва 5 та Республика илмий-амалий анжуманларида муҳокамадан ўтган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Тадқиқот мавзуси бўйича жами 23 та илмий иш шундан, 2 та монография, ОАКнинг диссертация асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган нашрларда 16 та мақола, 2 та халқаро журналда, 3 та халқаро конференцияда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация таркиби кириш, тўртта боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловалардан иборат. Диссертациянинг ҳажми 247 бетни ташкил этади.

I БОБ. ФУҚАРОЛИК ҚОНУНЧИЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА МАЖБУРИЯТЛАР БАЖАРИЛИШИНИ ТАЪМИНЛАШ УСУЛЛАРИНИНГ ЦИВИЛИСТИК ТАВСИФИ

1.1-§. Мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш тушунчаси, цивилистик аҳамияти ва роли

Мажбурият бажарилишини таъминлаш муаммоси кишилик жамиятининг дастлабки пайтлариданоқ долзарб ва муҳим аҳамиятга эга бўлган⁷. Шу боис, таъминлашнинг кўплаб усуллари Рим ҳуқуқидаёқ маълум бўлган. Масалан, Гай институтларида битимни ташкил этувчи далил сифатида закатат (*arra confirmatoria*) ҳақида эслатиб ўтилган бўлса, Юстиниан даврида, закатат (*arra poenalis*) ўзининг классик маъносига эга бўлган, яъни мажбурият бажарилмаган тақдирда, закатат берувчининг закатат суммаси икки баравар миқдорида қайтарилиши тўғрисида қоидалар қўлланилган. Закатат тўғрисидаги қоидалардан ташқари, Рим ҳуқуқида мажбуриятлар неустойка қўллаш (*stipulatio poenae*), гаров, шу жумладан, фидуция ва кафилликни қўллаш орқали таъминланган.

Таъкидлаш жоизки, мусулмон ҳуқуқида ҳам мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш масаласи тартибга солинган. Хусусан, шариат қонунларига шарҳ ҳисобланган “Мухтасар”да “Кафил бўлмоқ шулки, устида ҳақи йўқ бегона кишининг яхшилик этуб мутолабада, яъни сўраш-излаш вақтида, бирга жавоб беришмоқ учун устида ҳақи бор киши билан бир тарафда туриб гувоҳ бўлмоқи. Гўёки иккиси бир ҳукминда бир зарурий иш тўғрисида биргалашиб, жавоб бериш учун қўшилмоқлари. Ўзини қўшувчи кафил бўлади. Қўшув жараёни кафолат, яъни кафил бўлиш деб аталади”⁸.

Назаримизда, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш билан боғлиқ тушунчалар янада кўҳнароқ. Масалан, “Авесто”нинг “Шартномалар ва

⁷Эшонкулов С.Ю. Қарз мажбурияти, унинг ижросини таъминлаш усуллари // Ҳуқуқ ва бурч. 2011. –№5. –50 б.

⁸Мухтасар (Шариат қонунларига қисқача шарҳ). Убайдуллоҳ ибн Маъсуд. –Тошкент: Чўлпон, 1994. –Б. 214-215.

жиноятлар”га бағишланган 4-фаргарди “Ia” қисмида олтига, яъни биринчи шартнома – сўз билан мустаҳкамланган; иккинчиси – қўлни сиқиш билан; учинчиси қўйни гаровга қўйиш; тўртинчиси – ҳўкизни гаровга қўйиш; бешинчиси – инсонни гаровга қўйиш; олтинчиси – ҳосилдор ерни гаровга қўйиш билан боғлиқ шартномалар мавжудлиги эътироф этилган⁹. Зеро, мамлакатимиз ҳудудида қарийб 3000 йил муқаддам яратилган “Авесто”да қайд қилинган 6 та шартномада белгиланган мажбуриятлар бажарилиши бир қатор усуллар билан таъминланган.

Ҳуқуқий билимларнинг ва тасаввурнинг ривожланиб бориши натижасида мажбурият бажарилишини таъминлашнинг янгидан-янги усуллари, воситалари, механизмлари ишлаб чиқиладиганлиги эса мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усул ва воситалари доимий такомиллаштириб боришни тақозо этишини кўрсатади¹⁰.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 234-моддаси иккинчи қисмида қайд қилинишича, мажбуриятлар шартномадан, зиён етказиш натижасида ҳамда мазкур кодексда кўрсатилган бошқа асослардан келиб чиқади¹¹. Ушбу Кодексда шартнома, зиён етказиш ва бошқа асослардан вужудга келадиган мажбуриятлар билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишга қаратилган 900 дан ортиқ моддалар мавжуд. Ушбу муносабатлардан келиб чиқадиган мажбуриятларнинг қайси бирларини таъминлаш усулларини қўллаш орқали ҳимоялаш зарурияти мавжудлиги юзасидан чегараларни аниқлаш лозим. Бундан кўзланган мақсад — аниқланган чегарадаги мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш орқали унда иштирок этувчиларнинг фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш юзасидан тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

⁹Авеста «Закон против дэвов» (Видевдат). –СПб., Изд-во Политех.ун-та, 2008. -С. 97.

¹⁰Имомов Н. Қарз мажбуриятини таъминлашнинг фуқаролик-ҳуқуқий воситаларига нисбатан янгича ёндашувларнинг таҳлили // Юридик фанлар ахборотномаси. 2/2020. -Б. 40-41.

¹¹Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова /<https://www.lex.uz/docs/111189>

Мажбуриятлар бажарилиши таъминланмаганлиги натижасида мажбурият лозим даражада бажарилмаслиги, яъни сифатсиз бажарилиши оқибатида маҳсулот фойдаланиш учун хавfli бўлиб, у билан боғлиқ ҳолда зарар етказилиши шартномавий муносабатларни кафолатлаш ҳақидаги қонунларга мувофиқ келиб чиқади. Масалан, ишлаб чиқарувчилар томонидан товар (иш, хизмат)нинг хавфсизлиги талабларига риоя қилмасдан маҳсулот ишлаб чиқилади ва шартнома асосида хизматлар кўрсатилиб, уларга нисбатан кафолатлар белгиланади. Бироқ булар натижа бермасдан истеъмолчиларга катта миқдорда зарар етказилади. Ушбу ҳолатнинг олдини олиш учун хизмат кўрсатиш шартномаларини тузишгача қадар бўлган шартнома олди муносабатлари даврда маҳсулот ишлаб чиқиши жараёнларига қўйилган талаблар таъминланиши, шартнома амалга оширилиши жараёнидаги мажбуриятлар бажарилиши таъминланиши ва зарарларни қоплаш жараёнлари ҳам таъминланиши лозим.

Таъкидланганидек, мажбуриятларнинг вужудга келиш доираси ғоятда кенг ва назаримизда улар ижтимоий-иқтисодий тараққиёт жараёнида таъминлаш усуллари орқали ҳимояланишга зарурият сезади. Мазкур зарурият қонунчилик ҳужжатларига бу борада тегишли нормалар киритилишига олиб келади. Масалан, зарар етказиш билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишда Ўзбекистон Республикаси “Ипотека тўғрисида”ги Қонунининг 5-моддасида қайд қилинган, ипотека билан зарар етказилиши оқибатида вужудга келадиган мажбуриятни бажарилишини таъминлаш учун белгиланиши мумкинлиги¹² ҳақидаги қоидаларни келтириш мумкин.

Ҳаттоки, оилавий мажбуриятлар ҳам таъминлаш усуллари орқали тартибга солинишини кузатиш мумкин. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 142-моддаси иккинчи қисмига кўра, “Суднинг ҳал қилув қарорига кўра алимент тўлаши шарт бўлган шахснинг айби билан қарз вужудга келган бўлса, айбдор шахс кечиктирилган ҳар бир кун учун тўланмай

¹²Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006 йил, 40-сон, 393-модда. [/https://lex.uz/acts/1063359](https://lex.uz/acts/1063359).

қолган алимент суммасининг ўндан бир фоизи миқдорида алимент олувчига неустойка тўлайди”¹³.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 6 октябрдаги 808-сон қарори билан тасдиқланган “Алиментларни олдиндан тўлаш, шунингдек алимент тўлаш мажбуриятини таъминлаш бўйича гаров шартномасини тузиш тартиби тўғрисида”ги низомнинг 2-бандига асосан давлат ижрочилари иш юритувида бўлмаган ижро ҳужжатлари бўйича алимент тўловларини ихтиёрий равишда тўлаётган жисмоний шахслар муайян давр учун алиментни олдиндан тўлаш ёки алимент олувчи билан келишилган ҳолда алимент тўлаш мажбуриятини таъминлаш бўйича гаров шартномасини тузишга ҳақли бўлди¹⁴.

Шу билан бирга, солиқ соҳасидаги мажбуриятлар ҳам таъминлаш усуллари орқали тартибга солиниши мумкин. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 106-моддаси биринчи қисмига кўра, “Солиқ мажбуриятининг бажарилиши мол-мулк гарови, кафиллик, банк кафолати, пенялар, банкдаги ҳисобварақлар бўйича операцияларнинг тўхтатилиши ва солиқ тўловчининг мол-мулкани хатлаш билан таъминланиши мумкин”¹⁵.

Демак, бажарилиши фуқаролик-ҳуқуқий таъминланиши лозим бўлган муносабатлар чегараси ўз ичига биринчидан, шартномали; иккинчидан, шартномадан ташқари мажбуриятларни ҳам қамраб олади. Бу каби муносабатлар чегараси аниқ белгиланиб, унда иштирок этувчи тарафлар ҳуқуқлари ҳимояланмаслиги турли ҳуқуқбузарликларни келтириб чиқариши мумкин. Зеро, амалдаги Фуқаролик кодексининг 325, 326-моддаларида неустойка ва зарарнинг юқори чегараси ўрнатилмаганлиги оқибатида амалиётда, айрим виждонсиз тадбиркорлик субъектлари томонидан юқори миқдорда неустойкани белгилаш ҳолатлари мавжуд бўлиб, бу уларнинг асоссиз бойишига сабаб бўлмоқда ва шартноманинг “заиф” томони учун (якка

¹³Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 йил, 5-6-сонга илова
[/https://www.lex.uz/docs/104720](https://www.lex.uz/docs/104720).

¹⁴Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 06.10.2018 йил, 09/18/808/2015сон.

¹⁵Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 31.12.2019 йил, 02/19/СК/4256 сон.

тартибдаги тадбиркорлар, микрофирмалар ва кичик корхоналар ва бошқалар) ноқулайликлар келтириб чиқармоқда¹⁶.

Айни пайтда, таъминланиши лозим бўлган мажбуриятлар чегарасида содир бўладиган манфаатлар тўқнашувидан тарафлар, айниқса, “шартноманинг заиф тарафи” ҳуқуқини ҳам ҳимоя қилиш зарурияти мавжуд.

Таъкидлаш жоизки, мажбуриятлар бажарилмасдан тарафларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари тўқнашувига олиб келувчи бир қатор омиллар мавжуд. Булар “коррупциявий омиллар” дир. “Коррупциявий омил – коррупцияга оид ҳуқуқбузарликларни содир этиш имкониятини яратадиган, коррупцияни юзага келтирадиган ҳуқуқий нормаларни”¹⁷ ташкил этади.

“Коррупциявий омиллар”, хусусан, коррупция кўплаб давлатларнинг жиноят ва маъмурий қонунчилиги билан ҳуқуққа қарши ҳаракат сифатида таъқиб қилинади. Бироқ у жамиятда янада кенг қамровли ўринни эгаллайди.

Н.Имомов бу борада тўхталар экан, у нафақат жиноий, балки маъмурий, фуқаролик, корпоратив, меҳнат, аграр ва шу каби бошқа ҳуқуқ соҳаларидаги ҳуқуқбузарликлар жамланмаси кўзга ташланади. Масалан, корпоратив муносабатларда аффилланган шахслар билан битим тузиш қоидаларини бузиш ёки йирик битимга нисбатан қонунчиликда белгиланган талабларга риоя этмаслик¹⁸, деб таъкидлайди.

Баён этилган фикрга қўшилган ҳолда, таъкидлаш жоизки, коррупция нафақат жиноий, маъмурий шу билан биргаликда, фуқаролик ҳуқуқ соҳасидаги ҳуқуқбузарликни ҳам ташкил этади. Ҳуқуқнинг бошқа соҳаларида бўлгани каби фуқаролик ҳуқуқида ҳам шартномалар тузишда йўл қўйилган бу каби ҳуқуқбузарликлар мажбуриятлар бажарилмасдан қолишига, уларнинг бажарилишини таъминлаш учун қўлланилган усулларнинг самара

¹⁶ Абдуқодиров А. Фуқаролик кодекси лойиҳасида тадбиркорлар учун қандай муҳим ўзгаришлар бор? / <http://hudud24.uz/fu%D2%9Barolik-kodeksi-loyi%D2%B3asida-tadbirkorlar-uchun-%D2%9Bbanday-mu%D2%B3im-%D1%9Ezgarishlar-bor/>.

¹⁷ Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирининг “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва улар лойиҳаларининг коррупцияга қарши экспертизасини ўтказиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида” 2021 йил 24 февралдаги 2-мх-сон-буйруғи / <https://lex.uz/docs/5306922>.

¹⁸ Имомов Н. Коррупцияга қарши курашнинг фуқаролик-ҳуқуқий усул ва воситалари // Ҳуқуқий тадқиқотлар журнали. 2019. – №9. – 83 б.

бермаслигига, унда иштирок этадиган тарафлар манфаатларининг тўқнашувига олиб келиши мумкин.

Манфаатлар тўқнашувига олиб келадиган коррупциявий омилларнинг олдини олиш мақсадида бир қатор вазирликларда “Сиёсат” ишлаб чиқилган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги коррупцияга қарши курашиш Сиёсатининг 25-бандига кўра, “Адлия органлари ва муассасалари ушбу Сиёсатининг тамойиллари ва талабларига зид бўлган ҳар қандай тўловлар ва (ёки) шу каби коррупциявий хавф-хатарларни келтириб чиқарувчи хатти-ҳаракатларни амалга ошириш учун маҳсулот етказиб берувчиларни, пудратчиларни ва бошқа учинчи томонларни жалб қилмайдилар”¹⁹.

“Ўзбекистон техник жиҳатдан тартибга солиш” агентлиги коррупцияга қарши курашиш Сиёсатининг 26-банди учинчи хат бошида белгиланишича, “эҳтимоли юқори бўлган контрагентни (танлов, тендер ғолибини ва тўғридан-тўғри шартномалар бўйича харид контрагентини) ўзининг коррупцияга қарши тамойиллари ва талаблари ҳақида улар билан тузиладиган шартномалар матнига коррупцияга қарши махсус шартларни қўшган ҳолда хабардор қиладилар”²⁰.

Назаримизда, шартнома тузишда йўл қўйиладиган коррупциявий омиллар – унинг бир тарафига кўпроқ ҳуқуқ белгиланиши, иккинчи тарафига эса кўпроқ мажбурият юкланилиши, тарафлар учун ноаниқ ва бажарилиши қийин бўлган ёки мажбурият бажарилишини оғирлаштирувчи (масалан, маҳсулот таннархи юқори белгиланиши ва ш.к.) шартларнинг белгиланиши ўз навбатида ундан келиб чиқадиган мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари қўллашнинг самарасизлигига олиб келади.

Шу нуқтаи назардан хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида тузиладиган шартномалардан коррупциявий омилларни юзага келтирадиган шартлар чиқарилиши ва бу борада коррупцияга қарши қўшимча шартлар киритилиши мақсадга мувофиқ.

¹⁹[http://hudud24.uz/korrupsiyaga qarshi kurash bu borada adliya tizimi qanday yol tutmoqda](http://hudud24.uz/korrupsiyaga-qarshi-kurash-bu-borada-adliya-tizimi-qanday-yol-tutmoqda).

²⁰<https://admin.standart.uz/files/img/documents/135uz.pdf>

Бу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 14 сентябрдаги “Шартномавий муносабатларни тубдан такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6313-сонли Фармонида қайд қилинган “в) хўжалик юритувчи субъектлар томонидан давлат харидлари билан боғлиқ тузиладиган шартномаларда мажбурий равишда коррупцияга қарши қўшимча шартлар белгиланади.

Шартноманинг тарафи ва у томонидан жалб қилинган шахслар (ёрдамчи пудратчи ташкилотлар, агентлар ва тарафлар назорати остидаги бошқа шахслар) томонидан коррупцияга қарши қўшимча шартларга риоя этилмаганда, иккинчи тараф шартномани бир тарафлама тўхтатиб туришга, бекор қилишга ҳамда зарарни қоплаб беришни талаб қилишга ҳақли бўлади;” деган қоидаларни келтириш жоиз²¹.

Мажбуриятлар бажарилишини таъминлашга салбий таъсир кўрсатадиган коррупциявий омилларнинг олдини олиш учун инсон омилини имкон қадар чеклайдиган ахборот коммуникациявий технологияларидан, хусусан “ақлли” келишувлардан фойдаланиш самарали ҳисобланади.

Бугунги кунда, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш турли технологияларни қўллаш орқали амалга оширишга интилишлар юзага келмоқда. Хусусан, ақлли келишув (“Blockchain” – блокчейн (от англ. “blok” – занжирча, “chain” – занжир) маълумотлар базаси) фақат электрон муҳитда ва электрон имзодан мажбурий тартибда фойдаланишни тақлиф этадиган асимметрик рақамланган технологияларга асосланган ҳолда мавжуд бўлади. Мазкур келишув қўлланиши билан анъанавий мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усулларига бўлган зарурият йўқолади, яъни бу ақлли келишув тизимида закат, неустойка, гаров, кафилик ва ш.к.ларнинг рақамли ўхшашлари ёрдамида амалга оширилади. 2027 йилга дунёдаги ялпи ички

²¹Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 15.09.2021 й., 06/21/6313/0871-сон. <https://lex.uz/docs/5633835>

маҳсулотининг 10 фоизга яқини Blockchain асосига қурилган технологиялар ёрдамида жамланиши кутилмоқда²².

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2020 йил 24 январь куни Олий Мажлисига Мурожаатномасида²³ “2020 йил – Илм-маърифат ва рақамли иқтисодиёт йили” деб эълон қилиниб, мамлакатимизда рақамли иқтисодиётни ривожлантириш муҳим вазифаси сифатида эътироф этилди. Рақамли иқтисодиётида блокчейн муҳим ўринга эга бўлиб, уни мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш жараёнига жорий этиш самарали деб ҳисоблаймиз. Бунда “ақлли” келишувлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Бу борада мамлакатимизда электрон шартнома тузиш ва унда белгиланган мажбуриятлар бажарилишини таъминлашга оид муносабатларни тартибга солиш юзасидан бир қатор қонунлар, хусусан Ўзбекистон Республикасининг “Электрон ҳужжат айланиши тўғрисида”ги²⁴, “Электрон рақамли имзо тўғрисида”ги²⁵ ва “Электрон тижорат тўғрисида (янги таҳрири)”ги Қонунлари қабул қилинган²⁶.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида рақамли иқтисодиётни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2018 йил 3 июлдаги ПҚ–3832-сон қарорида инвестициявий ва тадбиркорлик фаолиятининг турли шакллари диверсификация қилиш учун крипто-активлар айланмаси соҳасидаги фаолиятни, жумладан майнинг, смарт-контракт (рақамли транзакцияларни автоматик тартибда амалга ошириш орқали ҳуқуқ ва мажбуриятлар бажарилишини назарда тутувчи электрон шаклдаги шартнома), шунингдек, “блокчейн” технологияларини жорий этиш

²²Deep Shift. Technology Tipping Points and Societal Impact. World Economic Forum. Survey Report. September 2015. - P. 24. //Савельев А.И Договорное право 2.0: «умные» контракты как начало конца классического договорного права // Вестник гражданского права. 2016.–№3. -С. 32-59.

²³[https://nrm.uz/contentf?doc=612868_o%E2%80%98zbekiston_respublikasi_prezidenti_shavkat_mirziyevning_oliy_majlisga_murojaatnomasi_\(2020_yil_24_yanvar\)](https://nrm.uz/contentf?doc=612868_o%E2%80%98zbekiston_respublikasi_prezidenti_shavkat_mirziyevning_oliy_majlisga_murojaatnomasi_(2020_yil_24_yanvar)).

²⁴Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 йил, 20-сон, 230-модда. <https://lex.uz/docs/165079>.

²⁵Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2004 йил, 1-2-сон, 12-модда. <https://lex.uz/docs/64467>.

²⁶Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2015 йил, 20-сон, 250-модда. <https://www.lex.uz/acts/2650293>.

учун зарур ҳуқуқий базани яратиш каби вазифалар белгиланди²⁷. Зеро, “Blockchain” технологиясига асосланган “Смарт-шартнома” (инглизча smart contract – ақлли шартнома) – бирор нарсага эгалик қилиш тўғрисида маълумот яратиш, бошқариш ва тақдим этиш учун ишлаб чиқилган компьютер алгоритми. Алгоритм блокчейнда битим тарафларида ўртасида тузилган шартноманинг барча шартларини киритиш учун ишлатилади²⁸.

Эслатиб ўтамиз, “Blockchain”га асосланган смарт-шартнома бу битимлар тузиш ва операцияларни амалга оширувчи платформани ифодалайди. Аммо смарт-шартноманинг ўзи бирор бир битимнинг тури ҳисобланмайди²⁹. Бу дастур маълум ҳуқуқий оқибатларга олиб келади: у битим тарафлари ўртасида активнинг ҳаракатини (транзакцию) таъминлайди³⁰.

Смарт шартноманинг бир қатор афзалликлари мавжуд. Яъни мазкур турдаги шартнома тузиш фуқаролар учун осон бўлиб, улар фақат аввалдан белгиланган, “агар... кейин...” (If... then...) каби кўринишдаги шартнома шартларига розиликларни билдиришади. Ақлли шартнома фақат электрон муҳитда мавжуд бўлиб, электрон рақамли имзодан фойдаланишни талаб қилади. Яна бир ўзига хос жиҳати, ушбу турдаги шартномалар бажарилишининг ақлли назорати мавжудлиги бўлиб, смарт шартнома ижроси жараёнида томонларининг ёки бирон – бир учинчи шахснинг аралашуви талаб этилмайди. Аввалдан белгиланган код орқали мажбуриятлар ўз вақтида бажарилиши ахборот технологиялари ёрдамида таъминланади³¹. Қайд қилинган фикрларга қўшилган ҳолда, таъкидлаш жоизки, ҳар қандай шартномалар смарт-контракт ёрдамида тузилиши мумкин.

²⁷Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 04.07.2018 йил, 07/18/3832/1452-сон /<https://lex.uz/ru/docs/3806053>.

²⁸Ортиқбаев А. Блокчейн технологиясига асосланган “смарт-шартномалар”: ишончлилиги ва амалиётда қўлланилиши /<https://ictnews.uz/04/11/2019/smart-contract/#page/1>.

²⁹Hughes H. Blockchain and the Future of Secured Transactions Law // Stanford Journal of Blockchain Law & Policy. 2020. Vol. 3. №. 1. URL: <https://stanford-jblp.pubpub.org/pub/blockchain-secured-transactions>.

³⁰Чуб Д.В. Вещные обеспечительные сделки с применением технологии Blockchain // Вестник университета имени О.Е.Кутафина (МГЮА). 2020. –№8. -С. 100.

³¹Зайнобиддинова Ф. Смарт шартномалар ҳақида нималарни биласиз? / <https://yuz.uz/news/smart-shartnomalar-haqida-nimalarni-bilasiz>.

Тижоратда электрон шартнома тузиш ва уни бажариш билан боғлиқ муносабатларни Махсус ахборот портали орқали амалга оширилаётган давлат харидларида кузатиш мумкин. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Лойиҳа бошқаруви миллий агентлиги директорининг 2018 йил 15 майдаги 186-сон буйруғини билан тасдиқланган “Махсус ахборот портали операторининг давлат харидларини ташкил этиш ҳамда ўтказиш борасидаги фаолияти тўғрисида”ги низом (Адлия вазирлиги томонидан 2018 йил 21 майда рўйхатдан ўтказилди, рўйхат рақами 3015) талабларига мувофиқ, электрон тарзда тузиладиган шартномаларда белгиланган мажбуриятлар келгусида бажарилиши таъминланиши кафолати бўлган маълум бир мезонлар шартнома олди муносабатларидаёқ белгилаб қўйилган. Масалан, низомнинг 20-бандига асосан иштирокчиларни харидга киритиш учун улар, шартнома тузиш учун қонуний ҳуқуққа эгалик; солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш бўйича қарздорликнинг мавжуд эмаслиги; ўзига нисбатан жорий этилган банкротлик тартиб-таомилларининг мавжуд эмаслиги ва инсофсиз ижрочиларнинг ягона реестрида қайд этилмаганлиги каби мезонларга мувофиқ бўлиши лозим³².

Буюртмачи ва иштирокчи электрон давлат харидларида фақатгина электрон рақамли имзодан фойдаланган ҳолда порталда тузилган шартнома асосида иштирок этадилар. Шартномада белгиланган мажбуриятлар бажарилиши эса закатат орқали таъминланади. Мазкур низомнинг 33–34-бандларига асосан оператор шартномавий мажбуриятларни бажарилишини таъминлаш ва алоҳида ҳисобини юритиш бўйича корпоратив буюртмачилар ва иштирокчилар учун Ҳисоб-китоб-клиринг палатасида ҳисоб рақам очади. Улар электрон давлат харидларида иштирок этиш учун ўзларининг мазкур палатадаги ҳисоб рақамларига закатат тўловларини ўтказади³³.

³²Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 22.05.2018 йил, 10/18/3015/1248-сон /<https://lex.uz/docs/3743350>.

³³Юқоридаги манбада.

Ушбу низомнинг 38-бандига кўра, корпоратив буюртмачи томонидан электрон танлов ёки электрон тендер ўтказишда иштирокчилар томонидан закат киритиш зарурати ва миқдори корпоратив буюртмачи томонидан белгиланади ҳамда киритилган закат электрон танлов ёки электрон тендер ёлиби билан шартнома тузилгунига қадар хатланади. Бунда закат миқдори товар (иш, хизмат) қийматининг 3 фоизидан ошмаслиги керак³⁴.

Мазкур низомнинг 44-бандига биноан, агарда, корпоратив буюртмачи электрон дўкон ёки аукцион орқали тузилган шартномада белгиланган муддатда тўловни амалга оширмаган тақдирда, унинг закати уч иш кунда, мазкур муддат тугаганидан сўнг, кейинчалик унга хизмат кўрсатувчи банк ҳисобига ўтказиш учун ижрочининг Ҳисоб-китоб-клиринг палатасидаги тегишли ҳисоб рақамига ўтказилади³⁵.

Ушбу низомнинг 45-бандига асосан эса, клиринг палатаси буюртмачидан электрон дўкон ёки аукцион орқали тузилган шартнома бўйича келиб тушган тўлов суммасини банд қилиб қўяди ва пул маблағлари келиб тушган куннинг эртасидан бир иш кунидан кечикмаган муддатда электрон шаклда тўловни амалга ошириш бўйича ижрочига хабарнома юборади. Мазкур хабарнома ижрочига товарларни (ишларни, хизматларни) етказиб бериш учун асос бўлиб хизмат қилади³⁶.

Қайд қилинганларга асосан таъкидлаш жоизки, электрон шартномалар, хусусан электрон тизим орқали мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш жараёнида учта босқичдаги муносабатлар самарали тартибга солинади:

1) шартнома олди муносабатларидаги иштирокчиларни харидга киритиш учун улар, шартнома тузиш учун қонуний ҳуқуққа эгалиги; қарздорлигининг мавжуд эмаслиги ва инсофсиз ижрочиларнинг ягона реестрида қайд этилмаганлиги каби мезонлар белгиланганлиги;

³⁴Юқоридаги манбада.

³⁵Юқоридаги манбада.

³⁶Юқоридаги манбада.

2) мажбуриятлар бажарилиши жараёни закат ва банк кафолати каби усуллар орқали муваффақиятли таъминланганлиги;

3) мажбурият ижро этилишидаги тўловни амалга ошириш бўйича ижрочиға электрон шаклда хабарнома юборилиши.

Эътироф этиш лозимки, электрон шаклдаги хабарнома юбориш орқали мажбурият бажарилишини таъминлаш жараёнини халқаро миқёсда тартибга солиш 2005 йилнинг 23 ноябрида қабул қилинган электрон шартномалар тузиш билан боғлиқ масалаларга оид “Халқаро шартномаларда электрон хабарномадан фойдаланиш ҳақидаги Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Конвенцияси” билан йўлга қўйилган³⁷.

Мажбуриятлар бажарилишини электрон таъминлаш нафақат закат, балки банк кафолати орқали ҳам амалга оширилаётганлиги, бу институтнинг такомиллашаётганлигидан далолат беради. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Қурилиш соҳасида электрон давлат харидларини ташкил этиш ва ўтказиш тартибини такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида” 2021 йил 5 февралдаги 55-сон қарорида “танлов предмети қийматининг камида 20 фоизи миқдоридаги айланма маблағларнинг мавжудлиги ҳақидаги маълумотнома ёки кўрсатилган маблағларни тақдим этишга банк кафиллиги³⁸ берилиши қайд қилинган.

Ўзбекистон Республикасининг “Давлат харидлари тўғрисида”ги Қонунига кўра³⁹, электрон тизим орқали электрон дўконда товарларнинг бир шартнома бўйича базавий ҳисоблаш миқдорининг йигирма беш минг бараваригача (бюджет буюртмачилари учун базавий ҳисоблаш миқдорининг икки минг беш юз бараваригача) ва ишлар, хизматларнинг базавий ҳисоблаш миқдорининг юз бараваригача (бюджет буюртмачилари учун базавий ҳисоблаш миқдорининг эллик бараваригача) (49-модда); бошланғич нархни

³⁷<http://docs.cntd.ru/document/901966877>.

³⁸Қонун хужжатлари маълумотлари миллий базаси, 06.02.2021 йил, 09/21/55/0090-сон
<https://lex.uz/docs/5266507>.

³⁹Қонун хужжатлари маълумотлари миллий базаси, 23.04.2021 йил, 03/21/684/0367-сон
<https://lex.uz/docs/5382974>.

пасайтириш учун ўтказиладиган аукциондаги давлат харидлари товарнинг қиймати бир шартнома бўйича базавий ҳисоблаш миқдорининг йигирма беш минг бараваригача (бюджет буюртмачилари учун олти минг бараваригача) (52-модда); энг яхши таклифларни танлашдаги давлат харидлари учун товар (иш, хизмат)нинг қиймати бир шартнома бўйича базавий ҳисоблаш миқдорининг йигирма беш минг бараваригача (бюджет буюртмачилари учун олти минг бараваригача) (56-модда); тендердаги давлат харидлари товарлар (ишлар, хизматлар)нинг қиймати бир шартнома бўйича базавий ҳисоблаш миқдорининг йигирма беш минг бараваридан ортиқ (бюджет буюртмачилари учун базавий ҳисоблаш миқдорининг олти минг бараваридан ортиқ) (64-модда), яъни 6 млрд.125 минг сўмгача ва ундан юқори бўлган харидлар бўйича таклифлар гаров, кафолат, закатат ёки қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа усуллар билан таъминланиши мумкин (39-модда). Мазкур қонуннинг 19-моддасига асосан давлат буюртмачиси харид қилиш тартиб-таомиллари иштирокчиларидан энг яхши таклифларни танлашни ва тендерни ўтказишда давлат харидлари тўғрисидаги шартнома тузиш ва (ёки) шартнома мажбуриятларини бажариш бўйича мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлайдиган закатат ёки банк кафолатини киритишни талаб қилиш ҳуқуқига эга⁴⁰. Бу қоидалардан таъминлаш усуллари орқали шартнома олди таклифлари ҳамда уни тузиш ва ундан келиб чиқадиган мажбуриятлар бажарилишининг таъминланиши мумкинлигини англаш мумкин.

Шунингдек, электрон шартнома тарафлар ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари бузилишидан ҳимоя қилиб, уларни ўз мажбуриятларини бажаришига ундаш хусусиятга эга ва булар: шартнома тузиш ва у бўйича белгиланадиган мажбуриятларни бажариш имкониятига эга бўлган ваколатли шахсга электрон имзо расмийлаштирилиши (инсофли шахс танланиши), офферта берган шахсларнинг “қарздорлик реестри”га киритилмаганлиги текширилиши (қарздор бу каби “реестр”га кириб қолмаслиги учун олган

⁴⁰Юқоридаги манбада.

мажбуриятини бажаришга интилиши), мажбурият бажарилмаган ҳолларда тарафнинг бузилган ҳуқуқларни тиклаш учун қилинадиган ҳар қандай харажатлардан озод қилиниши (мажбурият бажарилмаганида судсиз тартибда иккинчи тарафнинг манфаатларини ҳимоя қилиш учун уч иш кунида закатнинг Ҳисоб-китоб-клиринг палатасидаги тегишли ҳисоб рақамга ўтказилиши), мажбурият бажарилиши учун хабарнома юборилиши (у тўловнинг амалга оширилганлигидан далолат бериб, иккинчи тарафга ўз мажбуриятини бажаришига асос бўлиши)да намоён бўлади.

Электрон шартномалар ёрдамида амалга ошириладиган электрон тижорат инсон томонидан яратиладиган сунъий тўсиқларни бартараф этиши, ортиқча харажатларни камайтириши ва вақтни тежаши каби жиҳатлари билан шахсларда шартнома тузишга, олган мажбуриятларини бажаришга ва мажбурият бузилган тақдирда судсиз тартибда тезликда уни бартараф этиб, бузилган ҳуқуқларни тиклашга йўналтирилганлиги билан уларни олган мажбуриятларини бажаришга ундаши орқали ҳам ички ҳам ташқи бозорда мажбуриятларнинг тўлиқ бажарилишини таъминлайди.

Зеро, шартномавий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш шароитида электрон ҳамкорлик хусусида тадқиқот олиб борган А.А.Нагаева, бу жараён ягона ҳуқуқий режим, ишончга сазоворлик ва хавфсизликни таъминлаш, технологик бетарафлик каби тамойилларга асосланиши лозимлигини қайд қилганида ҳақли эди⁴¹.

Бир сўз билан айтганда электрон шартнома тузиш ва унда белгиланган мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш жараёни автомат тарзида амалга оширилиши самарали ҳисобланади. Айниқса, электрон шартномалар тузиш ва уни таъминлаш масалалари интернет хизматларидан фойдаланган ҳолда амалга оширилиши субъектларнинг нафақат моддий, балки маънавий эҳтиёжларини ҳам қаноатлантиради⁴².

⁴¹Нагаева А.А. Особенности договорных отношений в условиях электронного взаимодействия их участников: Дис. ... канд. юрид. Наук. –М.: 2006.

⁴²Меликов У.А. Правовой режим объектов гражданских прав в интернете: Дисс. на соиск. уч. степ. докт. юрид. наук. –Душанбе: 2018. –С 5.

Фикримизча, мажбуриятли муносабатлар электрон шартномалар орқали тартибга солиниши мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг келгусидаги истиқболини белгилаб беради. Бу борада қуйидаги рақамларни келтириш мақсадга мувофиқ, яъни Немец портали ҳисобланган Statista электрон тижоратнинг дунё бозорини 2017 йилда 1,5 трлн. доллар, 2019 йилда деярли 2 трлн. долларга баҳолаб, 2022 йилга бориб 2,5 трлн. долларга ўсишини башорат қилади⁴³.

Юқорида қайд қилинганлардан ташқари, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш таърифи хусусида бир тўхтамга келиш бугунги кунда фуқаролик ҳуқуқининг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади.

Таъкидлаш жоизки, бу борада ҳуқуқшунос олимлар ўртасида ҳали ҳануз мунозаралар давом этмоқда. Хусусан, Ҳ.Раҳмонқулов мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш деб, асосий мажбуриятнинг бажарилишини амалга оширишга қаратилган қонун ҳужжатларида ёки шартномада назарда тутилган қўшимча мажбурият⁴⁴, К.А.Новиков мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш деганда, кредиторга бошқа (таъминланган) мажбуриятнинг бузилиши билан боғлиқ талабларини қондириш учун ва шу мажбурият билан бир қаторда тартибга солувчи ёки ҳимоя ҳуқуқий муносабатлари шаклида бўлган кредиторга мулкӣ фойда бериш мажбуриятини олиши тушунилиши⁴⁵, Р.Мамажанова қарздор томонидан олинган ва унинг зиммасида бўлган вазифани бажаришга мажбур қиладиган чорага айтилишини таъкидлайди⁴⁶. “Фуқаролик ҳуқуқи” дарслигида ҳам мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш қарздор ноинсофлик қилган тақдирда қарздорни мажбурият бажарилишига ундовчи ва (ёки) бошқача шакллар орқали кредитор мулкӣ манфаатини кафолатловчи, акцессор (қўшимча) мажбурият сифатида мавжуд

⁴³<https://trends.rbc.ru/trends/industry/5ddb53e9a7947d0568ef37c>.

⁴⁴Раҳмонқулов Ҳ.Р. Мажбурият ҳуқуқи (умумий қоидалар). –Тошкент: ТДЮИ, 2009. -76 б.

⁴⁵Новиков К.А. Понятие способа обеспечения исполнения обязательств в гражданском праве: Автореф.дисс. ...канд.юр.наук. –М., 2012.

⁴⁶Мамажанова Р. Гаров – кафиллик мажбуриятлари бажарилишини таъминлашнинг ишончли воситаси //Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг ахборотномаси. 2010. –№6. -21 б.

бўлган, қонун ёки шартномада белгиланган мулкый хусусиятга эга бўлган таъминловчи чоралар (усуллар) эканлиги баён этилади⁴⁷.

Бу каби қарашлар бироз баҳсли, чунки уларда мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлашнинг баъзи бир жиҳатлари ёритилган бўлиб, улар таъминлаш тушунчасини тўла ифодалаб бера олмайди. Чунки таъминлаш жараёни муносабатлар мажмуасидан иборат бўлиб, уни таъминлашнинг баъзи бир жиҳатларини келтириш орқали ифодалаб бўлмайди. Бироқ бу борада баъзи бир ҳуқуқшунос олимларнинг фикрларини келтириш “таъминлаш” тушунчасини англашда муҳим деб ҳисоблаймиз. Масалан, А.А.Иванов ва Н.Д.Эриашвилининг фикрича, шартнома мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш – қарздор томонидан таъминланган мажбурият бузилишидан кредиторнинг (таъминланган томоннинг) манфаатини ҳимоя қилишга йўналтирилган махсус ҳуқуқий механизмдир⁴⁸. Н.Ф.Имомовнинг эътирофича, мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш қарздорни муносиб хулқ-атворда бўлишга ундайди ва акс ҳолда, унга қўшимча мажбурият юкланишидан огоҳлантириб туради⁴⁹. Ўзбекистон Республикаси ФКнинг биринчи жилдига берилган шарҳда қайд қилинишича, “1. Боб номининг ўзидан мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш мазкур институт қарздорнинг асосий мажбурият бўйича ўзининг мажбурияти (мажбуриятлари)ни лозим даражада бажаришга рағбатлантириш учун мўлжаллангани келиб чиқади, ўзининг мажбуриятини бажармаслик ҳолатида эса кредитор манфаатларини қондириш воситаси бўлиб хизмат қилади”⁵⁰.

Қайд қилинган фикрлар мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш – кредиторни ҳимоя қиладиган ва қарздорни ундаш орқали ўз зиммасига олган

⁴⁷Гражданское право: Учебник. В 2 т. / Под ред. Б.М.Гонгало. Т.2. 2-е изд., перераб. и доп. –М., Статут, 2017. –С. 82.

⁴⁸Иванов А.А., Эриашвили Н.Д. Способы обеспечения исполнения договорных обязательств в римском и российском гражданском праве //Вестник Московского университета МВД России. 2011. –№6. –С. 148.

⁴⁹Имомов Н.Ф. Ипотека кредити шартномаси бўйича мажбуриятлар ижросини таъминлашнинг фуқаролик ҳуқуқий масалалари. –Тошкент: ТДЮУ, 2014. -2 б.

⁵⁰Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳ. 1-жилд. Ҳ.Р.Раҳмонкулов, О.Оқюлов таҳрири остида. Европада ҳавфсизлик ваҳамкорлик ташкилоти ва Ҳуқуқий муаммоларни ўрганиш маркази (Тошкент). – Тошкент: VEKTOR-PRESS, 2010. -618 б.

мажбуриятини лозим даражада бажариш жараёнини тартибга солувчи, қўшимча (акцессор) мажбурият эканлигини ифодалайди. Мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг ҳимоя қилиш ва ундаш каби хусусиятларга эга эканлиги ҳақидаги фикрларни маъқулласакда, бироқ барча таъминловчи мажбуриятларга нисбат берилиб, уларнинг қўшимча (акцессор) мажбурият эканлиги хусусидаги фикрлар билан келишмаймиз, чунки бу борада бир қатор зиддиятлар мавжуд. Бу хусусда диссертация ишининг 1.2-параграфида тўхталиб ўтганмиз.

Бундан ташқари, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш ҳуқуқшунос олимлар томонидан қайд қилинганидек, мажбуриятни бажариш жараёнида вужудга келадиган қарздор ва кредитор ўртасидаги муносабатлар билан чегараланиб қолмайди. Балки, у учта босқични ўз ичига қамраб олувчи муносабатлар мажмуаси бўлиб, унда шахсларни шартнома тузишга (тайёргарлик босқичи), тарафларни олган мажбуриятини бажаришини таъминлаш (асосий босқич) ва мажбурият бузилганидан кейин ижрони таъминлаш жараёнлари (якуний-тиклаш босқич)ни ўз ичига қамраб олади ҳамда барча жараёнларда ундаш хусусияти устуворлик касб этади. Мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг самарадорлиги ушбу босқичларнинг муваффақиятли ташкил этилишига бевосита боғлиқ.

Биринчи “Тайёргарлик” босқичи. Бу шартнома олди муносабатларда ундаш босқичи бўлиб, уни шартнома тузишга ундаши ва келгусида олинадиган мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш жараёнига тайёргарлик босқичи деб номлаш мумкин. Бу босқичда, шартнома тузишдан манфаатдор шахс унинг тузилиши учун ҳар қандай қўшимча хизматларни ёки чегирмаларни таклиф этади. Масалан, маҳсулотларни текин етказиш ва ўрнатишни амалга ошириш ёки маҳсулотни кўтара нархларда арзон етказиб бериш ёхуд мижоз учун қулай бўлган вақтда ва жойга етказиб бериш ёинки харид қилинадиган маҳсулотга қўшимча равишда совғалар бериш (масалан, 6 июндан 15 июлгача Olcha.uz. интернет дўконида исталган телевизорнинг харид қилингани учун совға сифатида 2018 йилги жаҳон чемпионатида

иштирок этаётган терма жамоалар либосини қўлга киритиш), шунингдек, Наврўз байрами муносабати билан 18-22 март кунлари мамлакат ичидаги катновларга “Ўзбекистон темир йўллари” (одатдаги ва тезюар “Afrosiyob” поезди) ва “Ўзбекистон ҳаво йўллари” миллий авиакомпанияси чипталарига 30-50 фоиз миқдорда чегирмалар белгилаш кабилар.

Иккинчи “Асосий” босқич. Бу мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш босқичи бўлиб, у олинган мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш орқали тарафларни шартнома тузишдан кўзлаган мақсадга етказиш ва манфаат кўришни юзага чиқарувчи асосий мажбуриятнинг бажарилиши тақдирини ҳал қилганлиги сабабли уни “Асосий” босқич деб номлаш мумкин ҳамда у бевосита мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари орқали амалга оширилади. Бу босқичда мажбурият бузилишининг олдини олиш (профилактика) орқали таъминлаш муҳим ҳисобланади. Диссертация ишида мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари, уларнинг ўзига хос хусусиятлари баён этилган.

Учинчи “Якуний-тиклаш” босқичи. Бу мажбурият бузилганидан кейин кредиторнинг бузилган ҳуқуқларини тиклаш ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш босқичи бўлиб, у таъминлаш усуллари қўллаш (ижрога қаратиш) жараёни ўз ичига қамраб олади.

Бу босқични ўз навбатида икки даврга бўлиш мумкин. Биринчи, судгача бўлган давр. Масалан, маҳсулотни тайёрлаш ва етказиб бериш юзасидан келишувга кўра, тараф олдиндан пулини тўлайди. Бироқ маҳсулот келишилган муддатда етказиб берилмайди. Бунда харидор маҳсулотнинг тайёрланиши ва етказиб берилиши кечиктирилганлиги учун унинг харид нархини камайтиришни талаб қилиши мумкин. Бу ҳолат қарздорда зарар кўрмаслиги учун ўз мажбуриятини вақтида бажаришига ички ундовни вужудга келтиради.

Иккинчи, суд қарорининг ижро этилишини таъминлаш даври. Бу даврда мажбурият бузилиши билан шартнома тарафлари ўртасида низо келиб чиққанда суд қарори ижроси таъминлаш жараёнида қарздорни ундашни ўз ичига олади. Бундай таъминлашга мисол сифатида “астрент” (суд

неустойкаси)ни келтириш мумкин ва у хусусида диссертация ишининг 4.3 - параграфида тўхталиб ўтилган.

Назаримизда, суд қарорининг ижро этилишини таъминлаш даврида оммавий-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишдаги усулларни хусусий-ҳуқуқий муносабатлардаги мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш жараёнига қўллаш самарали ҳисобланади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 332¹-моддаси биринчи қисмига асосан ҳуқуқбузар унга жарима солиш тўғрисидаги қарор топширилган кундан бошлаб ўн беш кун ичида жарима миқдорининг етмиш фоизини ихтиёрий равишда тўлаган тақдирда, у жариманинг қолган қисmini тўлашдан озод қилинишини келтириш мумкин⁵¹.

Бугунги кун амалиётида юзага келаётган масалаларни ҳал этиш ҳуқуқ уйғунлашувини англаш ва хусусий ҳамда оммавий ҳуқуқнинг мақсад ва шакллариининг уйғунлашувини белгилаб берувчи ижтимоий муносабатларни комплекс қонуний тартибга солиш асосидагина самарали таъминланиши мумкин⁵². Зеро, хусусий-ҳуқуқий муносабатлардаги мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш жараёнини тартибга солиш билан оммавий-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш жараёнининг нисбатига тўхталадиган бўлсак, хусусий-ҳуқуқий муносабатларда – фуқаролар, юридик шахслар ва давлат, оммавий-ҳуқуқий муносабатларда – жисмоний шахслар иштирокидаги муносабатлар тартибга солиниши эътиборга олинadиган бўлса, “ҳуқуқлар дуализми”га йўл қўйилиши нақадар самарали эканлигини кузатиш мумкин. Бу Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 5 апрелдаги Ф–5464-сон фармойиши билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик қонунчилигини такомиллаштириш концепцияси”да қайд қилинган “Фуқаролик кодексида фуқаролик ҳуқуқи институтларига тааллуқли бўлмаган оммавий ҳуқуқ нормалари, хусусий мулк ва шартномавий муносабатларига

⁵¹Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1995 йил, 3-сон /<https://lex.uz/docs/97664>.

⁵²Хабриева Т.Я. Право и модернизация экономики //Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. 2010. –№1. -С.4-5; Яковлев В.Ф., Талапина Э.В. Роль публичного и частного права в регулировании экономики //Журнал российского права. 2012. –№2. -С. 13.

оид асосланмаган миқдордаги чекловлар мавжуд⁵³ ва уларнинг олиб ташланиши мажбуриятлар бажарилишини таъминлашга ўзининг самарали хиссасини қўшган бўлар эди.

Ҳуқуқни қўллашда ҳуқуқ соҳасида мавжуд бўлган самарали усулларни иккинчи бир ҳуқуқ соҳасига қўллаш асосида мавжуд “бўшлиқлар”ни тўлдиришдан кўзланган асосий мақсад шахсларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш ва бузилган ҳуқуқлар тикланишини тўлиқ таъминлашдан иборат.

Бу мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлашда ҳам бош масалалардан бири ҳисобланади. Зеро, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш — мажбурият бажарилмаслиги ёки лозим даражада бажарилмаслиги оқибатида юзага келиши мумкин бўлган ноқулайликларнинг олдини олиш ва қарздорни ўз мажбуриятини бажаришига ундаш мақсадини кўзловчи ҳамда ушбу ҳолларда кредиторнинг манфаатларини ҳимоя қилувчи махсус ҳуқуқий чоралардир, булар тарафларни ўз мажбуриятини бажаришда инсофли бўлишга ундайди⁵⁴.

Демак, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш жараёни бир нечта босқичларни ўз ичига қамраб олувчи муносабатлар мажмуаси бўлиб, таъминлаш жараёнида, қарздор томонидан олинган мажбуриятлар бажарилишини “ҳаракатга келтирувчи куч” таъминлаш усуллари орқали юзага келиб, ундаш воситасида амалга оширилади.

Таҳлиллар асосида мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш тушунчасига нисбатан қуйидагича муаллифлик таърифини шакллантириш мумкин. “Мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш деганда, шартнома олди, уни амалга ошириш ва ижрога қаратиш даврида қарздорни ўз зиммасига олган мажбуриятини бажаришига бевосита ундаш, мажбурият бажарилмаслиги ёки лозим даражада бажарилмаслигининг олдини олиш орқали бошқа иштирокчилар билан бирга кредиторнинг мулкӣ

⁵³ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 06.04.2019 йил, 08/19/5464/2891-сон.

⁵⁴ Яковец А. Профессионально об актуальном: Обеспечение исполнения обязательств. Задаток. /<https://pravo.by/novosti/novosti-pravo-by/2019/august/39008>.

манфаатини ҳимоя қилиш мақсадида бевосита махсус қонун ёки қонун ҳужжатлари ёхуд шартномада белгиланадиган ҳуқуқий таъминлаш усуллари тушунилади”.

Мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг цивилистик аҳамияти ва ролини таҳлил қилиб, таъкидлаш жоизки, бу борада ҳуқуқшунос олимлар ўртасида яқдил фикр йўқ. Жумладан, Д.А.Торкиннинг фикрича, мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш – бу бир бирига узвий боғлиқ бўлган “иқтисодий – мажбурият бузилган ҳолатда кредиторга мулкӣ кафолат тақдим қилиш” ва “ҳуқуқий – таъминланган мажбурият бузилганида қарздор ёки учинчи шахс мулкӣни олишга бўлган субъектив ҳуқуқни кредиторга бериш йўли орқали мулкӣ кафолатни тақдим этиш”⁵⁵. Ушбу фикр бироз баҳсли, чунки унда мажбурият бажарилишини таъминлаш бир томонлама ёритилган, яъни унинг мажбурият бузилгунига қадар ундаш хусусияти эътиборга олинмасдан фақат мажбурият бузилганидан кейин кредиторга мулкӣ кафолат тақдим этиши назарда тутилган.

И.Ражабов эса, қарздор зиммасида бўлган мажбурият белгиланган муддатда бажарилмаса ёки бошқача тарзда бузилса, кредиторда зиёнларни ундиришга бўлган ҳуқуқдан ташқари мажбуриятнинг объектини ташкил этган ҳаракатни қилишга қарздорни мажбур қиладиган бошқа мулкӣ таъсир чораларининг қўшимча равишда татбиқ этилишини талаб қилиш ҳуқуқи пайдо бўлиши⁵⁶ сифатида баён этади. Ушбу фикрнинг методологик асослари заиф десак, муболаға бўлмайди. Боз устига, биринчидан, мажбуриятлар бажарилиши таъминланмаган тақдирда ҳам кредиторда бундай ҳуқуқ вужудга келиши мумкин. Иккинчидан, қарздорда, мажбурият бажарилишидан манфаат кўришга бўлган ишонч уйғотилмас экан, уни ҳар қандай таъсир чоралари билан мажбуриятни бажаришга мажбурлаб бўлмайди.

⁵⁵Торкин Д.А. Непоименованные способы обеспечения обязательств: Дисс. ...канд.юрид.наук. –Тюмень: 2005. 182-с.

⁵⁶Ражабов И. Мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари //Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Ахборотномаси. –Тошкент: 2011. –№12. 24-б.

Таъкидлаш лозимки, мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг аҳамияти мажбурият иштирокчиларида ўз мажбуриятини бажаришига ундаб, мажбуриятини бажаришдан бош тортишининг олдини олиш орқали уларнинг манфаатини кафолатлашда намоён бўлади. Зеро, таъминланган манфаат – бу асосий мажбурият бажарилиши ҳисобига кафолатланиши лозим бўлган кредитор ва (ёки) қарздорнинг қонуний манфаатидир⁵⁷.

Манфаатни таъминлаш ёки кафолатлашга оид қоидалар ривожланган хорижий мамлакатлар кодексларида жумладан, АҚШ БСК 1–201-моддаси 35-қисмида, “таъминланган манфаат” (“security interest”) – бу мажбурият бажарилиши ёки тўловни таъминлаш, кўчар ёхуд кўчмас мулкдаги манфаат⁵⁸, Хитой Халқ Республикаси Фуқаролик кодексининг 388-моддаси 1-қисмида, манфаатлар таъминланиши учун ушбу Кодекс ва бошқа қонунлар қоидаларига мувофиқ таъминлаш шартномаси тузилиши⁵⁹, деган тарзда ифодаланган. Бирлашган Араб Амирликларида активлар билан боғлиқ манфаатларни таъминлаш ҳақида 2020 йил 4-сон Федерал қонун қабул қилиниб, бу қонун амалдаги ва келгусидаги фуқаролик ва тижорат битимларига нисбатан қўлланилиши қайд қилинган⁶⁰. Джерсининг “Таъминланган манфаат ҳақида”ги Қонуни 5-моддасида “таъминланган манфаат” номоддий мулкдаги манфаатларни англатиб, таъминлаш ҳақидаги келишувга мувофиқ мажбурият бажарилишини ёки тўловни таъминлашни ифодалаши қайд қилинган⁶¹.

Қайд қилинган фикрларга қўшилган ҳолда айтиш мумкинки, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш жараёнида манфаатдорлик масаласи, яъни “манфаатни таъминлаш” устувор аҳамият касб этади.

Фикримизча, мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлашнинг цивилистик аҳамияти ва роли қуйидагиларда намоён бўлади:

⁵⁷Бормотов А.В. Обеспечительная функция договора страхования в российском гражданском праве: Автореф. ...дисс. канд.юрид.наук. –Пермь: 2011. –С.8.

⁵⁸Медведев С.В. Обеспечительный интерес в правовой системе США /<https://www.gorodissky.ru/publications/articles/obespechitelnyy-interes-v-pravovoy-sisteme-ssha>

⁵⁹Civil Code of the People’s Republic of China /<http://www.npc.gov.cn/englishnpc/c23934/202012/f627aa3a46514>

⁶⁰UAE Law on Securing Interest over Movable Assets. /<https://www.stalawfirm.com/en/blogs/view/securing-interest-over-movable-assets.html>

⁶¹Security Interests (Jersey) Law 2012 /<https://www.jerseylaw.je/laws/revised/PDFs/13.776.pdf>

биринчидан, мажбурият бажарилиши кафолатланади;

иккинчидан, мажбуриятда иштирок этувчи тарафларнинг манфаати таъминланади;

учинчидан, мажбуриятни бажаришга қарздорни ундайди;

тўртинчидан, инфляция, ишлаб чиқариш даражаси пасайиб кетиши, етказиб берилган товарлар, бажарилган ишлар ёки кўрсатилган хизматлар учун тўловнинг амалга оширилмаслиги хавфи бартараф этилади;

бешинчидан, тарафлар мажбуриятини бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда, уларнинг зиммасига қўшимча мажбурият юкланади ёки мажбуриятнинг бажарилишига эришиш учун қарздор мулки захираланиб қўйилади;

олтинчидан, мажбурият қарздор томонидан бажарилмаганида кафил зиммасига уни бажаришнинг юкланиши кафолатланади ва кредитор нафақат қарздорга, балки кафилга ҳам талаб қўйиш ҳуқуқига эга бўлади;

еттинчидан, шартнома шартларини бажаришга тарафларни ундаш учун мажбуриятни виждонан ва оқилона бажаришга даъват этилиши орқали шартнома интизомининг мустаҳкамланиши таъминланади.

Хулоса шуки, шартнома олди, шартномани амалга ошириш ва ижро этиш жараёнларида қарздорда ўз мажбуриятини бажаришига ундаши орқали мажбурият бузилишининг олдини олиш (профилактика) ва ижрони амалга ошириш мажбурият иштирокчилари билан бирга кредиторнинг ҳам манфаатини ҳимоя қилишни таъминлайди.

1.2-§. Мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш усулларига ҳуқуқий доктринал ёндашувлар ва турланишининг ўзига хос жиҳатлари

Одатда, шартнома тарафлари мажбуриятлар бажарилишини таъминлашда ФКда белгиланган усуллардан бирини қўллайдилар. Бироқ мазкур усулларнинг ҳар бири кредитор ёки қарздор учун у ёки бу ноқулайликни юзага келтириши мумкин. Шу сабабли тарафлар мажбурият бажарилишини таъминлашда фақат ФКнинг 259-моддасида келтирилган усуллар билан чекланмасдан, ўз манфаатларини максимал даражада қаноатлантирадиган, қўллашда қулай мақбул бўлган ҳамда кутилган натижага эришишни осон кафолатлайдиган, арзон ва самарали усулларни излашларига йўл қўйилади⁶².

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 259-моддаси биринчи қисмида мажбуриятнинг бажарилиши неустойка, гаров, қарздорнинг мол-мулкини ушлаб қолиш, кафиллик, кафолат, закат ҳамда қонун ҳужжатлари ёки шартномада назарда тутилган бошқача усуллар билан таъминланиши мумкин⁶³лиги қайд қилинган бўлса-да, бироқ унда таъминлаш усулларига оид умумий тушунча келтирилмаган.

Мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари таърифлашда ҳуқуқшунос олимлар ўртасида мунозаралар давом этмоқда. Бир гуруҳ олимлар мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари санкциялар, яъни фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик нуқтаи назаридан ёритиб беришга ҳаракат қилсалар⁶⁴, иккинчи бир гуруҳ олимлар эса, қарздорни мажбурият бажарилишига ундовчи ёки кредиторнинг мулкӣ манфаатининг ҳимоя

⁶²Имомов Н. Қарз мажбуриятини таъминлашнинг фуқаролик-ҳуқуқий воситаларига нисбатан янгича ёндашувларнинг таҳлили // Юридик фанлар ахборотномаси. 2/2020. 43-б.

⁶³Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова /<https://www.lex.uz/docs/111189#154423>.

⁶⁴Шодманов Ф.Ю. Бозор иқтисодиёти шароитида шартнома мажбуриятларини бузганлик учун фуқаролик ҳуқуқий жавобгарлик муаммолари: Юрид.фан.докт. ...дисс. –Тошкент: 2002. 66-б.

килувчи қўшимча мажбурият кўринишидаги қонунчилик ёхуд шартнома билан белгиланган таъминлаш чоралар эканлигини⁶⁵ таъкидлашади.

Мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари хусусида иккинчи гуруҳ олимларнинг фикрларига қўшилсакда, бироқ уларни санкциялар, яъни фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик нуқтаи назаридан ёритишга ҳаракат қиладиган олимларнинг фикрлари мантиқан асосли эмас. Ушбу фикрлар мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усулларининг табиатини ва мақсадини тўлиқ ёритиб бера олмайди. Чунки уларда таъминлаш усуллари самара бермаганидан кейин таъминлаш жараёнидан ташқарида вужудга келадиган кредиторнинг бузилган ҳуқуқни тиклаш учун қўлланиладиган жавобгарлик усуллари ифодаланган.

Бундан ташқари, бир қатор муаллифлар мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари мажбуриятнинг самарали бажарилишини таъминлаш учун шартномавий ҳамкорлар томонидан қўлланиладиган усул, восита, чора⁶⁶, кредиторнинг талабларини қондириш учун қарздорнинг мол-мулкини беғараз ўзлаштиришга қаратилган мажбуриятли муносабат⁶⁷, асосий мажбурият бажарилишини етарли даражада қафолатлайдиган ва қарздорни лозим даражадаги ҳуқуққа эга бўлишга ундовчи махсус чоралар⁶⁸ сифатида баён қиладилар. Келтирилган фикрлар баҳсли бўлиб, уларда фақат таъминлаш усуллари қайсидир бир жиҳати ёритилган ҳолос.

Юқорида қайд қилинган ҳолатлар, бу борада бир тўхтамга келиш учун мавжуд назарий ёндашувларни таҳлил қилиш заруриятини юзага келтиради.

Мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари бағишланган қуйидаги назарий ёндошувлар (**асосий назарий концепциялар**) мавжуд:

⁶⁵Гонгало Б.М. Учение об обеспечении обязательств. –М., Статут, 2004. 35, 40-с.

⁶⁶Добродеева А.В. К вопросу о понятии обеспечения исполнения обязательств //Актуальные вопросы юридических наук: материалы III Междунар. науч. конф. (г. Чита, апрель 2017 г.). –Чита: Молодой ученый, 2017. 72-с.

⁶⁷Новиков К.А. Понятие способа обеспечения исполнения обязательств в гражданском праве: Автореф.дисс. ...канд.юрид.наук. –М., 2012.

⁶⁸Рустамов З. Обеспечение исполнения обязательств //Вестник Высшего хозяйственного суда. 2016. –№12. 62-с.

Биринчи ёндошув “**функционал**” деб номланган назарий концепцияга асосланади. Мазкур ёндошувга кўра, мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш усуллари қарздор томонидан мажбурият бузилганида кредитор мулкӣ манфаатини ҳимоя қилади ёки мажбуриятнинг лозим даражада бажарилишига қарздорни ундайдиган ёхуд ушбу иккала функцияни ҳам бажарадиган қонун ва шартнома билан белгиланадиган мулкӣ характердаги махсус (қўшимча) чораларга айтилади. О.С.Гриньнинг фикрича, РФ ГКнинг 23-бобида келтириб ўтилган мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари ичида неустойка ва закат ундовчи, кафиллик ва мустақил кафолат – *ҳимоя қилувчи функцияга эга, ҳар иккала функцияга* – гаров, ушлаб қолиш ва таъминловчи тўловлар эга⁶⁹. Ушбу концепция намоёндалари фикрларига қўшиламиз. Чунки бу каби қарашлар масаланинг моҳияти ёритиб беришда илмий аҳамиятга эга. Зеро, таъминлаш усуллари **асосан иккита**, яъни мажбуриятнинг лозим даражада бажарилишига қарздорни *ундаш* ва мажбурият бузилганида кредиторнинг мулкӣ манфаатини **ҳимоя қилиш** функцияларига эга бўлса ҳам мажбуриятлар бажарилишини таъминлай олади.

Иккинчи ёндошув “**Бажаришнинг ташқи манбаси**” концепцияси деб юритилади. Ушбу ёндашув намоёндаларининг фикрича, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари фақат кредитор манфаатини қаноатлантириш манбаини ташқаридан яратиш ҳисобига ҳимоя функциясини бажарадиган ҳуқуқий тизим дахлдор бўлади. Зеро, Д.В.Тарикановнинг эътирофича, таъминловчи мажбурият кредитор учун яратиладиган асосий мажбуриятга қўшимча, унинг бажарилишига нисбатан ташқи манба бўлган мулкӣ хусусиятли фуқаролик-ҳуқуқий чорадир⁷⁰. Бироқ бу тушунча мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари тушунчасини нисбий

⁶⁹Гринь О.С. Основные подходы к пониманию способов обеспечения исполнения обязательств //Вестник университета имени О.Е.Кутафина (МГЮА). 2016. –№10. 47-с.

⁷⁰Тариканов Д.В. Система способов обеспечения исполнения обязательств //Законодательство. 2006. –№5. 10-с.

тарзда ифода этади. Чунки унда қайд этилган концепциянинг моҳиятини тўлиқ ўз аксини топмаган.

Учинчи ёндошув бўлган **субъектив ҳуқуқ концепциясида** мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари – асосий мажбурият қарздор томонидан бузилганида, кредитор фойдаланадиган махсус субъектив ҳуқуқ тушунчаси орқали аниқланади. Бундай ёндашув хорижий адабиётларда кенг талқин қилинади. Хусусан, Х.Вебер мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари “агар кредиторнинг талаби бажарилмаса, у томонидан амалга оширилиши мумкин бўлган баъзи бир ҳуқуқлар (Sicherungsrecht) кўринишида кредитор (қарз берувчи) талабини таъминлашда қарздорга нисбатан юзага келадиган шартномавий тузилмалар сифатида” ва таъминлаш – қарздор ёки учинчи шахсга нисбатан татбиқ этиладиган ҳуқуқ билан таъминланган талаб бажарилмаган ёки тўлиқ ҳажмда бажарилмаганда кредитор амалга оширилиши мумкин бўлган мажбуриятли ва ашёвий шартномадан вужудга келадиган ҳуқуқни ифодалайди⁷¹ деган фикрни илгари суради. Ушбу концепция намоёндаларининг фикрлари анъанавий доктринага асосланган бўлиб, ушбу тушунчаларда мажбуриятлар бажарилишини таъминлашни жавобгарлик чораларидан фарқловчи чегаранинг мезонлари назарда тутилмайди.

Юқорида келтириб ўтилган концепцияларни таҳлил қилган ҳолда қайд қилиш лозимки, доктрина ҳозиргача турли таъминловчи чораларни мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш усуллари сифатида эътироф этишнинг ягона ва умум тан олинган мезонларини ишлаб чиқа олгани йўқ. Зеро, О.С.Гринь мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари тушунчасига оид асосий ёндошувларни таҳлил қилар экан мажбурият бажарилишини таъминлаш усуллари тўғрисидаги қоидаларни

⁷¹Вебер Х. Обеспечение обязательств (Kreditsicherungsrecht) /пер. с нем. Ю.М.Алексеева, О.М.Иванова. –М., 2009. –С.7-8.

уларнинг умумий белгилари ва таркибий элементларини аниқлаштириш асосида тизимлаштириш зарур деган хулосага келади⁷².

Назаримизда, бу борада доктринани шакллантиришда бугунги кунда ривожланган хорижий мамлакатларда вужудга келаётган мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг замонавий концепцияларни ҳам ўрганиш зарур. Ушбу заруриятдан келиб чиққан ҳолда, “*estoppel*” (эътироз билдириш ҳуқуқидан маҳрум қилиш), “*warranty*” (ишонтириш, кафолатлаш, кафолат муддати), “*indemnity*” (зарарни қоплаш мажбуриятини юклаш), “*эскроу*” (шартли депозит) ва “*астрент*” (суд неустойкаси) каби концепциялар диссертация ишининг 4.3-параграфида таҳлил қилинган.

Таъкидлаш жоизки, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш жараёнида иштирок этадиган таъминловчи чоралар доираси ғоятда кенг бўлиб уларни бу жараёнга қўллаш бир қатор имкониятларни юзага келтиради.

Айни пайтда, таъминловчи чораларни мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари сифатида эътироф этишнинг *белги* ҳамда *хусусиятларини* ўзида мужассамлаштирган мезонларни аниқлашимиз ва бу борада тегишли хулосалар чиқаришимиз лозим бўлади.

Таъминловчи чораларни мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари сифатида эътироф этишнинг дастлабки *белгиси* бу уларнинг мажбурият эканлигидир. Бу ўринда В.С.Ем⁷³, Э.Г.Комиссарова ва Д.А.Торкинларнинг⁷⁴ таъминлаш усули аввало *мажбурият* ҳисобланиши ҳақидаги қарашларини келтириш жоиз.

Мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усулларига хос бўлган яна *бир белги* уларнинг *қонунчилик ёхуд шартнома асосида вужудга келишидир*. Бунга мисол сифатида Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 260-моддаси биринчи қисми (неустойка – *қонун ёки шартнома*), 264-моддаси тўртинчи

⁷²Гринь О.С. Основные подходы к пониманию способов обеспечения исполнения обязательств // Вестник университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА). 2016. –№10. –С.44-51.

⁷³Гражданское право: учебник: в 4 т. Т. 3: Обязательственное право /отв. ред. Е.А.Суханов. 3-е изд., перераб. и доп. –М., ВолтерсКлувер, 2006. 68-с.

⁷⁴Комиссарова Е.Г., Торкин Д.А. Непоименованные способы обеспечения обязательств в гражданском праве. –М., Аспект Пресс, 2008. 22, 23-с.

қисми (гаров – *шартнома ёки қонун*), 290-моддаси (ушлаб қолиш – *қонун*) ва 684-моддаси (ушлаб қолиш – *шартнома*), 292-моддаси (кафиллик – *шартнома*), 833 ва 834-моддаси (кафолат олиш – *шартнома*), 311-моддаси (закалат – *шартнома*) ва 638-моддаси (закалат – *қонун ёки шартнома*)ни кўрсатиш мумкин. Бу каби қоидаларни хорижий мамлакатлар қонунчилигида ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, ФФКнинг 2071-моддасига кўра, таъминлаш – бу қарздор қарзини кафолатлаш учун кредиторга бирор бир нарсани тақдим этишини ифодаладиган шартнома⁷⁵ ҳисобланади.

Шунингдек, таъминловчи чораларни мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули сифатида эътироф этиш учун улар қарздорни ўз мажбуриятини бажаришга *ундаш хусусиятига эга* бўлиши лозим.

Таъминлаш усулларига ушбу хусусият хослиги бир қатор ҳуқуқий манбаларда эътироф этилади⁷⁶. К.Абдулхасанова томонидан ҳам қишлоқ хўжалигидаги шартномавий мажбуриятларни таъминлаш усулларига ҳимояловчи ва рағбатлантирувчи белгилар хослиги таъкидланади⁷⁷. А.А.Добродеевнинг фикрича, мажбуриятларни таъминлаш – кредитор манфаатини ҳимоя қилувчи ва қарздорни ундаш орқали мажбуриятни лозим даражада бажарилиши жараёнини тартибга солувчи восита ҳисобланади⁷⁸.

Ҳуқуқшунос олимларнинг таъминловчи чоралар *ҳимояловчи ва ундовчи* белгиларга эга эканлиги хусусидаги фикрлари билан келишамиз. Чунки бу каби белгиларга эга бўлган чораларни таъминлаш усуллари сифатида эътироф этишда мумкин. Ушбу белгилар мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг моҳиятини очиб бера олади.

⁷⁵Civil Code France /<https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGIARTI000006445724/1804-03-26>.

⁷⁶Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳ 1-жилд. Ҳ.Р.Раҳмонкулов, О.Окюлов таҳрири остида. OSCE Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти ва Ҳуқуқий муаммоларни ўрганиш маркази (Тошкент). –Тошкент: VEKTOR-PRESS, 2010. 618-б.

⁷⁷Абдулхасанова К.Ш. Қишлоқ хўжалигида шартномавий мажбуриятлар ижросини таъминлашнинг моддий ва процессуал-ҳуқуқий муаммолари: Юрид. фан. докт.дисс. ...Автореферати. –Тошкент: 2009.

⁷⁸Добродеева А.А. К вопросу о понятии обеспечения исполнения обязательств //Актуальные вопросы юридических наук: материалы III междунар. науч. конф. (г. Чита, апрель 2017 г.). –М., Молодой ученый, 2017. 72-с.

Шу билан бирга, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари мустақил *мулкий оқибатларни юзага келтириш хусусиятига* эга бўлиши лозим⁷⁹. Зеро, бу мулкий оқибат келтирилган зарарни қоплаши орқали тарафларнинг манфаатини ҳимоя қила олиши керак.

Бундан ташқари, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари асосий мажбуриятга нисбатан *қўшимча бўлиш (акцессор) хусусиятига* эга⁸⁰.

Таъминловчи мажбуриятларнинг акцессор хусусияти “қарз йўқлиги ва таъминлаш йўқлиги”да ифодаланади⁸¹. Акцессор (қўшимча) мажбуриятлар кўринишида бўлган қарздори ўз зиммасига олган мажбуриятини бажаришга ундовчи ёки бошқа кўринишда кредиторнинг мулкий ҳуқуқларини ҳимоя қилишни кафолатловчи мулкий хусусиятга эга таъминловчи чоралардир⁸².

ЎЗР ФКнинг 259-моддаси иккинчи қисмига асосан мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш тўғрисидаги келишувнинг ҳақиқий эмаслиги ушбу мажбуриятнинг (асосий мажбуриятнинг) ҳақиқий эмаслигига олиб келмайди⁸³. ХХР ФКнинг 388-моддасида таъминлаш шартномаси – бу асосий шартнома бўйича иккинчи даражали шартнома экани қайд қилинган⁸⁴.

Қайд қилинган фикрларга қўшилган ва қонунчиликка асосланган ҳолда эътироф этиш мумкинки, таъминлаш чоралар асосий мажбуриятга нисбатан қўшимчалик хусусиятини намоён қилади.

Таъминловчи чораларни “Мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш усуллари” сифатида эътироф этиш учун асос ҳисобланадиган ғоятда муҳим бўлган белги ва хусусиятларини ягона бир

⁷⁹Комиссарова Е.Г., Торкин Д.А. Непоименованные способы обеспечения обязательств в гражданском праве. –М., АспектПресс, 2008. 47-с.

⁸⁰Новосельцева О.С. Место залога в системе обеспечения исполнения обязательств // Лучшая научная статья 2017: сборник статей XIII международного научно-практического конкурса. В 2 ч. Ч.2. –Пенза: МЦНС «Наука и Просвещение». 2017. 178-с.

⁸¹Бевзенко Р.С. Титульное обеспечение и проблема акцессорности /Р.С.Бевзенко //Об обеспечении обязательств: Сборник статей к юбилею С.В.Сарбаша / сост. и отв. ред. А.В.Егоров. –М., ИЦЧП им. С.С.Алексеева при Президенте РФ, 2017. –С.43-69.

⁸²Слонимский Д. Способы обеспечения исполнения обязательств по договору международной купли-продажи / Д. Слонимский // Библиотечка журнала «Юрист». Правовибузнес. 2015. –№ 5. –С.47-48.

⁸³Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова /<https://lex.uz/docs/111189#154423>.

⁸⁴Civil Code of the People’s Republic of China /<https://archive.org/stream/civilcodeofrepub00chin/civilcod>.

тизимга бирлаштирувчи мезонларга қуйидагилар киради деган хулосага келиш мумкин:

биринчидан, уларнинг мажбурият эканлиги (белги);

иккинчидан, қонунчилик ёхуд келишув бўйича вужудга келиши (белги);

учинчидан, асосий мажбурият бажарилишига ундаши (хусусият);

тўртинчидан, мулкӣ оқибатни вужудга келтириши, яъни мажбурият иштирокчилари манфаатини ҳимоя қилиши (зарарни қоплаш) (хусусияти);

*бешинчидан, асосий мажбуриятга нисбатан қўшимча (аксессуар) хусусиятга эга эканлиги*⁸⁵.

Тўғри, бу мезонлар бир нечта бўлиши мумкин. Бироқ тадқиқот давомида ҳуқуқшунос олимлар томонидан энг кўп эътироф этилганларинигина танлаб олдик, ҳолос.

Бугунги кунда мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари мажбурият бузилганидан кейин қўлланиладиган жавобгарлик чоралари эмас, балки мажбурият бузилишининг олдини олишга қаратилган профилактик чоралар эканлигини ифодаловчи қарашлар вужудга келмоқда. Бу каби қарашларни маъқуллаймиз. Зеро, бундай профилактик чоранинг асосий мақсади қарздорни асосий мажбурият бўйича мажбуриятини бажаришга қаратилган. Яъни асосий мажбурият бажарилмаган ёки лозим даражада бажарилмаган тақдирда кредиторнинг ҳуқуқ ва манфаатлари қўшимча таъминот усуллари асосида таъминланади⁸⁶.

Таҳлилларга асосан, мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқӣ таъминлаш усулларига нисбатан қуйидагича муаллифлик таърифини шакллантириш мумкин, яъни *мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари* деб, қарздор зиммасига олган мажбуриятини бажара олмаслигининг олдини олиб, уни ўз мажбуриятини бажаришига ундаш орқали мажбурият бажарилишини лозим даражада виждонан ва оқилона таъминлаш йўли билан

⁸⁵1-иловага қаранг.

⁸⁶Рўзиназаров Ш., Бабаев Ж., Иноятова С., Нуралиев М. Фуқаролик ҳуқуқида мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари. Ўқув қўлланма. –Тошкент: ТДЮУ, 2018. 11-б.

мажбурият иштирокчиларининг мулкый ҳуқуқ ва манфаатларининг ҳимоя қилинишини кафолатловчи мажбуриятлар сифатида бевосита махсус қонун ёки қонун ҳужжатлари ёхуд шартномада белгилаб қўйиладиган чораларга айтилади.

Шунингдек, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усулларининг турланишини ўрганиш таъминлашни тўлароқ тушунишга ёрдам беради. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усулларининг барчаси ҳам бирдек жавобгарликни кўзламаса-да, қарздор учун бевосита ёки тўғридан-тўғри қўшимча оғирликни ёхуд енгиликни юзага келтириш орқали кредитор манфаатини таъминлаш мақсадида белгиланади.

Мавжуд мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усулларининг цивилистик тадрижий ривожланиш тенденцияларидан келиб чиққан ҳолда қуйидагича туркумлаш мумкин:

1) **анъанавий усуллар** – неустойка (ЎЗР ФК, 260–263-моддалар), гаров (ЎЗР ФК, 264–289-моддалар), кафиллик (ЎЗР ФК, 292–298-моддалар), закат (ЎЗР ФК, 311–312-моддалар). Булар Рим ҳуқуқидаёқ маълум бўлган;

2) **бошқа таъминлаш усуллари** – қарздорнинг мол-мулкни ушлаб қолиш (ЎЗР ФК, 290–291-моддалар) ва кафолат (ЎЗР ФК, 299–310-моддалар). Бу усуллар ЎЗР ФКга янги киритилган (1995 йил 21 декабрь);

3) таъминлаш усуллари сифатида – **таъминловчи битимлар** (насияга товар сотиш (ЎЗР ФК, 421-модда), товар ҳақини бўлиб-бўлиб тўлаш (ЎЗР ФК, 422-модда), ижара (ЎЗР ФК, 535-модда), лизинг (ЎЗР ФК, 587-модда), пудратчининг ушлаб қолиш ҳуқуқи (ЎЗР ФК, 639-модда), пул талабномасидан бошқа шахс фойдасига воз кечиш эвазига молиялаш (факторинг) (ЎЗР ФК, 749-модда), шартнома бўйича жавобгарликни суғурта қилиш (ЎЗР ФК, 919-модда);

4) **замонавий таъминлаш усуллари** – “estoppel”, “warranty”, “indemnity”, “эскроу”, “астрент”;

5) **“урфга айланган”** таъминлаш усуллари – ушбу усуллар амалда мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш учун кенг қўлланилиб келинмоқда.

Масалан, паспорт ва ҳарбий билет ҳамда бошқа муҳим шахсий ҳужжатлар олиш. Одатда меҳмонхона хизматларидан фойдаланаётган фуқаро унда яшаб, кўрсатилган хизмат ҳақи тўлангунига қадар унинг پاسпорти “reception” томонидан олиб қўйилади. Бироқ бу қонунчилик талабларига зид. Жумладан, ЎзР ЖКнинг 227-моддасига кўра, ҳужжатлар, штамплар, муҳрлар, бланкаларни, автотранспорт воситаларининг ва улар тиркамаларининг (ярим тиркамаларининг) давлат рақам белгиларини эгаллаш, nobud қилиш, уларга шикаст етказиш ёки уларни яшириш жиноят ҳисобланади⁸⁷.

Шунингдек, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усулларини уларнинг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда қуйидагича **гуруҳларга** ажратиш мумкин:

биринчидан, қарздор ёки учинчи шахсларга нисбатан мажбуриятли талабларни тақдим қилиш имкониятининг шартномага олдиндан киритилиши орқали мажбуриятларнинг лозим даражада бажарилишига қарздорни ундовчи *мажбурият-ҳуқуқий хусусиятли усуллар* – неустойка, кафиллик ва кафолат;

иккинчидан, олдиндан белгиланган мулк ҳисобига мажбурият бажарилишида кредитор манфаатини таъминловчи *ашёвий-ҳуқуқий хусусиятли усуллар* – гаров, закат, ушлаб қолиш. Зеро, мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг ашёвий-ҳуқуқий усуллари ишончлироқ ҳисобланиб, ўз ичига гаров ва ушлаб қолишни олади. Унинг моҳияти мажбурият таъминланиши учун қарздорнинг муайян мулкнинг ажратилиши ва ушбу мулкка кредиторнинг муайян ҳуқуқларини белгилашдан иборат⁸⁸.

Учинчидан, мажбуриятларнинг бажарилишига *ундаш хусусиятига эга бўлган усуллари* – неустойка ва закат.

Мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усулларининг баъзи бирлари қарздорни мажбуриятини бажаришга ундашга йўналтирилган. Улар қаторига **неустойка ва закат** киради. Закат суммасини йўқотиши, худди шундай

⁸⁷Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1995 йил, 1-сон /<https://www.lex.uz/acts/111453>.

⁸⁸Иванов А.А., Эриашвили Н.Д. Способы обеспечения исполнения договорных обязательств в Римском Российском гражданском праве // Вестник Московского университета МВД России. – №6, 2011. 150-с.

неустойка ундирилиши мумкинлиги таҳдиди мажбуриятни натура ҳолда бажаришига ундашга йўналтирилгандир⁸⁹.

А.Яковец таъминлаш: ундаш – моддий хусусиятга эга бўлган ноқулай ҳуқуқий оқибат келиб чиқиши ёки мулкдан маҳрум бўлиш таҳдиди билан мажбуриятнинг лозим даражада бажарилишига қарздорни мажбурлаш; кафолатловчи (қоплаш) – кредитор учун ноқулай бўлган оқибатни бартараф этиш ёки қоплаш орқали таъминлаш каби иккита функцияни бажаришини⁹⁰ таъкидлайди.

Ушбу фикрларнинг мажбурият бажарилишига таҳдид ёки мажбурлаш орқали қарздорни ундаш қисми билан келишмаймиз. Чунки таҳдид таъминлаш усулини жавобгарликка айлантириши мумкин. Жавобгарликда эса жазолаш билан таҳдид қилиш устувор аҳамият касб этади. Мажбуриятнинг лозим даражада бажарилиши жараёнида таҳдидга ёки мажбурлашга зарурият йўқ, бундай зарурият унинг бузилганидан кейин юзага келади, яъни келтириган зарар ундирилади, бузилган ҳуқуқ тикланиб, ҳимоя қилинади.

Назаримизда, ундаш қарздорга мажбуриятини бажаришда енгиллик яратиш орқали амалга оширилиши самарали ҳисобланади.

Бу ўринда олимларнинг таъминлашнинг мажбуриятлар бажарилишига ундовчи (бузилгунига қадар), ҳимоя (бузилганидан кейин) ёки қарздор учун мажбурловчи ва кредитор учун қопловчи, барча учун эса тикловчи функциялари хусусидаги фикрларини келтириш жоиз⁹¹.

Мажбуриятлар бажарилишига ундаш таъминлаш усуллари орқали турли йўллар билан амалга оширилиши мумкин. Хусусан, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари: а) белгиланган муайян мулк ҳисобидан кредитор талабларини қаноатлантириш ёки б) кредитор манфаатларининг

⁸⁹Куликов Е.С. Соглашение о задатке в гражданском праве России: монография. –М., Волтерс Клувер, 2011. 19-с.

⁹⁰Яковец А. Профессионально об актуальном: Обеспечение исполнения обязательств. Задаток. <https://pravo.by/novosti/novosti-pravo-by/2019/august/39008>.

⁹¹Берестнев М.А., Пустомолотов И.И. Основные функции способов обеспечения исполнения гражданско-правовых обязательств //Известия Тульского государственного Университета. Экономические и юридические науки. Выпуск 3, част 11. Тула, Тул.ГУ. 2014. 62-с.

бевосита кафолати бўлган ва қарздор мажбуриятини лозим даражада бажаришига шароит яратиш учун кредитор олдидаги мажбуриятли шахсларни доирасини кенгайтирилиши каби қўшимча манбалар орқали кредиторнинг мулкий манфаати қаноатлантирилишида ундаш ва қоплаш функциялари намоён бўлади⁹².

Тўртинчидан, қарздор томонидан мажбурият бузилгунига қадар кредитор ҳамда бошқа тарафлар (*учинчи шахслар*) манфаатларининг ҳимоя қилинишини кафолатлаш хусусиятига эга бўлган таъминлаш усуллари – кафиллик ва кафолат.

Ушбу хусусиятга эга бўлган усуллар қарздор томонидан мажбурият бузилганида кредитор манфаатларини ҳимоя қилишга йўналтирилган бўлади (кафиллик, банк кафолати)⁹³. Зеро, кредитор таъминланган мажбурият бўйича, қарздор томонидан мажбурият бажарилмаганда нафақат унинг мулки шу билан биргаликда, унинг учун кафил бўлган шахс мулки ҳисобидан ҳам ўз манфаатини қаноатлантиришнинг қўшимча манбаига эга бўлади.

Мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш жараёнида юзага келадиган уч тарафлама муносабатларда кредитор, қарздор ва кафил иштирок этади. Қарздорнинг мажбуриятини бажариш учун кафил мажбурият олади. Кафил ушбу мажбуриятни бажарганидан кейин регресс талаб билан қарздорга мурожаат қилади. Бироқ ушбу даврга келиб қарздор иқтисодий ночор ҳолатда бўлиш ҳолатлари амалиётда кўплаб учрайди. Бу ҳолат, нафақат кредитор, шунингдек, мажбуриятнинг “*заиф тарафи*”га айланиб қолмаслиги учун кафилнинг ҳам манфаатларини ҳимоя қилиш заруриятини келтириб чиқаради.

Бешинчидан, асосий мажбуриятга нисбатан қўшимча (акцессор) (неустойка, ушлаб қолиш, гаров, кафиллик ва закат) ёки қўшимча бўлмаган (кафолат) хусусиятли таъминлаш усуллари.

⁹²Гончарова В.А. Непоименованные способы обеспечения исполнения обязательств. Магистерская диссертация. –Томск: Национальный исследовательский Томский государственный университет (НИ ТГУ), 2017. –С.4-5.

⁹³Куликов Е.С. Соглашение о задатке в гражданском праве России / Монография. –М., Волтерс Клувер, 2011. 19-с.

Мажбуриятларни бажаришни таъминлаш қўшимча (акцессор) ва қўшимча бўлмаган усулларга бўлинади. Юқорида қайд этилган усуллар ҳеч қайсиси ўзича мустақил равишда қўлланилмайди. Буларнинг ҳаммаси бирон-бир мажбуриятнинг мавжуд бўлишини кўрсатиб, мазкур мажбуриятнинг бажарилиши мақсадлари кўзлаб белгиланади. Бундай мажбурият – асосий мажбурият бўлиб, унинг бажарилишини таъминлаш усули эса – қўшимча мажбурият ҳисобланади⁹⁴.

Таъминловчи усулларнинг асосий мажбуриятга нисбатан қўшимча (акцессор) эканлиги ҳақидаги қоидалар нафақат ЎзР ФК 259-моддаси иккинчи қисмида, шунингдек, хорижий мамлакатларнинг фуқаролик кодексларида ҳам ўз аксини топган. Жумладан, АҚШнинг Луизиана Штати Фуқаролик кодексининг 3035-моддасига кўра, кафиллик – шахс бошқа шахс томонидан олинган мажбурият бажарилмаганида кредитор олдида ушбу мажбуриятнинг бажарилишини ўз зиммасига олишини ифодаловчи қўшимча шартнома ҳисобланади⁹⁵. Мазкур кодекснинг 3144-моддасига кўра эса, гаров мажбуриятга нисбатан қўшимча мажбурият бўлиб, мажбурият бажарилишини таъминлаши қайд қилинган⁹⁶. Австрия Фуқаролик Кодексининг 1378-параграфига кўра, агар иштирокчилар алоҳида келишув орқали бошқача келишувга келмасалар, асосий мажбурият билан боғлиқ бўлган кафолат, гаров ва бошқа ҳуқуқлар шартноманинг янгиланиши натижасида тугайди⁹⁷.

Қўшимча бўлмаган хусусиятли таъминлаш усули ҳақидаги қоидалар ЎзР ФКнинг 301-моддасида белгиланган бўлиб, унга асосан, кафилнинг бенефициар олдидаги кафолатда назарда тутилган мажбурияти улар ўртасидаги муносабатларда бажарилишини таъминлаш учун шу кафолат

⁹⁴Зокиров И.Б. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик ҳуқуқи. Умумий қисм. –Тошкент: Адолат, 1996. 213-б.

⁹⁵Louisiana Civil Code/<https://lcco.law.lsu.edu/?uid=119&ver=en#119>

⁹⁶Louisiana Civil Code /<https://lcco.law.lsu.edu/?uid=125&ver=en#125>

⁹⁷Austria. Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch (ABGB-Общий гражданский кодекс) /<https://www.jusline.at/gesetz/abgb/paragraf/1378>.

берилган асосий мажбуриятга, гарчи кафолатда ушбу мажбуриятга ҳавола қилинган бўлса-да, боғлиқ эмас⁹⁸.

Акцессор мажбурият тушунчаси ва моҳияти ҳақидаги қарашларни таҳлил қилган Л.А.Евсеева ва Р.П.Трухан таъминловчи мажбуриятнинг қўшимчалиги белгиси сифатида асосий мажбуриятсиз унинг мавжуд бўлмаслиги таъкидлашади⁹⁹. Л.А.Евсеева ва Р.П.Труханларнинг фикри бироз баҳсли. Чунки мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари асосий мажбуриятга нисбатан функционал (йўналиши) жиҳатдан қўшимчалик хусусиятига эга. Бироқ унинг асосий мажбуриятга нисбатан “қарам”, яъни тақдирини бевосита асосий мажбурият тақдир билан боғлаб, тушунча бериш таъминлаш усуллариининг тўлиқ ёритилишини таъминлай олмайди.

Фикримизча, таъминлаш мажбуриятнинг асосий мажбуриятга нисбатан “қарам” эканлигида бир қатор зиддиятлар мавжуд: *биринчидан*, ҳамма таъминлаш усуллари ҳам бирдек асосий мажбуриятнинг ажралмас қисми сифатида у билан бирга вужудга келмайди (*закалат*); *иккинчидан*, барча таъминлаш усуллари ҳам асосий мажбурият бажарилмаслиги ёки лозим даражада бажарилмаслиги фактига қадар тузилавермайди (*қарздорнинг мол-мулки мажбурият бузилганидан кейин ушлаб қолинади*); *учинчидан*, ҳамма таъминлаш усуллари ҳам бирдек асосий мажбурият ҳақиқий эмас деб топилиши билан ҳақиқий эмас деб топилавермайди (*кафолат*).

Олтинчидан, мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлашнинг универсал усуллари.

Фикримизча, мажбуриятларнинг бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш усуллари қуйидаги хусусиятларга эга бўлсагина, *универсал усуллар* ҳисобланади: *биринчидан*, қарздор томонидан олинган мажбурият бажарилмаган ёки лозим даражада бажарилмаганида юзага келадиган нохуш оқибатни бартараф этиш учун энг ишончли усули бўлиши; *иккинчидан*,

⁹⁸Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова. <https://lex.uz/docs/111189>.

⁹⁹Евсеева Л.А, Трухан Р.П. Понятие и сущность акцессорных обязательств в гражданском праве Российской Федерации //Вестник Российского университета кооперации. 2017. –№4 (30). 102-с.

ашёвий-ҳуқуқий ва мажбурият-ҳуқуқий хусусиятга эга бўлиши; *учинчидан*, у билан таъминланган мажбурият қарздор кредиторига бошқа кредиторларга қараганда имтиёз тақдим эта олиши; *тўртинчидан*, мажбурият бажарилишини таъминлашда эркин шаклда қўлланила олиш имкониятига эга бўлиши; *бешинчидан*, оммавий фойдаланишга мўлжалланган бўлиши; *олтинчидан*, ҳар қандай мажбурият бажарилишини таъминлай олиши; *еттинчидан*, мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида кўп тармоқли хусусиятга эга бўлиши; *саккизинчидан*, шартномадан ташқари мажбуриятларни таъминлай олиши (гаров). Ўтказилган социологик сўров натижалари¹⁰⁰ ҳам мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари *универсал хусусиятларга* эга эканлигини тасдиқлайди.

Нуқтаи назаримизча, мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлашнинг **универсал усуллари** деганда, ашёвий хусусияти устуворлиги билан ишончли ва қулайлиги сабабли ҳар қандай мажбуриятлар бажарилишини таъминловчи усуллар тушунилади.

Универсал усуллар ҳар қандай ҳолатда (юқори даражадаги инфляция, ишлаб чиқаришнинг кескин пасайиб кетиши билан шартномавий муносабатлар иштирокчилари томонидан олинган мажбуриятлар лозим даражада бажарилмаганида) кредитор йўқотишларининг ўрнини қоплай олиш хусусиятига эга бўлади. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг “Гаров тўғрисида”ги Қонуни 6-моддасига асосан, агар шартномада ёки қонун ҳужжатларида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, гаров талабнинг амалда қондириш пайтидаги ҳажмини таъминлайди, хусусан фоизлар, неустойка, ижрони кечиктириб юбориш натижасида етказилган зарар тўланиши, шунингдек гаровга олувчининг гаровга қўйилган ашёни сақлашга қилган зарур харажатлари ва ундирув харажатлари тўланишини таъминлайди.

Ушбу усулларнинг ўзига хос хусусияти мажбурият тарафлари ўртасида бу ҳақида махсус равишда келишув бўлишидан қатъи назар (шартнома ёки

¹⁰⁰18.5-иловага қаранг.

конун асосида) қўлланилади. Бундан ташқари, зарарлар миқдори мажбурият бажарилмаганидан кейин аниқланиши мумкин.

Мухтасар қилиб айтганда, мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш усулларида ундаш, ҳимоя қилиш ва универсаллик хусусиятлари кўп ёки кам бўлса-да мавжуд бўлиб, тарафларни ундаш орқали таъсир қилиши ҳамда мажбуриятларнинг бузилишидан ҳимоя қилиш даражаси билангина фарқланишидан келиб чиққан ҳолда турлаш мақсадга мувофиқ. Мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг анъанавий усулларининг турланишини диссертация ишининг 2-илоvasида келтирдик¹⁰¹.

Таъкидлаш лозимки, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усулларининг ҳар бири мажбурият бажарилишини таъминлаш жараёнида ўз ўрнига эга бўлиб, бир-бирига ўхшаш жиҳатлари мавжуд ва фарқли жиҳатлари билан ажралиб туради¹⁰² ва уларни юқорида қайд қилинган тарзда турлаш ҳар бирининг таъминлашдаги ўрнини аниқ белгилашга имконият яратади. Бу эса ўз навбатида турли хил мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлашга уларнинг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда самарали бўлган усулларни татбиқ этиш имкониятини беради. Натижада мажбуриятларнинг хусусиятини инобатга олган ҳолда таъминлаш усулининг танланиши уларнинг лозим даражада бажарилишини таъминлайди.

Ҳеч бир алоҳида олинган таъминлаш усули мажбурият бажарилишини тўлиқ таъминлай олмаслиги, ҳуқуқни қўллаш амалиётида мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш даражасини янада оширишга бўлган заруриятини юзага келтиради. Ушбу заруриятдан келиб чиққан ҳолда мажбурият бажарилишини тўлиқроқ таъминлаш мақсадида, бу жараёнда таъминлаш усули янада самаралиси билан ўзгартирилиши ёки бир нечта усуллари қўлланишига йўл қўйилиши мақсадга мувофиқ.

Бу каби амалиётни банк фаолиятида кузатиш мумкин. Масалан, “Микрокредитбанк” АТБнинг Қашқадарё вилояти филиали билан қарз олувчи

¹⁰¹2-иловага қаранг.

¹⁰²3-иловага қаранг.

– “Eco Cluster Qashqadaryo” МЧЖ ўртасида 2019 йил 27 ноябрь куни тузилган 753-сонли кредит шартномасига асосан, банк томонидан қарздор калампир кўчатларини сотиб олиш учун 20 млрд. сўм кредит ажратилган бўлиб, шартноманинг 2.8-бандида 0,5 фоиз миқдорида *пеня* ҳисобланиши билан биргаликда, 5.4-бандида, “Кредит таъминоти сифатида суғурта компаниясининг кредит қайтармаслик хатарини суғурталаш юзасидан 25 млрд. сўмга “Арех Insurance” суғурта компанияси *суғурта полисини* тақдим этиши, шунингдек, Косон туманида 10 гектар ер майдонида, 4 ой ичида қуриб битказилиши режалаштирилаётган иссиқхонанинг кредит таъминотига етарли қисми қуриб битказилганидан сўнг қайта баҳолатиб *суғурта полиси ўрнига* таъминот сифатида *гаровга* қўйилиши деб белгиланган. Зеро, Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 26 октябрдаги 280-сон қарори билан тасдиқланган “Қишлоқ қурилиш инвест” инжиниринг компанияси иштирокида яқка тартибда уй-жой қурилишини амалга ошириш тартиби тўғрисида”ги Низомнинг¹⁰³ 3-илоvasи бўлган “Ипотека кредити бериш тўғрисида -сон Намунавий шартнома”нинг 5.2 ва 5.3-бандларида – мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлашнинг бир нечта усуллари мавжудлиги, заруриятга кўра, ундиришни мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлашни қаратишнинг усуллари танлаш ҳуқуқи Банкда қолиши, у ўз хоҳишига кўра талабни усуллардан исталганига қўйиши ёки мажбуриятларни бажаришни таъминлашнинг барча усулларига қўйиши мумкинлиги қайд қилинган.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Бозор тамойилларига асосланган ипотека кредитларини ажратиш орқали аҳолини уй-жой билан таъминлашга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” 2021 йил 11 мартдаги ПФ–6186-сон Фармони 6-бандида кредитлар бўйича таъминот сифатида жисмоний шахсларга тегишли бўлган яқка тартибдаги уй-жой гарови ёки бошқа таъминот турлари тақдим этилиши¹⁰⁴ деб қайд қилинган.

¹⁰³Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009 йил, 44-сон, 464-модда. /<https://lex.uz/docs/1531308>.

¹⁰⁴Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 11.03.2021 йил, 06/21/6186/0200-сон. /<https://lex.uz/ru/docs/5327053>.

Бу каби қоидалар хорижий мамлакатлар қонунчилигида ҳам мавжуд. Хусусан, Германия Фуқаролик Тузукларининг 240-параграфида таъминотни тўлдириш мажбурияти ҳақида қоида белгиланган бўлиб, унга асосан кредиторнинг айби бўлмаган ҳолда тақдим этилган таъминот етарли бўлмаса, у тўлдирилиши ёки бошқа таъминот тақдим этилиши мумкин¹⁰⁵. Эрон Ислом Республикаси Фуқаролик кодексининг 779-моддасига кўра, агар кредитор гаровга қўйилган ашёни сотиш ваколатига эга бўлмаса ва қарздор ҳам уни сотишга ёки қарзни тўлашга тайёр бўлмаса, кредитор қарздорни ашёни сотишга мажбур қилиш ёки қарзни бошқа усуллар билан тўлашга мажбурлаш юзасидан судга мурожаат қилиши мумкин¹⁰⁶.

Ҳуқуқшунос олимлар томонидан таъкидланганидек, мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари ҳам қонун, ҳам шартнома билан белгиланиши мумкин. Уларнинг барчаси битта мақсадга қаратилган бўлиши билан бирга, турли механизм ва йўналишда амалга оширилиши фарз қилинади. Шунинг билан бирга битта мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш бўйича бир неча усуллар биргаликда қўлланиши ҳам мумкин. Масалан, неустойка билан таъминланган мажбуриятга нисбатан гаров ва закат қўлланиши ҳам мумкин¹⁰⁷.

Демак мажбуриятлар лозим даражада бажарилишини таъминлаш жараёнида тарафларнинг манфаатларини таъминлаш мақсадида *бир нечта усулларни қўллаш* мақсадга мувофиқ ва у тарафларнинг *ўзаро келишувига асосан ёки суд тартибида* ҳам амалга оширилиши мумкин.

Таҳлилларга асосланиб, ЎЗР ФКга “Мажбурият бажарилишини таъминлаш усулининг ўзгартирилиши ёки бир нечта усулларнинг жалб этилиши” деб номланган 259²-модда киритилиши таклиф этилиб, унда мажбурият бажарилишини таъминлаш усули кредиторнинг розилиги ёки суд қарорига биноан бошқа таъминлаш усули билан алмаштирилиши, агар

¹⁰⁵German Civil Code BGB/https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/englisch_bgb.pdf

¹⁰⁶The Civil Code of the Islamic Republic of Iran. /<https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/ir/ir009en.pdf>

¹⁰⁷Рўзиназаров Ш., Бабаев Ж., Иноятова С., Нуралиев М. Фуқаролик ҳуқуқида мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари. Ўқув қўлланма. –Тошкент: ТДЮУ, 2018. 12-б.

кредитор айбига кўра, мажбурият етарли даражада таъминланган бўлмаса, таъминлашга бир нечта усуллар жалб этилиши мумкинлиги баён этилди.

Мазкур таклиф қабул қилиниши билан *биринчидан*, шартнома тузиш вақтида нотўғри танланган, мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш кучига эга бўлмаган таъминлаш усули янги, бу борада салоҳиятига эга бўлган таъминлаш усул билан алмаштирилиши имконияти юзага келади, *иккинчидан*, қарздор мажбуриятнинг бажарилишига ноинсофларча муносабатда бўлганида, унга нисбатан бир нечта таъминлаш усулларнинг қўлланилиши шартномавий муносабатлардаги фаолиятини эркин равишда амалга оширишида турли ноқулайликларга олиб келиши мумкинлиги мажбуриятини бажармаслигидан тизгинлайди. Бу эса ўз навбатида уни олган мажбуриятини лозим даражада бажаришига ундайди. Мажбуриятлар бажарилишини таъминлашга янги салоҳиятли усул киритилиши ёки бир нечта усуллар жалб этилишининг ҳуқуқий асослари яратилиши натижасида мажбуриятлар лозим даражада бажарилиши таъминланиб, кредиторнинг қонуний манфатлари кафолатланади.

Ҳуқуқни қўллаш амалиётида усулларнинг мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш даражаси турлича. Масалан, неустойкнинг пеня шаклида – тўланмаган қарздорликнинг 50 фоизгача ёки жарима шаклида 1–20 фоизгача, закат тарафларнинг келишувига кўра белгиланган миқдорда (масалан, 100\$) ёки 0,05 – 15 фоизгача, кафиллик ва кафолат қарздорликнинг бир қисми ёки тўлиқ, гаров олинган мажбуриятга нисбатан тўлиқ белгиланади.

Мажбуриятнинг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда, у ёки бу таъминлаш усуллари белгиланади. Аксарият ҳолларда 0,1 – 0,5 фоиз пеня белгиланиб, у мажбурият бажарилишини тўлиқ таъминлаш кучига эга бўлмайди ва шу сабабли неустойкани ва етказилган зарарларни ҳам қоплаш учун гаров қўлланилади (ЎЗР ФК, 268-модда). Бироқ тараф ҳамма вақт ҳам мулкани гаровга қўйишни хоҳламайди. Чунки ҳуқуқни қўллаш амалиётида гаров таъминлаш учун асосий мажбуриятнинг қийматига нисбатан юқори қийматдаги ва харидоргир мулк (аксарият ҳолларда банк амалиётида 125

фоиз) белгиланиши тадбиркорлик фаолиятига салбий таъсир кўрсатади. Бу нафақат тадбиркорларнинг ҳуқуқларини паймол қилади, балки давлат ва жамият манфаатларига ҳам катта зарар етказади. Зеро, иқтисодий ривожланиш кўрсаткичлари тадбиркорликнинг ривожланиш даражасига бевосита боғлиқ бўлади.

Таъкидлаш жоизки, кенг қўлланилиб келаётган неустойка ҳам мажбуриятлар бажарилишини тўлиқ таъминлай олмайди. Зеро, 20 йиллар олдин шартнома мажбуриятлари бузилишининг 95 фоизи ҳолатларида неустойкани ундириш орқали кредиторлар ҳуқуқлари ҳимоя қилинган¹⁰⁸ бўлсада бугунги кунда, неустойканинг таъминлаш кучи етарли даражада эмас, чунки миллий қонунчилигимизда¹⁰⁹ неустойка бузилган мажбуриятнинг 50 фоизигача белгиланган бўлса-да, суд амалиётида бажарилмаган мажбуриятнинг 1 ёки 2 фоизи миқдорида неустойка ундирилади ва ушбу фоиз кўрилган зарарни қоплайди деб, талабнинг зарарни қоплаш қисми ҳам ҳеч қандай муҳокамасиз рад этилади. Қайд қилинган ҳолатлар мажбуриятларнинг лозим даражада бажарилишини самарали таъминлаш учун ушбу усулларни уларни бир-бирини “қоплаш тамойили”дан келиб чиққан ҳолда қўллаш заруриятини юзага келтиради.

Мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш жараёнига бир нечта усулларнинг жалб этилишини медицинада касаллик хуружига қарши бир неча усуллардан фойдаланиш асосида курашиш жараёнига тенглаштириш мумкин. Бу “рецидивлашув” – қайталаниш, такрор ва такрор содир этилиш, яъни хуруж демакдир. Аслида бу ибора тиббиётдан (касалнинг қайталаши) келиб чиққан бўлса-да, ҳуқуқшуносликда фақат жиноят ҳуқуқида “рецидив жиноятчилик” сифатида ишлатиш одат тусига кирган. Бироқ қарздор томонидан мажбурият жиддий бузилиши кузатилган дастлабки жараёндан бошлаб, унга нисбатан

¹⁰⁸Витрянский В.В. Особенности ответственности за нарушение предпринимательского договора // Журнал российского права. 2008. – №1. 22-с.

¹⁰⁹Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Қонун, 25, 32-моддалари // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 йил, 9-сон, 170-модда /<https://lex.uz/docs/18942>.

бир неча усулларнинг хуружини (бирваракайига) қўллаш мақсадга мувофиқлигини ўтказилган социологик сўров натижалари ҳам тасдиқлайди¹¹⁰.

Шу билан биргаликда, таъминлаш жараёнига янги технологиялар, яъни “Blockchain” электрон муҳитда ва электрон имзодан фойдаланишни таклиф этадиган асимметрик рақамланган технологияларга асосланган таъминлашга оид тизим жорий этилиб, у неустойка, гаров, кафиллик, закат ва ш.к.ларнинг рақамли ўхшашлари ёрдамида амалга оширилиши лозим. Бу тизимда қарздор томонидан олинган мажбуриятлар бажарилмаганида бир нечта таъминлаш усулларини узлуксиз кетма-кетликда қўллаш мақсадга мувофиқ. Шу нуктаи назардан келиб чиққан ҳолда фуқаролик доктринасига “мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш усулларининг рецидивлашуви” иборасини киритишни таклиф қиламиз. Зеро, бугун биз шартномалар бўйича олинган мажбуриятларнинг тўлиқ бажарилишини таъминлаш учун ЎзР ФКнинг 259-моддасида қайд қилинган неустойка, гаров, қарздорнинг мол-мулкини ушлаб қолиш, кафиллик, кафолат, закат ҳамда қонун ҳужжатлари ёки шартномада назарда тутилган бошқа усулларнинг такрор-такрор қўлланилишини, яъни хуружини (рецидивлашувини) уюштиришимиз мумкин¹¹¹.

Таъкидлаш жоизки, ЎзР ФКнинг 259-моддасида мажбуриятларнинг бажарилиши бир қатор усуллар билан таъминланиши мумкинлиги белгиланган. Бироқ бу мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш ушбу нормада қайд қилинган таъминлаш усуллари билан чекланишини англатмайди. Х.Раҳмонқулов таъкидлаганидек, мажбуриятлар бажарилишини таъминловчи усуллар рўйхатини тўла-тўқис деб бўлмайди. Мажбуриятлар қонун ҳужжатлари ва шартномада назарда тутилган бошқа усуллар билан ҳам таъминловчи усуллар билан ҳам таъминланиши мумкин¹¹².

¹¹⁰18.1-иловага қаранг.

¹¹¹Рахимов Д.Б. Коррупциянинг мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш жараёнига таъсири // Юридик фан ва ҳуқуқни қўллаш амалиётининг долзарб муаммолари: илмий-амалий конференцияси материаллари. I-жилд. –Тошкент, 2020. 241-б.

¹¹²Раҳмонқулов Х. Мажбурият ҳуқуқи (умумий қоидалар). –Тошкент: ТДЮИ, 2005. –Б.82-83.

Хулоса қилиб айтганда, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари – қарздорни ўз мажбуриятини бажаришига ундаб, мажбурият бузилмаслигини таъминлаш йўли билан мажбурият иштирокчиларининг мулкый манфаатларини бевосита махсус қонун ёки қонун ҳужжатлари ёхуд шартномада белгилаб қўйиладиган чоралар орқали ҳимоя қилади.

Биринчи боб бўйича хулосалар

1. Мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш жараёни бир нечта босқичларни, яъни шартнома олди, мажбуриятлар бажарилиши жараёни ва мажбурият ижро этилишини ўз ичига қамраб олувчи муносабатлар мажмуаси эканлиги ёритиб берилди.

2. Илмий адабиётлар, миллий ва хорижий фуқаролик қонунчилигини ўрганиш ҳамда таҳлил қилиш асосида мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш тушунчасига бугунги ижтимоий, иқтисодий ва ҳуқуқий ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда муаллифлик таърифи берилди.

3. Олимларнинг фикрлари ва қонун ҳужжатлари таҳлили асосида “Таъминловчи чораларни мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш усуллари” сифатида эътироф этиш учун улар маълум бир белги ва хусусиятларини ягона бир тизимга бирлаштирувчи мезонларга эга бўлиши лозимлиги очиб берилди. Мазкур мезонлар бешта мажмуадан иборат белги ва хусусиятлардан ташкил топган, яъни таъминловчи чораларнинг мажбурият бўлиши ҳамда қонунчилик ёхуд келишув бўйича вужудга келиши (*белгилар*), асосий мажбурият бажарилишига *ундаши (ундаш хусусияти)* ва мулкый оқибат вужудга келтириши орқали манфаатларни ҳимоя қилиши (*зарарни қоплаш хусусияти*) ҳамда асосий мажбуриятга нисбатан қўшимча (акцессор) хусусиятга эга бўлиши лозимлиги асослаб берилди.

4. Мажбурият бажарилишини таъминлаш усули кредиторнинг розилиги ёки суд қарорига биноан бошқа таъминлаш усули билан алмаштирилиши мумкин. Агар кредитор айбига кўра, мажбурият етарли даражада таъминланган бўлмаса, таъминлашга бир нечта усуллар жалб этилиши мумкин” деб номланган 259²-модда билан тўлдириш лозимлиги асослаб берилди.

II БОБ. МАЖБУРИЯТЛАР БАЖАРИЛИШИНИ ФУҚАРОЛИК- ҲУҚУҚИЙ ТАЪМИНЛАШДА ҚАРЗДОРНИ ЎЗ МАЖБУРИЯТИНИ ЛОЗИМ ДАРАЖАДА БАЖАРИШИГА УНДОВЧИ УСУЛЛАР

2.1-§. Неустойка – мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлашнинг усули сифатида

Бугунги кунга қадар мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули бўлган неустойкани фақат жавобгарлик чораси (жазолловчи) сифатида эътироф этиб келинди. Бироқ тараққиёт неустойкага нисбатан бундай қарашларга танқидий баҳо берган ҳолда унга нисбатан илғор ғояларни татбиқ этган ҳолда мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш жараёнига қўллашни тақозо этади. Акс ҳолда, неустойка мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг усули сифатида самара бермайди. Ушбу ҳолат бу борада илмий – тадқиқот олиб бориб, неустойка институтини такомиллаштириш юзасидан тақлифлар билдириш заруриятини юзага келтиради. Бу эса, ўз навбатида фуқаролик ҳуқуқининг долзарб вазифаларидан бири ҳисобланади.

Цивилистикада неустойка илдизи қадимги рим ҳуқуқига бориб тақалади. Неустойка (*stipulatio poenae*) деганда рим юристлари шартномани бузган шахснинг зарар кўрган томон фойдасига жарима тўлаш мажбуриятини назарда тутувчи шартли келишувни тушунганлар. Ўрта асрлардаги рус ҳуқуқий манбаларида неустойка (жарима ва фоизлар)нинг синонимлари сифатида “пеня”, “вира”, “рост”, “гостинец” ва бошқалар ҳам амал қилган. Кейинчалик “устоять” (“тик турмоқ”) феълининг негизида янги сўз – “устойка” ясалган ва у ваъдани бажаришни англатган. Ваъдани бажаришнинг антоми сифатида “неустойка” сўзи ишлатила бошланган. Дастлаб “неустойка” атамаси мажбуриятнинг бажарилмаслиги билан боғлиқ бўлган мулкӣ оқибатларни эмас, балки мажбурият амалда бажарилмаганини англатган¹¹³.

¹¹³Одинаев А.С. Неустойка қўллашга оид фуқаролик-ҳуқуқий қонунчиликни такомиллаштириш // Молодой учёный. 2020. –№22. 667-с.

Таъкидлаш жоизки, ҳуқуқшунос олимлар қарашларида “неустойка” атамаси турлича ифодаланади. Жумладан, Ҳ.Раҳмонқуловнинг фикрича, мажбурият муносабатларидаги каби маҳсулот етказиб бериш шартномаси бўйича мажбуриятларнинг бажарилиши ҳам неустойка (лафзсизлик, бебурдлик) тўлови билан таъминланиши мумкин¹¹⁴. Баъзи адабиётларда неустойка атамаси “айбона”, “бурдсизлик тўлови”¹¹⁵ ибораси шаклида ҳам ишлатилади. Иқтисодий адабиётларда эса, неустойка атамаси моддий жавобгарлик жарималарда, пеняларда, яъни айбона (неустойка) кўринишларидан бири. “Неустойка” – бурдсизлик (лафзсизлик) тўлови, яъни мажбуриятлар (шартномалар, қонунлар) бажарилишини таъминлаш усулларида бири¹¹⁶ сифатида эътироф этилади. Шунингдек, бундай талқинни норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда ҳам кузатиш мумкин. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 20 февралдаги ПҚ–3550-сон Қарори билан тасдиқланган “Контрактларни экспертизадан ўтказиш ва рўйхатга олиш тартиби тўғрисида”ги Низомнинг 20-бандида томонлар ўз зиммасига олган мажбуриятларни бажаришини таъминлайдиган шартлар сифатида импорт контрактида, қоида тариқасида, бир томоннинг контракт мажбуриятларини бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги учун пеня ва/ёки жарима тарзидаги санкциялар назарда тутилади. Айбдор томонга зарар кўрган томоннинг талаби бўйича унга неустойка (бурдсизлик тўлови) тўлаш мажбурияти юклатилади¹¹⁷.

Бебурд(лик) – кишининг салбий психологик хусусияти бўлиб, мазкур ибора лафзсизлик, субутсизлик, қатъиятсизлик сўзлари билан маънодош бўлган ижтимоий ҳодиса сифатида нафақат инсонни, балки бутун бошли жамиятни таназзулга етакловчи иллат сифатида ифодаланади. Бебурдликнинг

¹¹⁴Раҳмонқулов Ҳ.Р. Олди-сотди шартномаси. –Тошкент: Адолат, 2000. 87-б.

¹¹⁵Оқюлов О., Имомов Н., Рўзиназаров Ш. ва бошқ. Инвестиция ҳуқуқи. –Тошкент: Тошкент давлат юридик университети, 2019. 225-б.

¹¹⁶Қобилов Ш.Р. Иқтисодиёт назарияси: Дарслик. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2013. 303-б.; Абдурашитова Н. Современный взгляд // На посту. 22.10.2018. <https://napostu.uz/xabarlar/1062>

¹¹⁷Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 20.02.2018 йил, 07/18/3550/0793-сон <https://lex.uz/docs/3565230>.

аломатлари сўзда турмаслик, ваъдага вафо қилмаслик, қатъиятсизлик ва мунофиқлик кабиларда намоён бўлади¹¹⁸.

Фикримизча, “Неустойка” атамаси миллий қонунчилик ва олимларнинг илмий ишларида “бебурдлик”, “айбона”, “бурдсизлик”, “бурдсизлик тўлови”, “лафзсизлик” тарзида талқин этилса-да, бироқ мазкур атаманинг марказида “лафзсизлик тўлови” атамаси ўрин эгаллаган, қолган атамалар унинг асосида шаклланган. Шу сабабли “неустойка” атамасини “бебурдлик”нинг маънодоши бўлган “лафзсизлик тўлови” атамаси билан аташ мақсадга мувофиқ. Зеро, “лафзсиз” атамаси бугун пайдо бўлиб қолган эмас балки, у чуқур тарихий илдизларга эга (Еврипид (м.а.480–406)нинг Медея (Фожиа) асари¹¹⁹) ва “Лафз бу арабча сўз lafz(un) шаклига эга (АРС, 726); ўзбек тилига “сўз” маъноси билан олинган бўлиб, маъно тараққиёти натижасида “ваъда”, “аҳд” маъноларини ҳам англата бошлаган (ЎТИЛ, I, 428). Бу сўздан ўзбек тилида кейинги маъноси билан лафзсиз, лафзсизлик сўзлари ясалган¹²⁰.

Халқ орасида “лафзсизлик” атамаси билан кенг қўлланилган. Азалдан инсонлар бир – бирининг “лафзига ишонган” ҳолда тўлов билан боғлиқ бўлган муносабатга киришиши натижасида мажбуриятлар юзага келган. Олган мажбуриятини бажармаган киши “бебурд” ҳисобланган. “Бебурд” киши билан ҳеч ким олди – берди қилмаслиги натижасида у жамиятда яккаланиб қолган. Ушбу ҳолат инсонларни “лафзи”да туришга ундаб келган. Зеро, “Авеста”да қайд қилинган 6 та шартноманинг биринчиси “сўз – шартнома (word-contract)” сифатида белгиланганлиги ҳам бежизга эмас. Агар киши “сўз – шартнома”ни бузса, 1800 дирхам жарима тўлаши шарт бўлган¹²¹. Бу мажбурият бажарилишида сўз, яъни “лафз”нинг кучи нақадар катта бўлганини англатади.

¹¹⁸“Маънавият” асосий тушунчалар изоҳли луғати. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши Академияси, 2010. 69-б.

¹¹⁹<https://ziyouz.uz/jahon-sheriyati/qadimgi-yunon-sheriyati/evripid-m-a-480-406/>

¹²⁰Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати II (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). –Тошкент: Университет, 2003. 209-б.

¹²¹Вендидад (Vidēvdād) или Законы против демонов Авеста – Священные книги Зороастризм. Книга 3. Перевод Джеймса Дарместетера. Из Священных Книг Востока, Под редакцией Джозефа Х. Петерсона Американское издание, 1898 г. 26, 27, 28-с. /<http://m-hosseini.ir/zar/articles-1/19.pdf>

Шунингдек, “пеня” лот. *roepa* – сўзидан олган бўлиб, “жазолаш” маъносини англатган. Шариатда бирор қосиб бозорга сифатсиз буюм ишлаб чиқиб сотса ва ҳ.к. ман қилинган ишларни қилса, унинг гуноҳи эвазига олинадиган пул ёки нарса айбона ҳисобланган¹²². “Пеня” сўзи рус тилига 14 асрнинг охирида кириб келган бўлиб, “жазо”, “кулфат”, “айбламоқ” деган маъноларни англатган. Лотинча – “*roepa*” – “жавобгарлик”, “жазо”. Финча – “*raipaa*” – “тазйиқ”, “босим” маъноларини англатган. Айблаш (пенять) сўзи рус тилида “пеня” сўзидан олдин пайдо бўлган деб тахмин қилинади. Шу билан бирга, этимологларнинг таъкидлашича, айблаш (пенять) ва пеня сўзлари бир хил “пеня” - жарима оиласига мансуб¹²³.

Пеня мажбурият бажарилиши кечиктириб юборилганида ва ўтказиб юборилган муддатнинг ҳар бир куни учун мажбуриятнинг бажарилмаган қисмига нисбатан айб мавжуд бўлганида қўлланилиб, келгусида мажбурият бажарилмаслигининг олдини олади. Зеро, айбнинг борлиги фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликни қўллашнинг асосларидан биридир. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик чоралари тарафларнинг мулкӣ манфаатларини амалга оширишни таъминлаш билан бирга, ҳуқуқбузарликка йўл қўймасликни назарда тутди¹²⁴.

Юқоридагиларга асосан, “пеня” атамасини “айбона” атамаси сифатида талқин қилиш мақсадга мувофиқ.

Таҳлилларга асосан, ЎзР ФКнинг 162-моддаси, 259-моддаси биринчи қисми, 260, 261, 262, 325, 326, 330, 436, 454, 554-моддаси учинчи қисми ва 720-моддаси биринчи қисмидаги “*неустойка*” атамасини “*лафзсизлик тўлови*” атамаси ҳамда 261-моддаси биринчи ва учинчи қисмларидаги “*пеня*” атамасини “*айбона*” атамаси билан алмаштирилиши таклиф этилади.

Мазкур таклиф қабул қилиниши билан *биринчидан*, халқимиз томонидан асрлар давомида қўлланилиб келаётган, олинган мажбуриятнинг

¹²²<https://qomus.info/encyclopedia/cat-a/aybona-uz>.

¹²³<https://ecanet.ru/word/%D0%9F%D0%B5%D0%BD%D1%8F>.

¹²⁴Одинаев А. Неустойка ва айбнинг нисбати // *Huquq va burch* №6/2020. 40-б.

бажарилишини таъминлашнинг ўзаги бўлган “сўз бериш”, “лафз” каби ноёб кадриятларимиз ҳуқуқий жихатдан тикланади. *Иккинчидан*, мазкур нормаларда қайд қилинган қоидалар Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 4-моддаси¹²⁵ ва “Давлат тили тўғрисида”ги Қонунининг 1-моддаси¹²⁶ ҳамда “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги қонунда¹²⁷ белгиланган ўзбек тили давлат тилига оид талабларига мувофиқлашуви таъминланади, *учинчидан*, қонунчилик нормалари оддий, содда ва халқимиз учун тушунарли тилда ифодаланиши таъминланади.

Мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули сифатида неустойка эътироф этилар экан, бунда унинг мажбурият бажарилишига тарафларни *ундаш хусусияти устуворлик* касб этади. Чунки неустойканинг *ундаш кучи* тарафларни ўз мажбуриятларини лозим даражада бажаришларига ундаб, уларни ҳаракатга келтиради ва мажбурият юзага келган пайтда кўзланган манфаатни таъминлайди.

Назаримизда, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули бўлган неустойканинг *ундаш хусусияти* унинг дифференциаллашишида¹²⁸ намоён бўлади. Бу ўринда С.М.Рустамова ва Р.А.Давлетхановнинг неустойкани белгилаш шартнома бажарилиши босқичига ёки шартнома баҳосига боғлиқ ҳолда дифференциаллаши¹²⁹ ва С.В.Мельниченконинг неустойкани мулкӣ жавобгарлик шакли сифатида қўлланганда қарздорнинг жавобгарлиги масаласига дифференциал ёндашилиши хусусидаги фикрларни¹³⁰ келтириш мақсадга мувофиқ. Ушбу фикрларга қўшилган ҳолда таъкидлаш жоизки, неустойканинг миқдори дифференциаллашиш жараёни дастлабки ва якуний

¹²⁵«Халқ сўзи» газетаси, 1992 йил 15 декабрь, 243 (494)-сон // <https://www.lex.uz/acts/20596>

¹²⁶Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1995 йил, 12-сон, 257-модда // <https://www.lex.uz/acts/121051>

¹²⁷Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 20.04.2021 йил, 03/21/682/0354-сон // <https://lex.uz/docs/5378966>

¹²⁸Дифференциал лотинча “*differentia*” сўздан олинган бўлиб, “*ҳар хиллик*” деган маънони англатади.

¹²⁹Рустамова С.М., Давлетханов Р.А. Неустойка как санкция за ненадлежащее исполнение обязательств по договору поставки для государственных нужд // Закон и право. 2019. –№6. 2019. 69-с.

¹³⁰Мельниченко С.В. Проблемы применения банковской гарантии и неустойки в рамках договорного обязательства //Юридические исследования. 2018. –№1. –С.71-77.; Меликов Г.И. Неустойка: проблемы правовой природы и использования в договорных отношениях в свете реформы гражданского законодательства: Дисс... канд.юр.наук. –М., 2019. 97-с.

босқичларни ўз ичига олади. Дастлабки босқичи мажбуриятни таъминлаш ва яқуний босқич эса, суд жараёнида неустойка миқдорини мажбурият бузилиши номуносивилигидан келиб чиқиб белгилаш жараёнида юзага келади.

Мажбурият бузилганида қарздорга нисбатан қатъи равишда 0.4 ёки 0.5 фоиз пеня белгилашнинг “механик” тарзда амалга оширилиши адолатсиз қарорлар қабул қилинишига олиб келади. Асосий мажбуриятнинг ўзига ҳос жиҳатларини инобатга олмасдан барча мажбуриятлар учун “бир хил қолип” яратиб, унинг миқдори белгиланиши иккита салбий, яъни *биринчидан*, тарафларда ўз мажбуриятини бажаришига ундамайди, балки уларни қўллаш натижаларига нисбатан “лоқайдлик”ни юзага келтиради. Чунки уни йўқотиш тарафлар учун арзимаган аҳамиятга эга бўлади, *иккинчидан*, таъминлаш усулининг таъминлаш кучи йўқолишига олиб келувчи ҳолати юзага келади. Чунки у расмийлик учун белгиланади, ҳолос.

Фикримизча, асосий мажбуриятнинг ўзига ҳос жиҳатларини инобатга олган ҳолда неустойка 0,1 фоиздан 100 фоизгача белгиланган ҳолда масалага дифференциал ёндашиш мақсадга мувофиқ. Бунда шартномада белгиланган мажбуриятларни таъминлаш усуллари кiritиш дифференциал ёндашилганидан кейин жараён “таъсирчан қайтарма” белгиланиши лозим. Масалан, олган мажбуриятини доимий равишда бажарадиган “инсофли бажарувчи”га *биринчи босқичда* – 25 фоиз, *иккинчи босқичда* – 50 фоиз, *учинчи босқичда* – 75 фоизгача неустойкани камайтириш ва *тўртинчи босқичда* неустойкани тўлашдан озод қилиш амалиёти йўлга қўйилиши лозим.

“Мажбуриятни таъминлашга йўналтирилган тўлов юки” камайтириб борилиши билан енгиллик яратилиши қарздорда олган мажбуриятини лозим даражада бажаришига ундайди. Бу каби амалиёт самарали бўлганлиги учун бошқа ҳуқуқ соҳаларида кенг қўлланилиб келинмоқда. Биз бу борада диссертация ишининг 1.1-параграфида “ҳуқуқлар дуализми”га йўл қўйилиши лозимлиги борасида сўз юритиб, Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси 332¹-моддасини келтирган эдик.

Таҳлиллардан келиб чиққан ҳолда ЎзР ФК “Лафзсизлик тўловини қўллашнинг соддалаштирилган тартиби” деб номланган 326¹-модда билан тўлдириш юзасидан таклиф берилиб, унда агар тарафларнинг келишувида бошқача ҳолат назарда тутилган бўлмаса, қарздор олган мажбуриятини бажариб бориш даврилигининг кейинги босқичларида қарздор олган мажбуриятининг бузилишига йўл қўймаса, лафзсизлик тўловини тўлашдан овоз қилиниши, лафзсизлик тўловини қўллашнинг соддалаштирилган тартиби қўлланилмайдиган ҳолатлар баён этилган.

Мазкур таклиф қабул қилиниши билан қарздор ўз мажбуриятини бажаришига инсофли равишда ёндашадиган бўлса, унга нисбатан енгиллик яратилади. Бу эса қарздорни ўз мажбуриятини лозим даражада бажаришига ундайди. Чунки қарздор ўзини жавобгарликка тортишни назарда тутувчи нормалардан кўра, манфаатини ҳимоя қилишга қаратилган нормаларга риоя қилишни афзал билади. Ушбу таклиф қабул қилиниши ва уни ижтимоий аҳамиятга эга бўлган йирик қурилиш объектлари бўйича ишларни бажариш, тезда ўз сифатини йўқотиб, истеъмолчининг соғлиги учун хавф туғдирмаслиги учун сут ва гўшт маҳсулотларини ёки эҳтиёжнинг йўқотилмаслиги учун мавсумий маҳсулотларни ўз вақтида етказиб бериш юзасидан олинган мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлашда қўллаш самарали ҳисобланади. Ушбу таклиф қабул қилиниши натижасида *биринчидан*, ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга бўлган қурилиш объектлари ўз вақтида ва сифатли қилиб битказилади; *иккинчидан*, истеъмолчининг истеъмол ҳавфсизлигини таъминланади, *учинчидан*, маҳсулотга бўлган эҳтиёж йўқотилмасдан етказиб берилади. Булар кредитор кўриши мумкин бўлган катта йўқотишларининг олдини олиб, қонуний манфаатини таъминлайди.

Суд амалиётида неустойкани ундириш масаласига турлича ёндашувлар уни **қўллаш** мезонларини белгилаш заруриятини келтириб чиқаради.

Неустойкани қўллаш жараёнида зарар ва неустойкага оид муносабатлар ўзаро уйғунлик ҳосил қилади. Хусусан, ЎзР ФКнинг 325-моддасига асосан агар мажбуриятни бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун

неустойка белгиланган бўлса, зарарнинг неустойка билан қопланмаган қисми тўланади. Ушбу уйғунлик неустойканинг турланишини келтириб чиқаради.

Ҳуқуқшунос олимлар, амалдаги фуқаролик қонун ҳужжатлари неустойканинг тўрт турини белгилайди. Булар – ҳисобга ўтказиладиган неустойка – ФКнинг 325-моддасида кўрсатилганидек, агар мажбуриятни бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун неустойка белгиланган бўлса, зарарнинг неустойка билан қопланмаган қисми тўланиши (маҳсулот етказиб бериш, қурилиш пудрати шартномаларида қўлланилиши), жаримали неустойка – кредиторга қарздордан неустойканинг ўзини ҳамда зарарни ҳам тўла ҳажмда ундириш (сифатсиз ёки бутсиз маҳсулот етказиб берилганда неустойка (жарима) ва бунинг натижасида қўрилган зарарни), алоҳида неустойка – зарарни ундирмасдан, балки неустойкани ундириш (квартира ҳақининг тўланиши ёки ва бошқача пул тўловлари кечиктирилганда (пеня)) ва муқобил неустойка – неустойка (жарима, пеня)ни ундириш ёки мажбуриятнинг бажарилмаслиги туфайли қўрилган зарарларни ундириш (баҳоланадиган неустойка) ҳуқуқини беришини қайд қилишади¹³¹.

Шунингдек, Р.Н.Мазанев, А.М.Шахаевалар¹³² томонидан ҳуқуқий адабиётларда неустойка турлича тавсифланиши келтирилади: 1) юзага келиш асосларига кўра: қонуний (императив ва диспозитив¹³³) ва шартномали. Ушбу тавсифда Россия Федерацияси Фуқаролик кодекси 308.3-моддасида кўрсатилган суд неустойкаси (астрент¹³⁴) таъкидланади; 2) зарар билан муносабатга киришишига кўра: ҳисобга ўтказиладиган жаримавий, алоҳида ва муқобил; 3) ҳисобланиш усулига кўра: пеня ва жарима (баъзан бу турлар билан

¹³¹Рўзиназаров Ш, Бабаев Ж, Иноятова С, Нуралиев М. Фуқаролик ҳуқуқида мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари. Ўқув қўлланма. –Тошкент: ТДЮУ, 2018. –Б.20-22.

¹³²Мазанов Р.Н., Шахаева А.М. Правовое регулирование неустойки как формы обеспечения исполнения обязательств // Закон и право. 2019. –№3. 40-с.

¹³³Завидов Б.Д. Гражданско-правовая ответственность, вытекающая из обязательств: Науч.-практ. и аналитич. справочник // СПС Консультант Плюс, 2018.

¹³⁴Иванова Т.Н. Французский астрент на российский манер: применение и правовое регулирование судебной неустойки в свете нового постановления Пленума Верховного суда Российской Федерации №7 от 24.03.2016г.; Т.Н.Иванова, О.В.Монченко. О применении судами некоторых положений Гражданского кодекса Российской Федерации об ответственности за нарушение обязательств // Вестник арбитражной практики. 2016. –№2. 3-с.

бир қаторда асл неустойка ҳақида ҳам қайд қилинади); 4) муайян мажбуриятлар бузилиши билан боғлиқ неустойканинг турлари ҳақида қайд қилиш мумкин¹³⁵; 5) пул ва товар неустойкаси¹³⁶.

Ушбу қайдлар тараққиётга монанд равишда неустойканинг турлари ҳам кўпайиб бораётганлигини англатади. Таъкидлаш жоизки, бугунги кунда неустойканинг турланиши¹³⁷ тизимли равишда шаклланган бўлиб, ҳуқуқни қўллаш амалиётида кенг қўлланилиб келинмоқда. Бу каби жараён неустойкани қўллашда турлича ёндошувларни юзага келтириши табиий. Хусусан, судлар томонидан ундирилиши лозим бўлган неустойка миқдорини белгилаш жараёнида уни камайтириш ёки умуман рад этиш ҳолатлари мавжуд. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раёсатининг 2018 йил 25 январдаги “Хўжалик (иқтисодий) судлари томонидан 2015, 2016 йиллар ҳамда 2017 йилнинг биринчи ярмида мулк ижараси шартномаларидан келиб чиққан низоларни кўриш билан боғлиқ суд амалиётини умумлаштириш натижалари ҳақида”ги РС-02-18-сонли қарорида кўрсатилишича, айрим судлар томонидан мулк ижараси шартномаларидан келиб чиққан низоларга оид ишларни кўришда моддий ва процессуал ҳуқуқ нормаларини амалиётда нотўғри қўллаш ҳолатлари учрамоқда. Хусусан, ижарага олинган мол-мулк ўз вақтида қайтарилмаганлиги учун шартномада неустойка ундириш назарда тутилган тақдирда, ижарага берувчи ижарага олинган мол-мулк қайтарилмаганлиги сабабли мол-мулкдан фойдаланганлик учун ҳақдан ташқари неустойкани тўлашни талаб қилишга ҳақли бўлса-да, айрим судлар томонидан тарафлар ўртасидаги шартномавий-ҳуқуқий муносабатлар бекор қилинганлиги важи билан неустойкани ундириш талабини қаноатлантириш рад этилган¹³⁸.

¹³⁵Постановление Арбитражного суда Московского округа от 29.12.2014г. По делу №А40-32495/12 // СПС Консультант Плюс, 2018.

¹³⁶Постановление Пленума Верховного суда Российской Федерации №7 от 24.03.2016г. “О применении судами некоторых положений Гражданского кодекса Российской Федерации об ответственности за нарушение обязательств” // СПС Консультант Плюс, 2018.

¹³⁷4-иловага қаранг.

¹³⁸Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 2018. –№2.–Б.2-3.

Ҳолбуки, судлар турли сабаблар билан неустойкани ундиришни рад этиши мумкин эмас. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг 2007 йил 15 июндаги “Мажбуриятларни бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун мулкый жавобгарлик тўғрисидаги фуқаролик қонун ҳужжатларини қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги 163-сон қарори 12-банди иккинчи қисмига асосан мажбуриятлар бўйича **қарзни тўлаш учун зарур бўлган пул маблағларининг қарздорда мавжуд эмаслиги**, унинг шартлашувчи шериклари томонидан мажбуриятларнинг бузилиши, мажбуриятни бажариш учун керак товарларнинг бозорда йўқлиги қарздорни ФКнинг 327-моддасида назарда тутилган фоизларни ёки қонун ҳужжатларида ёхуд шартномада келишилган неустойкаларни тўлашдан озод этиш учун асос бўла олмайди¹³⁹. Бунда Ф.Шодмонов ва А.Одинаевнинг неустойканинг ундирилиши суд томонидан бутунлай рад қилиниши мумкин эмас¹⁴⁰ деган фикрини келтириш жоиз. Бироқ назаримизда қонунчиликка (ФК 333-моддасининг учинчи қисми, 349-моддасининг биринчи қисми ва 350-моддасининг биринчи қисми) кўра, қарздорни неустойка ундириш шаклидаги фуқаролик жавобгарлигидан озод қилиш мумкин, фақат бунинг учун тегишли асослар мавжуд бўлиши ва маълум бир шарт бажарилиши лозим¹⁴¹.

Неустойкани ундириш билан боғлиқ муаммоларни бартараф этиш учун қуйидаги **мезонларни**¹⁴² таклиф этамиз: *биринчидан*, неустойкани қўллаш учун *мажбурият бузилиши* (ҳуқуқ бузилиши) ва *қарздорнинг айби мавжуд бўлиши*.

Неустойкани жавобгарлик сифатида қўллаш учун қарздорнинг айби бўлиши лозим. Бинобарин, Н.А.Қўлдашев таъкидланганидек, “...шартномавий жавобгарлик айбнинг мавжудлигига асосланади”¹⁴³.

¹³⁹18.2-иловага қаранг.

¹⁴⁰Шодмонов Ф., Одинаев А. Фуқаролик қонунчилигида неустойкани қўллашнинг ҳуқуқий асослари: халқаро тажриба //Тошкент давлат юридик институти Ахборотномаси. 2011. –№6. 55-б.

¹⁴¹5-иловага қаранг.

¹⁴²18.3-иловага қаранг.

¹⁴³Қўлдашев Н.А. Деликт мажбуриятлар ҳақида айрим мулоҳазалар //Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академиясининг Ахборотномаси. 2012. –№3. 47-б.

Бунда Х.Рахмонкуловнинг неустойкани ундириш учун умумий қоидага биноан мажбуриятнинг бузилиши (ҳуқуқнинг бузилиши) ва қарздорнинг айби асос бўлиб ҳисобланади, бироқ бунда ҳуқуқбузарлик таркибининг тўлиқ бўлиши (ҳуқуққа хилоф қилмиш, зарар, сабабий боғланиш, айб тўлиқ ҳолда мавжуд бўлиши) шарт эмас¹⁴⁴ деган фикрини келтириш жоиз.

Масаланинг бундай тартибга солиниши хорижий мамлакатлар қонунчилигида ҳам кузатилади. Масалан, Перу Фуқаролик кодексининг 1969-моддасида зарар етказилишида қасд ёки эҳтиётсизлик мавжуд бўлмаса, шахс жавобгарликдан озод қилинади. Бироқ бу қоида қатъи эмас, балки уни ҳам истисно қиладиган ҳолатлар ҳам мавжуд. Бу ўринда ҳуқуқшунос олимларнинг, неустойка мажбуриятнинг бажарилишини таъминлашнинг усули сифатида зарар етказилмаган тақдирда ҳам, тадбиркорлик соҳасида эса, умумий қоидага биноан мажбуриятни бузган шахснинг айби бўлмаса-да, қўлланилади¹⁴⁵ деган фикрини келтириш мақсадга мувофиқ.

Неустойкани қўллаш учун **иккинчи мезон** – шартнома тарафларининг мажбуриятни бажаришдан **бош тортиши** ҳисобланади.

Олий ҳўжалик суди Пленумининг “Ўзбекистон Республикасининг “Ҳўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Қонунини ҳўжалик судлари амалиётида қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги 2002 йил 4 мартдаги 103-сон қарорида Қонуннинг 32-моддаси биринчи қисмини қўллашда судлар қарздорнинг ҳақиқатда товарлар (ишлар, хизматлар) ҳақини тўлашдан бош тортганлиги ҳолатларини (жумладан, тўлаш имконияти бўла туриб, тўловни амалга оширмаганлиги, қарзини тан олмаганлиги, кредиторлик-дебиторлик қарзлари ҳақида солиштириш далолатномалари тузишдан бўйин товлаганлиги, ўзини атайлаб тўловга қобилиятсиз қилиб кўрсатганлиги ва ҳ.к.) далиллар асосида аниқлаши лозим. Агар қарздор товар (ишлар, хизматлар) ҳақини тўлаш учун иқтисодий

¹⁴⁴Рахмонқулов Х. Мажбурият ҳуқуқи (умумий қоидалар). –Тошкент: ТДЮИ, 2005. 85-б.

¹⁴⁵Рўзиназаров Ш., Бабаев Ж., Иноятова С., Нуралиев М. Фуқаролик ҳуқуқида мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари. Ўқув қўлланма. –Тошкент: ТДЮУ, 2018. 16-б.

имкони бўлмаса, қарзни тан олиб уни тўлашга ҳаракат қилаётган бўлса, судлар унинг хатти-ҳаракатларини тўловдан бош тортиш, деб баҳоламасликлари зарурлиги таъкидланади¹⁴⁶.

Фикримизча, қарздор ўз мажбуриятини бажаришдан бош тортиши куйидагиларда намоён бўлади: *биринчидан*, қарздор тўлаш имконияти бўла туриб, тўловни амалга оширмаслиги; *иккинчидан*, қарздор томонидан қарз тан олинмаслиги; *учинчидан*, қарздор кредиторлик-дебиторлик қарзлари ҳақида солиштириш далолатномалар тузишдан бўйин товлаганлиги; *тўртинчидан*, қарздор ўзини атайлаб тўловга қобилиятсиз қилиб кўрсатганлиги.

Шартнома интизоми ҳаддан ташқари паст бўлган шароитда мажбуриятларнинг лозим даражада бажарилишини таъминлайдиган ҳуқуқий чоралар талаб қилинади¹⁴⁷. Бундай ҳуқуқий чоралар орасида неустойка энг кенг қўлланилади. Масалан, 2016 йил 1 январдан 2017 йил 1 январгача Москва ва Москва вилоятининг арбитраж судлари томонидан зарарларни қоплаш бўйича 1156 та ва неустойкани ундириш ҳақидаги 17437 та иш кўриб чиқилган, кўрсатилган муддат мобайнида неустойкани ундириш 94 фоиз ҳолларда шартнома мажбуриятларини бузганлик ҳолларида қўлланилган. Бунинг сабаби шундаки, аксарият тадбиркорлик билан боғлиқ шартномалар неустойка ҳақидаги шартни ўз ичига олган¹⁴⁸.

Аксарият муносабатлар тадбиркорлик шартномаларидан келиб чиқар экан, бунда албатта судлар неустойкани камайтириш масаласига адолатли ёндошишлари лозим акс ҳолда, тадбиркорларнинг ҳуқуқлари паймол қилинишига йўл қўйилади. Масалан, даъвогар АК “Микрокредитбанк” Чимбой филиалининг манфаатида, Ўзбекистон Республикаси Савдо саноат Палатасининг Қорақалпоғистон бошқармаси жавобгар “Чимбойли Азизбек” МЧЖдан 250.000.000 сўм кредитнинг ўз вақтида қайтарилмаганлиги учун

¹⁴⁶Хўжалик ва ҳуқуқ. 2002. –№6. –Б.21-26.

¹⁴⁷Карапетов А.Г. Приостановление исполнения обязательства как способ защиты прав кредитора. –М., Статут, 2011. 236-с.

¹⁴⁸Меликов Г.И. Неустойка: проблемы правовой природы и использования в договорных отношениях в свете реформы гражданского законодательства: Дисс... канд. юрид. наук. –М., 2019. 3-с.

105.452.550,3 сўм пеня ундириш тўғрисида Чимбой туманлараро иқтисодий судига даъво аризаси билан мурожаат қилган. Биринчи инстанция судининг 2019 йил 23 июлдаги қарори билан даъво аризаси қисман қаноатлантирилиб, даъвогар фойдасига 42.181.020,12 сўм пеня ундирилган. Апелляция инстанциясининг 2019 йил 10 сентябрдаги қарори билан даъвогар 116.666.667 сўм кредит жавобгардан олдиндан ундириб олинганлигини инобатга олмасдан унга нисбатан пеня ҳисоблаганлиги, 2015 йил 17 декабрдаги 752-сонли кредит шартномасининг 10.1-бандига кўра, муддати ўтган 127.671.431,43 сўм кредит қарздорлигидан 20 фоиз миқдорида, яъни 25.534.286 сўм пеня ҳисобланиши лозимлиги асос қилиниб, биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарори бекор қилинган ва даъвогар фойдасига 5.106.857 сўм пеня ундирилган¹⁴⁹.

Апелляция инстанциясининг қарори билан “Чимбойли Азизбек” МЧЖдан 5.106.857 сўм пеня ундирилиши белгиланиши, биринчи инстанция суди томонидан асоссиз равишда ундирилган 42.181.020,12 сўмлик пеняни 37.074.163,12 сўмлик пеняга ва даъвогар томонидан талаб қилинган 105.452.550,3 сўмлик пеняни 100.345.693,3 сўм пеняга камайтирилиши ҳисобига тадбиркорнинг ҳуқуқлари паймол қилинишининг олди олинган.

Етказилган зарарга нисбатан неустойка (пеня, жарима) миқдорлари шартнома муносабатлари субъектлари томонидан номутаносиб белгиланиши улар ҳуқуқ ва манфаатларига ҳам жиддий путур етказмоқда¹⁵⁰. Зеро, белгиланган тартибда расмийлаштирилган неустойкани камайтириш масаласи энг долзарб бўлиб, бозор муносабатлари шароитида тадбиркорлар ҳуқуқларини шартномавий муносабатларда ҳимоя қилишнинг йўллари ва чораларидан биридир¹⁵¹.

Фикримизча, судлар томонидан мажбурият бузилиши оқибатларига неустойка миқдори аниқ мутаносиб бўлганидагина уни камайтириш ҳақида

¹⁴⁹Қорақалпоғистон Республикаси иқтисодий судининг 2019 йил 10 сентябрдаги 4-2304-1902/416-сон иш.

¹⁵⁰Рўзиназаров Ш.Н. Юридик фанларнинг ривожланиши ва замонавий муаммолар. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти. 2006. 139-б.

¹⁵¹Одинаев А.С. Неустойкани қўллаш асослари: халқаро тажриба //Юридик фан ва ҳуқуқни қўллаш амалиётининг долзарб муаммолари. Ёш олимлар минбари: илмий-амалий конференция материаллари. II жилд / Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. М.М.Мамасиддиқов. –Тошкент: Lessonpress. 2020. 182-б.

қарор қабул қилишлари лозим. Чунки бу судлар томонидан ишларни кўриш жараёнида шахсларнинг ҳуқуқлари таъминлаш билан боғлиқ масала. Бир шахснинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш баробарида, иккинчи шахснинг ҳуқуқларини паймол қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Зеро, неустойкани ундиришда адолатсизликка йўл қўйилмаслиги лозим, чунки неустойка фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усули сифатида ўзини намоён қилади¹⁵².

Бу борада ривожланган хорижий мамлакатлар фуқаролик қонунчилигида белгиланган қоидалар ўзига хос. Жумладан, ГФТда амалда тўланиши лозим бўлган неустойка мажбуриятни бузиш оқибатларига номутаносиблиги кўриниб турса, неустойка судда тарафларнинг инсофлиги тўғрисидаги қоидаларни қўллаш йўли билан қайта кўрилиши мумкин (ГФТнинг 242-моддаси)¹⁵³. Францияда, суднинг неустойка миқдорда қайта баҳолаш ҳуқуқи чекланмаган¹⁵⁴. Голландия фуқаролик қонунчилигига биноан, агар адолатни қарор топтириш зарурияти тақозо этса, неустойка камайтирилиши мумкин (Нидерландлар ФКнинг 6:94-моддаси)¹⁵⁵.

ХХР нинг Контрактлар тўғрисидаги Қонуни 114-моддасида неустойка ва мажбуриятни асл ҳолида бажариш тўғрисидаги талабларни бирлаштиришга фақат ижро муддати кечиктириб юборилган ҳолда йўл қўйилиши мумкинлиги назарда тутилган¹⁵⁶. Бироқ ГФТда бўлганидек, суд агар кўрилган зарар жарима миқдоридан ортиқ бўлса, кредиторнинг илтимосига биноан неустойкани камайтириши, кўрилган зарар жарима миқдоридан анча кам бўлган тақдирда эса, неустойкани камайтириши мумкин¹⁵⁷.

ЎЗР ФКнинг 326-моддаси биринчи қисмига асосан агар тўланиши лозим бўлган неустойка кредиторнинг мажбуриятини бузиш оқибатларига

¹⁵²Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова /<https://lex.uz/docs/111189>.

¹⁵³Principles of European Contract Law. Part I and II. Prepared by the Commission on European Contract Law. Edited by O.Lando and H.Beale // Kluwer Law Int., The Hague, 2000. –P.456.

¹⁵⁴Nicholas B. The French Law of Contract. Oxford, 2002. –P.236.

¹⁵⁵Hartkamp A.S.,Tillema M.M.M.Contract Law in the Hague,1995.–P.94.

¹⁵⁶Wang K.H. Chinese Commercial Law. SouthMelbourne. –Australia: 2000.–P.74.

¹⁵⁷Шодмонов Ф., Одинаев А. Фуқаролик қонунчилигида неустойкани қўллашнинг ҳуқуқий асослари: халқаро тажриба // Тошкент давлат юридик институти Ахборотномаси. 2011. –№6. 53-б.

мутаносиблиги кўриниб турса, суд неустойкани камайтиришга ҳақли. Бунда қарздор мажбуриятни қай даражада бажарганлиги, мажбуриятда иштирок этаётган тарафларнинг мулкӣ аҳволи, шунингдек, кредиторнинг манфаатлари эътиборга олиниши керак¹⁵⁸.

РФ ФКнинг 333-моддасида неустойканинг суд томонидан камайтилишида тадбиркорлик фаолияти субъектларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масаласи устувор аҳамият касб этди. Бу ўринда, Г.И.Меликовнинг тадбиркорлик муносабатларида неустойка қопловчилик ва баҳолаш функцияларини бажариши мумкин. Баҳолаш функцияси шундан иборатки, томонлар олдиндан ўзгартирилиши мумкин бўлмаган йўқотишлар миқдорини олдиндан белгилайдилар. Баҳолаш функцияси суд томонидан неустойка миқдорини камайтириш тўғрисида қарздорнинг аризаси бўлмаган тақдирда пеня миқдорини камайтиришни тақиқлаш орқали амалга оширилади деган фикрини келтириш жоиз¹⁵⁹.

Бундай тенденциянинг миллий қонунчилигимизда ўз аксини топиши тадбиркорлик фаолияти субъектлари шартномавий ҳуқуқларини ҳимоя қилинишини таъминлаган бўлар эди.

Суд амалиётида судлар томонидан неустойкани камайтириш билан боғлиқ низоларни кўришда йўл қўйилаётган камчиликларни фақат Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг 2007 йил 15 июнь кунги “Мажбуриятларни бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун мулкӣ жавобгарлик тўғрисидаги фуқаролик қонун ҳужжатларини қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги 163-сонли қарорида баён этилган бир нечта тавсиялар билан бартараф этиб бўлмайди. Чунки улар билан шартнома тарафлари ўз ҳуқуқини суиистеъмол қилмаслиги ва заиф тарафнинг манфаатини ҳимоя қилинишини таъминлашнинг имконияти мавжуд эмас.

¹⁵⁸Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова
<https://www.lex.uz/docs/111189#155188>

¹⁵⁹Меликов Г.И. Неустойка: проблемы правовой природы и использования в договорных отношениях в свете реформы гражданского законодательства: Дисс... канд. юрид. наук. –М., 2019. 14-с.

Таҳлилларга асосан Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 326-моддада қайд қилинган неустойкани камайитириш билан боғлиқ масалада неустойка кредиторнинг мажбуриятини бузиш оқибатларига номуваносиблиги ўзида нимани ифодалашига аниқлик киритиш, мажбуриятда иштирок этаётган тарафларнинг мулкӣ аҳволини инобатга олишда нималарга эътибор қаратиш зарурлиги юзасидан тегишли тушунтиришлар бериш, шунингдек, пул мажбуриятининг бузилиши оқибатига нисбатан неустойкани ундиришнинг мувофиқлиги ҳақидаги масалага тўғри ёндошиш, мажбурият бузилиши оқибатига нисбатан неустойка миқдорининг номувофиқлиги ҳақидаги аризаси суд инстанцияларида кўриб чиқилиши ҳамда тўланган давлат божининг тақсимланиши билан боғлиқ жараёнларда суд амалиётини бирхиллаштириш зарурияти мавжуд. Ушбу заруриятдан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 326-моддасини амалиётга қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги қарори лойиҳаси 11-банддан иборат ҳолда ишлаб чиқилди¹⁶⁰ ва унда кредитор неустойкани ундириш ҳақидаги талаб билан иқтисодий судга мурожаат қилишда ушбу талабни ҳамда жавобгар мажбурият бузилиш оқибати, неустойка миқдорига муваносиб эмаслигини, хусусан мажбурият бузилиши натижасида кредитор кўриши мумкин бўлган зарар миқдори ҳисобланган неустойкадан аҳамиятли даражада кам эканлигини аниқ далиллар билан исботлаши шартлиги, жавобгарнинг мажбурият бузилиш оқибатларига нисбатан неустойка миқдорининг айнан номувофиқлиги ҳақидаги аризаси ўз ўзидан мажбурият бузилиш факти ёки даъвогар олдида қарзи мавжудлигига жавобгарнинг розилиги сифатида баҳоланиши мумкин эмаслиги, пул мажбуриятининг бузилиши оқибатига нисбатан неустойканинги мувофиқлиги ҳақидаги масалани ҳал қилиш ва кредитор йўқотишларини қоплаш учун етарли миқдорини белгилаш, неустойка миқдори белгиланган бўлса, янги далилларни текшириш ва янги фактларни аниқлаш асосида

¹⁶⁰17-иловага қаранг.

мажбурият бузилиши оқибатларига нисбатан неустойка миқдорининг белгиланиши мутаносиблиги ҳақидаги масалани манфаатдор тарафнинг шикояти апелляцияда кўриб чиқилиши, суднинг кассация инстанцияси мажбурият бузилиши оқибатларига нисбатан белгиланган неустойка миқдори номувофиқлиги мотиви бўйича ФКнинг 326-моддасига асосан неустойканинг камайтирилган миқдорини кўпайтириш ёки ундириш белгиланган неустойка миқдорини камайтиришга модомики, суд томонидан неустойканинг аниқ миқдори белгиланиши ҳуқуқ нормасини қўллаш (ИПК 302-моддаси 2-банди) ҳақидаги хулоса ҳисобланмас экан, биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарори ва апелляция инстанциясининг қарорининг неустойкани камайтириш қисмини ўзгартириш ёки бекор қилиб, янгидан кўриш учун юборишга ҳақли эмаслиги каби таклифлар баён этилган. Мазкур қарор лойиҳаси амалиётга татбиқ этиш масаласи кўриб чиқилиши учун Олий судга тақдим этилди¹⁶¹.

Ўзбекистон 2019 йилда судлар томонидан қабул қилинган ҳал қилув қарорларини ижро этиш учун сарфланадиган харажатларининг рейтинги бўйича жаҳонда 41 – ўринда туради. Умумий харажатлар 20.5 фоизни ташкил этиб, шундан 15 фоизи адвокатлар хизматлари учун тўлов, 3.5 фоизи суд харажатлари ва 2 фоизи ижро йиғимларини ташкил қилади¹⁶².

Неустойкани суд тартибида ундиришда *биринчидан*, кредитор суд томонидан неустойкани ундириш ҳақида ҳал қилув қарори қабул қилингунига қадар суд харажатлари (шу жумладан, адвокат хизматлари тўлови) ва ундирув ижрога қаратилганидан кейин эса, ижро йиғини тўлаши; *иккинчидан*, кредитор томонидан сўралган неустойкани суд 1–50 фоизигача ундириш ҳақида ҳал қилув қарори қабул қилиши, ундирилиши рад этилган неустойка учун тўланган давлат божи кредитор зиммасига тушиши; *учинчидан*, биринчи, апелляция ва кассация инстанцияларида ишни кўриш, кейинчалик ижро

¹⁶¹Мазкур таклиф юзасидан Ўзбекистон Республикаси Олий суди томонидан 2019 йил 15 август куни ПЛ-45-19-сон жавоб хати олинди.

¹⁶²«Ведение бизнеса», Обеспечение исполнения контрактов – Узбекистан и 5 стран-лидеров в 2019 году. Анализ тенденций реформирования, накопленный опыт и рекомендации по дальнейшему продвижению /<http://sud.uz/wp-content/uploads/2019/07/court-dbru.pdf>

ҳаракатлари даврида ундирувни амалга ошириш учун ойлаб вақт сарфланиши, *тўртинчидан*, кредитор томонидан қайд қилинган харажатлар сарфланганидан ва ойлаб вақт йўқотилганидан кейин ҳам баъзан қарздор иқтисодий ночор бўлиб қолиши ёки тугатилиши натижасида асосий қарз билан биргаликда, неустойка ҳам ундирилмасдан қолиши (ёки қопланган деб ҳисобланиши) кредиторнинг манфаатларига катта зарар етказади.

Фикримизча, тарафларга ўз ҳуқуқларини эркин равишда амалга ошириш имкониятини яратиш учун неустойкани ушлаб қолиш ва камайтириш билан боғлиқ низоларни судгача ҳал қилиш шартлари шартномада соддалаштирилган тартибда белгиланиши лозим. Бу борада Олий суд Пленуми томонидан иқтисодий судларга тавсиялар ишлаб чиқилган. Жумладан, ЎзР Олий ҳўжалик суди Пленумининг 2016 йил 23 декабрдаги “Иқтисодий судлар томонидан қурилиш пудрати шартномасидан келиб чиқадиган низоларни ҳал этишда қонун ҳужжатларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги 306-сонли қарори 17-бандига асосан шартномада буюртмачининг пудратчи томонидан бажарилган ишларнинг қийматидан неустойкани ушлаб қолиш ҳуқуқи назарда тутилган бўлиши мумкин.

Агар шартномада бундай шарт мавжуд бўлиб ва буюртмачи томонидан бажарилган ишларнинг қийматидан неустойка ушлаб қолинган бўлса, пудратчи буюртмачи томонидан неустойка асоссиз ушлаб қолинган деб ҳисоблаган тақдирда, у ушлаб қолинган пул маблағини ундириш ҳақидаги талаб билан судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга¹⁶³.

Бу ўринда А.Одинаевнинг қуйидаги фикрини келтириб ўтиш жоиз, яъни неустойканинг ўрни ва ролига оид мулоҳазалардан келиб чиқиб, қуйидаги илмий-назарий ва таҳлилий хулосалар қилиш мумкин: Тўртинчидан, неустойкани ундириш тўғрисидаги низоларга оид суд процессларининг аксарияти амалда тугайди. Шу сабабли, неустойка ундириш тўғрисидаги низоларни судга қадар ҳал қилиш ёки уларни судда қўришнинг

¹⁶³<https://lex.uz/docs/3106543>.

соддалаштирилган тартиби қонун йўли билан жорий этилса, судда кўриладиган бундай низолар сонини қисқартирган, шунингдек, суд қарори тезкорлик билан қабул қилинишига кўмаклашган бўлур эди¹⁶⁴.

Шунингдек, ҳуқуқшунос олимлар Ю.С.Фёдорова, М.Д.Акатьева, А.Омоновлар¹⁶⁵ товар неустойкасини мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари сифатида эътироф этишади.

Ҳуқуқшунос олимларнинг товар неустойкасини мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш усули сифатида эътироф этиш хусусидаги фикрларини қўллаб-қувватлаймиз. Бироқ неустойканинг пул кўринишида бўлмаслиги мумкинлиги¹⁶⁶ назарияси ҳуқуқшунос олимлар ўртасида мунозараларга сабаб бўлмоқда. Бу борада ҳуқуқшунос олимларни уни мулкни, маҳсулотни бериш, кредитор учун бирор ҳаракатларни амалга ошириш, ишларни бажариш ёки хизматлар кўрсатишни англантишини таъкидлашларидан келиб чиққан ҳолда учта гуруҳга ажратиш мумкин.

Биринчи гуруҳ иштирокчилари пул кўринишида бўлмаган неустойкани фақат товарнинг берилиши билан боғлаган ҳолда баён этишга интиладилар. Жумладан, А.А.Новикова товар (ашё) неустойкаси деганда, мажбурият бажарилмаганида ёки лозим даражада бажарилмаганида (шу жумладан бажариш кечиктирилганида) муайян шартномага асосан товар (ашё) қарздор томонидан кредиторга берилиши тушунилади¹⁶⁷ деган фикрни илгари сурса, А.И.Коновалов товар неустойкаси ўзида мазкур неустойка билан

¹⁶⁴Одинаев А. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда неустойка қўллашни такомиллаштириш: илмий-назарий таҳлил // Юридик фанлар Ахборотномаси. 2020 йил, махсус сон. 126-б.

¹⁶⁵Фёдорова Ю.С. Товарная неустойка как непоименованный в законе способ обеспечения исполнения обязательств / Вопросы современной юриспруденции: сб. ст. по матер. XVI междунар. науч. -практ. конф. – Новосибирск: СибАК, 2012; Акатьева М.Д. Неустойка – действенный способ защиты нарушенного права //Правовое регулирование. 2014. –№3. 28-с.; Омонов А. Неустойка как способ исполнения договорных обязательств // Вестник Высшего хозяйственного суда. 2014. –№9.

¹⁶⁶Гришин Д.А. Неустойка: вопросы теории и практики: Автореф. дисс. ...канд.юрид.наук. –М., 2004. 7-с.; Бевзенко Р.С. Неустойка, выраженная в неденежной форме //Законодательство. 2006.–№6.–С.36-43; Бычков А.И. Практические аспекты использования конструкции “вещная неустойка” //Юрист. 2012. –№12.–С.18-23; Карапетов А.Г., Савельев А.И. Свобода заключения непоименованных договоров и ее пределы //Вестник ВАС РФ. 2012. –№4. –С.32-33.

¹⁶⁷Новикова А.А. Неденежная неустойка: теоретические и практические проблемы применения //Законы России: опыт, анализ, практика. 2011. –№2. 70-с.

таъминланган мажбурият бўйича мулк (товар)ни қарздор кредиторга мулк қилиб бериш бўйича қўшимча мажбуриятни ифодалашини таъкидлайди¹⁶⁸.

Шуни таъкидлаш керакки, пул шаклида бўлмаган неустойка тўғрисидаги қелишув асосий мажбурият бажарилмаган ёки лозим даражада бажарилмаган тақдирда, кредиторга қарздордан шартномада кўрсатилган алоҳида-муайян ашёни (иш, хизмат) бир марталик топшириш (бажариш, кўрсатиш) воситасида ундириш имконини беради. Ўзининг бир марталик берилиш тузилмаси билан жарима (пеня) моделига ўхшайди¹⁶⁹.

Иккинчи гуруҳ иштирокчилари пул кўринишида бўлмаган неустойкани мулкни бериш ёки муайян ҳаракатларни амалга ошириш билан боғлаган ҳолда баён қиладилар. Хусусан, Д.И.Мейернинг фикрича, неустойка қарздор томонидан кредиторга муайян мулкни бериш ёки кредитор учун муайян ҳаракатларни амалга ошириш бўйича тузилади¹⁷⁰.

Учинчи гуруҳ вакиллари пул кўринишда бўлмаган неустойкани бир нечта ҳолатларга боғлаган ҳолда баён этадилар. Масалан, Ф.Шодмоновнинг фикрича, неустойкани қилинаётган иш ёки етиштириладиган маҳсулотнинг фоизи миқдорида ёки аниқ суммада ҳам белгилаш мумкин¹⁷¹. Ушбу фикрни маъқуллаймиз, чунки неустойкани фақат пул суммаси сифатида таърифлаш билан чекланиш мақсадга мувофиқ эмас. Зеро, нақд пул шаклида бўлмаган неустойка – бу шартли атама бўлиб, “неустойка” сўзи пул билан ифодаланган анъанавий неустойка табиатини ўзгартириб юбормайди¹⁷².

Таъкидлаш лозимки, товар неустойкаси таъминлаш усули сифатида қўллаш бир қатор афзалликларга эга: кредитор ўз эҳтиёжига яраша қарздорга тегишли ашёни олади; пул захираси бўлмаган қарздор ўз товарини бериши унинг учун қулай ва ҳеч қандай ортиқча расмийчилик талаб қилмайди; пул

¹⁶⁸Коновалов А.И. Неустойка в коммерческом обороте: Автореф. дисс.канд.юрид.наук. –СПб., 2003. 7-с.

¹⁶⁹Головчанский Н.В. Теоретические и практические аспекты неденежной неустойки // Полиматис. 2017.–№6. 29-с.

¹⁷⁰Мейер Д.И. Русское гражданское право; В 2ч.8-е изд.исправ. и доп. 1902. Часть 2. –М., Статут. 1997.133-с.

¹⁷¹Шодманов Ф.Ю. Бозор иқтисодиёти шароитида шартнома мажбуриятларини бузганлик учун фуқаролик ҳукукий жавобгарлик муаммолари: Юрид.фан.докт. ...дисс. –Тошкент: 2002. 191-б.

¹⁷²Якимова А.М. Неденежная неустойка: теоретические и практические аспекты // Современные проблемы правотворчества и правоприменения. –Иркутск: 2016. –С.152-155.

шаклидаги неустойкани суд тартибида ундиришдаги каби ортиқча вақт ва кўшимча харажатлар сарфланиши талаб қилмайди.

Бу ўринда А.В.Бодилловскийнинг “маҳсулот етказиб берувчига нақд пул билан тўлашдан” кўра “ортиқча” товарни бериш анча қулайроқ кечади ва харидор пул тўловини ундириш ҳақидаги суд муҳокамасини бошлаганидан кўра бироз кечроқ бўлса–да, ўзи учун зарур бўлган товарни олиши фойдалироқ. Ҳар қандай ҳолатда ҳам пул захиралари мавжуд бўлмаганида ашъвий неустойка мажбурият бузилганлиги учун ҳақиқатга яқинроқ қопламани олиш имкониятини яратади¹⁷³ деган фикрини келтириш жоиз.

Фикримизча, кредитор пул шаклидаги неустойкани ундириш учун судга мурожаат қилиш ўрнига қарздор билан келишувга асосан товар шаклидаги неустойкани олгани афзалроқдир. Чунки пул шаклидаги неустойкани суд тартибида ундириш билан боғлиқ бутун бир жараёни босиб ўтган кредитор охир-оқибат “ютқазил” эҳтимоли юқори. Бу жараён қуйидагича кечади: *биринчидан*, суд томонидан кредиторнинг неустойкани ундириш ҳақидаги талаби кўрилиши жараёнида суд харажатлари (3,5%) (*бундан ташиқари, адвокат хизматлари учун тўлов – 15%*) ва ундирув ижрога қаратилганидан кейин эса, ундирилаётган сумманинг 5 фоизи (2 фоиз) ижро йиғини¹⁷⁴ (жами: 23.5 фоиз) тўлаши; *иккинчидан*, кредитор томонидан сўралган неустойкани суд 1 – 50 фоизигача ундириш ҳақида ҳал қилув қарори қабул қилиши, рад этилган қисми бўйича давлат божи кредитор зиммасига тушиши; *учинчидан*, суд инстанцияларида ишни кўриш ва ижро ҳаракатларини амалга ошириш учун ойлаб вақт сарфланиши, *тўртинчидан*, баъзан қарздор иқтисодий ночор бўлиб қолиши ёки тугатилиши натижасида неустойканинг ундирилмасдан қолиши (ёки қопланган деб ҳисобланиши) кредиторнинг манфаатига зарар ва зиён етказади.

¹⁷³Бодилловский А.В. Экономика впереди права. Непоименованные способы обеспечения исполнения обязательств // Раскрой свой научный потенциал: сборник научных трудов по материалам I Международной научно-практической молодежной конференции. –Нижний Новгород: 2016. –С.4-7.

¹⁷⁴Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 ноябрдаги «Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-6118-сон фармони. /<https://lex.uz/docs/5124086>

Товар неустойкасига оид тушунчалар бугун пайдо бўлиб қолган эмас. Неустойка ўзгача тарзда пул бўлмаган шаклда ифодаланганлигини, А.Одинаев, Рим ҳуқуқида неустойка сифатида пул ҳам, мол-мулк кўринишидаги муайян турдаги бойлик ҳам амал қилиши мумкин бўлганлигини¹⁷⁵ қайд қилади.

В.А.Вятчин “Товар неустойкасининг ҳуқуқий табиати ҳақида” номли мақоласида таъкидлашича, биринчи марта қонунчиликда РСФСРнинг 1922 йилги ГК 141-моддасида неустойка шартнома бажарилмаганида ёки лозим даражада бажарилмаганида контрагент бошқа контрагентга пул суммаси ёки бошқа мулкый қимматликни етказиб беришга мажбур бўлиши тарзда баён этилган. “Бошқа мулкый қимматлик” тушунчаси моҳияти бирор – бир қонун, бирор бир илмий адабиётларда ёритиб берилмаган¹⁷⁶.

Демак товар неустойкаси Рим ҳуқуқида ва XX аср бошларига қадар қонунчиликда эътироф этилган бўлса-да, кейинги юз йилликда норма ижодкорлигида унутилиб, бугунги кунга қадар аксарият Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги давлатларининг Фуқаролик кодексларида неустойка пул суммаси сифатида қайд қилинган. Жумладан, ЎзР ФКнинг 260-моддаси биринчи қисми, РФ ФКнинг 330-моддаси биринчи қисми¹⁷⁷, Беларусь Республикаси Фуқаролик кодекси 311-моддаси биринчи қисмида¹⁷⁸, ҚР ФКнинг 293-моддаси¹⁷⁹, ТФКнинг 427-моддаси биринчи қисми¹⁸⁰ ва Тожикистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 355-моддаси биринчи қисмида¹⁸¹, Грузия Фуқаролик Кодексининг 417-моддасида¹⁸², Ожарбайжон Республикаси Фуқаролик кодексининг 462.1-моддасида¹⁸³ ва Арманистон

¹⁷⁵Одинаев А. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда неустойка кўллашни такомиллаштириш: илмий-назарий таҳлил // Юридик фанлар ахборотномаси. 2020. Махсус сон. 125-б.

¹⁷⁶Вятчин В.А. О правовой природе товарной неустойки // Вестник Саратовской государственной юридической академии. 2014. – №2. 123-с.

¹⁷⁷Россия Федерацияси Фуқаролик кодекси / <http://base.garant.ru/10164072/dc8ac69baa61b785e8510c75c9714f>.

¹⁷⁸Беларусь Республикаси Фуқаролик кодекси / <https://kodeksy-by.com/grazhdanskijkodeksrb.htm>.

¹⁷⁹Қозғоғистон Республикаси Фуқаролик кодекси / <https://online.zakon.kz/document/?docid=1006061#pos=3024>.

¹⁸⁰Туркменистон Фуқаролик кодекси / <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/ru/tm/tm037ru.pdf>.

¹⁸¹Тожикистон Республикаси Фуқаролик кодекси / <http://minfin.tj/downloads/009%20grajdkodeksrus.pdf>.

¹⁸²Грузия Фуқаролик кодекси / <https://matsne.gov.ge/ru/document/download/31702/75/ru/pdf>.

¹⁸³Ожарбайжон Республикаси Фуқаролик кодекси / <https://www.icnl.org/wp-content/uploads/AzerbaijanCivilCodeRUS.pdf>

Республикаси Фуқаролик кодексининг 369-моддаси биринчи қисмида¹⁸⁴ неустойка – мажбурият бажарилмаган ёки лозим даражада бажарилмаган тақдирда қарздор томонидан кредиторга тўлаши лозим бўлган пул суммаси сифатида акс этган. Бироқ бу каби нормаларни қайта кўриб чиқиш вақти келди. Чунки уларда белгиланган қоидалар бугунги цивилистик тафаккур ҳамда қонунчилик ривожланиш даражасига мос келмайди. Бу соҳада кескин бурилишлар юз бермоқда. Жумладан, Лорд Ньюбергер, Лорд Сумптон ва уларнинг қарашларини қўллаб-қувватлаган Лорд Карнвотнинг фикрича, “Неустойка ҳақидаги қоида бу шартнома эркинлигига тўсқинлик қилади. У тарафларнинг қонунда белгиланган ҳуқуқларига бўлган ишончини йўқотади”¹⁸⁵.

Лорд Карнвотнинг фикрини маъқуллаган ҳолда қайд қилиш лозимки, тарафлар манфаат кўриш мақсадида, шартнома тузиб, ўз ҳуқуқларини эркин равишда амалга оширишни хоҳлайдилар. Бунга тўсқинлик қилиш, уларнинг манфаатларига зарар етказиши мумкин. Бу каби ҳолатларнинг олдини олиш учун тарафларга ўзаро келишувга асосан неустойкани эркин, яъни пул ёки товар шаклида қўллаш имконияти берилиши лозим.

Болтиқ бўйи мамлакатлари Фуқаролик кодексларида Латвия, Литва ва Эстония СССРга бирлашгунига қадар амалда бўлган товар неустойкаси ҳақидаги қоидалар қайта тикланган¹⁸⁶. Холбуки, неустойканинг пул ёки ўзга қимматлик шаклида бўлиши РСФСРнинг 1922 йил 31 октябрда қабул қилинган Гражданлик кодекси 141-моддаси биринчи қисмида белгиланган эди¹⁸⁷.

Бир қатор МДХ давлатлари фуқаролик қонунчилигида неустойка – пул ёки бошқа қимматликни ифодалаши аллақачон баён этилган. Хусусан, Латвия Республикаси Фуқаролик Қонунининг 1717-моддасида, у ҳар қандай

¹⁸⁴Арманистон Республикаси Фуқаролик кодекси /<http://www.parliament.am/lawdocs/050598HO239rus.html?lang=rus>

¹⁸⁵Judgment on Cavendish Square Holding BV v Tatal El Makdessi, ParkingEye Limited v Beavis (2015).

¹⁸⁶Касымжанова Д.С. Правовая природа понятия и предмета неустойки //Вестник Института законодательства Республики Казахстан. 2011. –№3. 159-с.

¹⁸⁷РСФСР Фуқаролик кодекси / <https://docs.cntd.ru/document/901808921>.

шартномага киритилиши ва у нафақат пул, балки бошқа қимматлик сифатида белгиланиши¹⁸⁸, УФКнинг 549-моддаси биринчи қисмида мажбурият қарздор томонидан бузилган тақдирда кредиторга бериши шарт бўлган пул суммаси ёки бошқа мулк ҳисобланиши¹⁸⁹, Молдова Республикаси Фуқаролик кодексининг 624-моддаси (1) қисмида, шартномавий мажбурият сифатида, унга мувофиқ тарафлар олдиндан зарарни баҳолаши ва қарздор мажбуриятини бажармаганида кредиторга маълум миқдордаги пул суммасини тўлаш ёки муайян ашё (неустойка) беришга мажбур бўлиши¹⁹⁰, ҚрР ФКнинг 320-моддаси биринчи қисмида, мажбурият бажарилмаганида ёки лозим даражада бажарилмаганида қарздор томонидан кредиторга тўланиши ёки берилиши керак қонун ёки шартнома билан белгиланган пул суммаси ёхуд шартнома билан белгиланган ўзга мулк қимматлик¹⁹¹ сифатида белгиланган бўлиб, бу каби қоидаларни Чехия Республикаси Фуқаролик кодекси 2048-параграфида¹⁹² ҳам кузатиш мумкин.

Шунингдек, бошқа хорижий давлатлар қонунчилиги, хусусан ГФТнинг 342-моддасига асосан, неустойка нафақат пул суммаси кўринишида, балки бошқача мулк тақдим этиш кўринишида ҳам бўлиши мумкин¹⁹³. ФФКнинг 1226-модда ва ШМҚнинг 160-моддасида ҳам неустойка мажбурият бажарилмаган ёки лозим даражада бажарилмаган тақдирда қарздор кредиторга тўлаши лозим бўлган пул суммаси ёки шартномада кўрсатилган бериши лозим бўлган бошқа мулк қимматликни ташкил этади. НФКнинг 6:91-моддасида, қарздор ўз мажбуриятини бажармаса муайян пул суммасини тўлаши ёки бошқа ишни ҳам амалга ошириши лозимлиги¹⁹⁴ қайд қилинган.

Бундан ташқари, хорижий мамлакатларнинг қонунчилиги ва суд амалиётида неустойка у ёки бу шаклда ифодаланиб келинмоқда. Масалан,

¹⁸⁸Латвия Республикаси Фуқаролик қонуни /<http://www.pravo.lv/likumi/054gz.html>

¹⁸⁹Украина Фуқаролик кодекси /<https://meget.kiev.ua/kodeks/grazdanskiy-kodeks/glava-49/>

¹⁹⁰Молдова Республикаси Фуқаролик кодекси / <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/ru/md/md149ru.pdf>

¹⁹¹Қирғизистон Республикаси Фуқаролик кодекси / <http://minjust.gov.kg/ru/content/313>

¹⁹²Чехия Республикаси Фуқаролик кодекси / <http://juristpraha.cz/ru/892012rus>

¹⁹³Cases, Materials & Texts on Contract Law (Casebooks on the Common Law of Europe) // Beale H., Kotz H., Hartkamp A., Tallon D. 2002. -P.869.

¹⁹⁴Dutch Civil Code /<http://dutchcivillaw.com/legislation/dcctitle6611aa.htm>.

Австрия Фуқаролик Кодексининг 1336-моддаси биринчи банди, Германия Фуқаролик Тузукларининг 339–345-моддалари, Франция Фуқаролик Кодексининг 1229 ва 1152-моддалари, Люксембург Фуқаролик кодексининг 1152 ва 1226-моддалари, Испания Фуқаролик Кодексининг 1152-моддаси, Греция Фуқаролик кодексининг 405-моддаси иккинчи банди, Италия Фуқаролик Кодексининг 1382–1384-моддалари, Нидерландлар Фуқаролик Кодексининг 6:91–6:94-моддаларида, шунингдек, умумҳуқуқ мамлакатлари суд амалиётида (масалан, Dunlop Pneumatic Tyre Co. Ltd. v. New Garage and Motor Co.Ltd., 1915 Англиядаги, Clydebank Engineering & Shipbuilding Co. Ltd. v. Castaneda, 1904, Шотландиядаги, Banta v. Stamford Motor Co. 89 Conn., 1914 АҚШдаги ишлар бўйича чиқарилган ҳал қилув қарорлари бўйича ва х.к)¹⁹⁵.

Шунингдек, Поволжск округ Федерал арбитраж суди қонунийлигига бирор-бир шубҳа қилмасдан “натура кўринишдаги неустойкани” ундирган¹⁹⁶. Шимолий Кавказ округи Федерал арбитраж суди “ашёвий неустойка ўз-ўзидан Фуқаролик кодексининг 329-моддаси биринчи бандига асосланади ва “қонунга зид келмайди”деб ҳисоблаган¹⁹⁷.

Ҳуқукий адабиётларда қайд қилинганидек, неустойка мажбурият бажарилмаган ёки лозим даражада бажарилмаган тақдирда қарздор кредиторга шартнома белгиланган мулкӣ қимматликни ёки пулни тўлашга мажбуриятли бўлади (ФФКнинг 1231-5-моддалари, ГФТ §339, ШМҚ 160-моддаси, НФКнинг 6-китоби 91-моддаси). Шундай қилиб, “неустойка” атамаси континенталь ҳуқуқ тизими мамлакатларининг барчасида амалий жиҳатдан бир хил қўлланилади¹⁹⁸.

¹⁹⁵Карапетов А.Г. Неустойка как средство защиты прав кредитора в российском и зарубежном праве. –М., Статут, 2005. –С.17-27.

¹⁹⁶Постановление Федерального арбитражного суда Поволжского округа от 18 сентября 2001г. №3559/01-2. Доступ из справ. Правовой системы “Консультант Плюс”.

¹⁹⁷Постановление Федерального арбитражного суда Северо-Кавказского округа от 12 апреля 2002г. №Ф08-1203/02. Доступ из справ. Правовой системы “Консультант Плюс”.

¹⁹⁸Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник: В 2 т. /Отв. ред. проф. А.С.Комаров, проф. А.А.Костин, проф.О.Н.Зименкова, доц. Е.В.Вершинина. Т.1. Общая часть. –М., Статут, 2019. 497-с.

Юқорида қайд қилинганлардан, товар неустойкасига оид қоидалар континенталь ҳуқуқ тизимига кирувчи аксарият мамлакатлар қонунчилиги ва суд амалиётида қўлланиб келинаётганлигини англаш мумкин.

Таъкидлаш жоизки, англосаксон ҳуқуқ тизимига кирувчи АҚШ ва Англияда неустойка институти мавжуд бўлмаганлиги сабабли “неустойка” атамаси ўрнига “олдиндан баҳоланган зарар” (ОБЗ) атамаси шартномаларда қўлланилади. Неустойка билан ОБЗ ўртасидаги фарқ негизидан бошланади. Олдиндан баҳоланган зарар – тарафларнинг шартнома тузишдаёқ, унинг бажарилмаслиги натижасида юзага келиши мумкин бўлган зарар миқдорини белгилашга бўлган ҳаракатини ифодалайди. Неустойка эса аксинча, ҳақиқатда кўрилган зарар миқдorigа қатъий боғлиқ эмас, балки уларнинг тижорат келишувидан келиб чиққан ҳолда ихтиёрий равишда маълум бир миқдорда белгиланади. Шунингдек, иккита ҳуқуқий ҳимоя воситаларининг расман ўхшаш жиҳати бор – тўланилиши лозим бўлган миқдори ҳужжатга асосланиши талаб этилмайди¹⁹⁹.

Иккита ҳуқуқ тизими ўртасидаги чегараланишга нисбатан муносабатнинг ўзгаришига 1915 йилда кўрилган Dunlop Pneumatic Tyre Co Ltd v New Garage & Motor Co Ltd иши сабаб бўлган, у ОБЗ га нисбатан қўйиладиган талаблар ва неустойкага нисбатан ўзига хос тестни шакллантирган. Иш бўйича қабул қилинган суд қарори адабиётларда кенг ёритилган²⁰⁰ бундай ёндошув эса қонунга ўхшашлик каби моҳият касб этган²⁰¹.

Бундан роппа-роса 100 йил ўтиб, Буюк Британия Олий суди 2015 йил 4 ноябрь куни Cavendish Square Holding BV v Tatal ElMakdessi ва ParkingEye Limited v Beavis иши бўйича қабул қилган қарорида неустойкага нисбатан танқидий муносабат билдирган. Ишда савдо марказида жойлашган тураргоҳ оператори томонидан ушбу ҳудуддан фойдаланувчилар учун икки соатлик

¹⁹⁹Литаренко Н.В. Изменение подхода к неустойке в Англии //Актуальные проблемы российского права. 2016. –№11. 215-с.

²⁰⁰Карапетов А.Г. Неустойка как средство защиты прав кредитора в российском и зарубежном праве. –М., Статут, 2005. 117-с.; Гришин Д.А. Неустойка: теория, практика, законодательство. –М., Статут, 2005. 40-с.

²⁰¹Judgment on Cavendish Square Holding BV v Tatal El Makdessi, ParkingEye Limited v Beavis (2015).

юқори муддат белгиланган, агар фойдаланиш мазкур муддатдан ошса, 85 фунт санкция қўлланилиши кўрсатилган. Бу сумма суд томонидан мажбурият бузилганлиги учун белгиланган санкция эканлиги эътироф этилган²⁰².

Демак неустойкага нисбатан муносабат континенталь ҳуқуқ тизими давлатлари қонунчилиги ва суд амалиётида ҳамда англосаксон ҳуқуқ тизимига кирувчи давлатлар суд амалиётида ҳам ўзгараётганлигидан далолат беради.

Таҳлилларга асосан ЎЗР ФК 260-моддаси биринчи қисми янги таҳрирда баён этилиши юзасидан таклиф берилиб, унда қарздор мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган ёхуд кечиктирган тақдирда кредиторга тўлаши шарт бўлган пул суммаси ёки товар лафзсизлик тўлови ҳисобланишига оид қоидалар, шунингдек, мазкур модда бешинчи қисм билан тўлдириш юзасидан таклиф берилиб, унда мажбурият бажарилмаган ёки лозим даражада бажарилмаган ёхуд бажарилиши кечиктирилган тақдирда, тарафларнинг ўзаро келишувига асосан, мажбуриятнинг бажарилмаган қисмига мувофиқ келадиган товарнинг берилишини белгилашлари мумкинлигига оид қоидалар баён этилди. Мазкур таклиф қабул қилиниши билан шартнома тарафлари учун белгиланган (неустойканинг фақат пул шаклида бўлиши каби) чекловлар бартараф этилади ва улар ўз ҳуқуқларини эркин амалга ошириш имконияти вужудга келади. Товар неустойкасининг таъминлаш усули сифатида қонунчиликда акс этиши ва қўлланиши натижасида *биринчидан*, кредитор ўз эҳтиёжига яраша қарздорга тегишли ашёни қарзи доирасида олиш имкониятига эга бўлади; *иккинчидан*, пул захираси бўлмаган қарздор учун ўз товарини беришининг ҳуқуқий асослари яратилади. Бу унинг учун қулай, чунки бунда ҳеч қандай ортиқча расмиятчилик талаб қилмайди; *учинчидан*, кредитор товар неустойкани ундиришда пул шаклидаги неустойкани суд тартибида ундиришдаги каби ортиқча вақт ва қўшимча харажатлар сарф қилмайди.

²⁰²Литаренко Н.В. Изменение подхода к неустойке в Англии //Актуальные проблемы российского права. 2016. –№11. 216-с.

Айниқса, ўзаро келишувга асосан товар неустойкасининг мажбуриятлар бажарилишини таъминлашга қўлланилиши молиявий қийинчиликни бошидан кечираётган қарздорда ўз мажбурияти бузилиши оқибатларини (ишлаб чиқариши жараёнида яратган товари эвазига) бартараф этиш ва янги мажбуриятли муносабатларга киришишга ундаса, кредиторнинг пул ўрнига товарни олишга бўлган ҳуқуқининг белгиланиши билан бузилган ҳуқуқини янада тўлароқ тиклаш имкониятини яратади.

Бу ўринда А.Одинаев неустойкага оид фуқаролик-ҳуқуқий қонунчиликни такомиллаштириш бўйича – неустойка пул мажбурияти бўлибгина қолмай, муомаладан чиқарилмаган ашёлар (мол-мулк) ҳам неустойка предмети бўлиши мумкин ва буни қонунчиликда мустаҳкамлаш керак²⁰³ деган таклифни илгари суради. Шунингдек, у бошқа бир ўринда таъкидлашича, бозор муносабатлари шароитида иқтисодий ночор корхоналар ёки молиявий аҳволи ёмон бўлган фуқаролар неустойкани айнан пул (муайян валюта) шаклида тўлай олиш қобилиятига эга бўлмасликлари мумкин. Агар натура шаклида неустойка тўланиши таъминланса, фуқаролик ва хўжалик судларининг неустойкани ундириш билан боғлиқ ҳал қилув қарорлари ижроси янада самаралироқ бўлади²⁰⁴.

Хулоса шуки, неустойканинг дифференциаллашуви унинг мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули сифатида ундаш хусусиятини намоён қилади, шунингдек, товар неустойкаси мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усулларига хос бўлган хусусиятларга эга²⁰⁵, хусусан бузилган мажбурият оқибатлари ўзидаги товари эвазига бартараф этилиши мумкинлиги қарздорни мажбуриятини бажаришига ундайди (*ундаш функцияси*), мажбурият бузилганидан кейин эса зарарни қоплаши (*қоплаш функцияси*) кредитор ҳуқуқларининг ҳимоя қилинишини таъминлайди.

²⁰³Одинаев А. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда неустойка қўллашни такомиллаштириш: илмий-назарий таҳлил //Юридик фанлар ахборотномаси. 2020. Махсус сон. 126-б.

²⁰⁴Одинаев А.С. Неустойкани қўллашга оид фуқаролик-ҳуқуқий қонунчиликни такомиллаштириш. Молодой учёный. 2020. –№22. 667-с.

²⁰⁵18.4-иловага қаранг.

2.2-§. Закалат – мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлашнинг усули сифатида

Закалат азалдан фуқаролар ўртасида кенг тарқалган бўлиб, у билан таъминланмаган битимлар деярли мавжуд эмас. Масалан, закалат турар-жой, автотранспорт воситалари ва турли истеъмол товарларини бозорлардан сотиб олиш, кўчар ва кўчмас мулкни ким ошди савдоси, товар-хом ашё биржасида сотишни ташкил қилиш, ижара, маҳсулот етказиб бериш ва пудрат шартномаларини тузишда кенг қўлланилиб келинмоқда. Бироқ бу борада фуқаролар ўртасида закалатдан оғзаки шаклда фойдаланиш анъанаси сақланиб қолаётганлиги каби муаммоли муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш зарурияти мавжуд. Бу каби муаммолар ечимини топиш юзасидан тадқиқотлар олиб бориш ва тегишли таклифларни илгари суришни долзарб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 311-моддаси биринчи қисмига асосан шартнома тузаётган тарафлардан бири шартнома тузилганлигини исботлаш ва унинг ижросини таъминлаш юзасидан берадиган пул суммаси закалат ҳисобланади²⁰⁶.

Адабиётларда қайд қилинишича, закалатни истеъмол муносабатларида қўллаш истеъмолчи томонидан олдиндан тўлов амалга оширилган ҳолларда алоҳида самарали бўлиши мумкин²⁰⁷. Ушбу нуқтаи назар иштирокчиларининг фикрича, закалатнинг самарадорлиги истеъмолчининг контрагенти томонидан ўз мажбурияти бажарилмаган ҳолларда закалат суммасини икки баравар талаб қилиш ҳуқуқи вужудга келишида намоён бўлади. Шу билан бирга, истеъмолчи ўзига товар берилгунига қадар тақдим қилинадиган тўлов, яъни пул суммаси бўнак эмас, балки қонуний неустойка билан ўхшаш бўлган (“қонуний закалат тузилмаси” деб аталадиган) закалат ҳисобланади²⁰⁸.

²⁰⁶Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова
[/https://lex.uz/docs/111189](https://lex.uz/docs/111189).

²⁰⁷Баранов С.Ю. Гражданско-правовые средства охраны прав потребителей. –М., Статут, 2014. 44-с.

²⁰⁸Зардов Р.С. Задаток: актуальные вопросы // Вестник экономики, права и социологии. 2017. –№4. 159-с.

Тўғри, қонуний неустойка хос бўлган мажбуриятнинг “заиф тараф” манфаатини ҳимоя қилиш хусусияти закатда ҳам мавжуд.

Закат неустойкага ўхшасада, бироқ ўзига хос хусусиятларига эга бўлган мустақил таъминлаш усули сифатида бир қатор функцияларни бажаради. Ҳуқуқшунос олимлар томонидан таъкидланганидек, закат бир вақтнинг ўзида учта функцияни бажаради: шартнома тузилганлигини тасдиқлайди, шартнома бўйича амалга ошириладиган тўловларнинг бир қисми ҳисобланади ва шартнома бўйича мажбуриятлар бажарилишини таъминлайди²⁰⁹.

Таъкидлаш жоизки, закат мустақил таъминлаш усули сифатида исботлаш (ЎЗР ФК, 311-модда, биринчи қисм), таъминлаш (ЎЗР ФК, 311-модда, иккинчи қисм), тўлов (ЎЗР ФК, 311-модда, учинчи қисм) ва зарарни қоплаш (ЎЗР ФК, 312-модда, учинчи қисм) функцияларига эга²¹⁰ бўлиб, бунда унинг мажбуриятлар бажарилишини ундаш хусусияти устувор аҳамият касб этади.

Мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули сифатида закатнинг ундаш хусусияти қуйидагиларда намоён бўлади:

биринчидан, закат кредиторнинг мулкӣ манфаатини қўшимча ҳуқуқӣ ҳимоя қилиш имкониятини яратиши орқали мажбурият бажарилишига қарздорни ундайди. Жумладан, Д.Я.Соломкинанинг фикрича, закат – кредиторга шахсий мулкӣ ҳолатини (хусусан, ўзининг кўриши мумкин бўлган зарарларини соддалаштирилган тартибда қоплаш) қўшимча ҳуқуқӣ ҳимоя қилиш имкониятини яратиши таъминлаш функциясининг яққол ифодаси ҳисобланади²¹¹. Д.Я.Соломкинанинг фикрини маъқуллаймиз, чунки қўшимча ҳуқуқӣ ҳимоя қилиш имконияти нафақат кредиторнинг манфаатини таъминлайди, шу билан биргаликда қарздорни ўз мажбуриятини

²⁰⁹Рўзиназаров Ш., Бабаев Ж., Иноятова С., Нуралиев М. Фуқаролик ҳуқуқида мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари. Ўқув қўлланма. –Тошкент: ТДЮУ, 2018. 96-б.

²¹⁰6-иловага қаранг.

²¹¹Соломкина Д.Я. Задаток по российскому гражданскому праву: Дисс. ...канд.юр.наук. – Самара: 2007. 8-с.

бажаришига янада кучлироқ ундайди. Бунда қарздор ўз мажбуриятини бажармаса, икки баравар қилиб закат суммасини қайтариши унинг мулкӣ манфаатига зиён етказишини англаб етади.

ЎЗР ФКнинг 312-моддаси иккинчи қисмига асосан, агар шартноманинг бажарилмаслиги учун закат пули берган тараф жавобгар бўлса, закат иккинчи тарафда қолади. Агар шартноманинг бажарилмаслиги учун закат олган тараф жавобгар бўлса, у иккинчи тарафга закатни икки баравар қилиб қайтариши шарт²¹².

Бу ўринда, О.П.Казаченокнинг агар битим суммаси катта бўлса, уларнинг иштирокчилари, қоида тариқасида, ўзларини ҳимоя қилишга интилиб, шартномада мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усулларини белгилашади. Ушбу ҳолатда энг кенг тарқалган усул, қоида тариқасида, закатдир. Бундан ташқари, харидор маълум бир бошланғич суммани сотувчига ўтказганида, агар сотувчи асосий шартнома тузишдан бош тортса, уни икки баравар миқдорда қайтаришни ундан талаб қилиш имкониятига эга бўлади. Агар иккинчи тараф шартномани тузишни рад этса, сотувчи ушбу миқдордаги суммани ушлаб қолишга ҳақли. Бундай молиявий жавобгарлик, шубҳасиз, ҳар иккала томонни ҳам тартибга солиб, иқтисодий муносабатлар барқарорлигига ҳисса қўшади²¹³ деган фикрини келтириш жоиз.

Иккинчидан, закат шартнома тузилганлиги фактини исботлаш учун хизмат қилиши ва тўланган маблағни шартнома бўйича амалга оширилиши лозим бўлган тўловлар ҳисобига киритилиши ҳамда мажбурият бажарилишини таъминлаши орқали тарафларни мажбурият бажарилишига ундайди.

Бу ўринда, ҳуқуқшунос олимларнинг закат қуйидаги учта вазифани бажаради: биринчиси, закат берилиб тузилган шартнома ҳақиқатдан

²¹²Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова
<https://www.lex.uz/docs/111189#155188>

²¹³Казаченок О.П. Спорные вопросы применения задатка в качестве способа обеспечения исполнения обязательств по предварительному договору //ISSN 2078-8495. Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 5, Юриспруд. 2014. № 4 (25). –С.109.

тузилганлигини исботловчи далил; иккинчиси, закат шартнома юзасидан аввалдан тўлаб қўйилган пул суммаси бўлиб, тегишли тўловлар ҳисобига муайян суммани тўлаган тараф шартномани қисман ижро этган ҳисобланади; учинчиси, закат шартномадан келиб чиққан мажбуриятнинг ижро этилишини таъминлаш учун белгиланади²¹⁴ деган фикрини келтириш жоиз.

Демак биринчи ҳолатда – мажбурият вужудга келганига ишониш, уни бажаришга жадал киришиш учун, иккинчи ҳолатда – олдиндан тўланган тўлов мажбурият бажарилса, тўловнинг бир қисми бўлиши, тўлов интизомига янада тўлароқ роя этишга, акс ҳолда икки барабар қилиб қайтариб зарар кўриши мумкинлиги ва учинчи ҳолатда – ўз мажбуриятини бажариши учун таъминот мавжудлиги тарафларни ўз мажбуриятини бажаришига ундайди.

Учинчидан, закат тижорат кредити ролини бажариши орқали ҳам ўзининг ундаш хусусиятини намоён қилиши мумкин. М.Ф.Ермошкинанинг фикрича, закатнинг исботловчи, таъминловчи ва тўлов функцияларидан ташқари закат тижорат кредитидан фойдаланганлик фоизлар ҳисоблашга сабаб бўладиган тижорат кредити ролини ҳам бажарадиган, закатнинг кредит функциясига ажратишга имкон беради²¹⁵.

Тўртинчидан, қарздор мажбуриятини бажармаганида кредиторга закат суммасини ҳисобга олган ҳолда зарарни қоплашга мажбур бўлишини англаши, унинг ўз мажбуриятини бажаришига ундайди. Ушбу ҳолатни тартибга солишни ифодаловчи қоидалар ЎЗР ФКнинг 312-моддаси учинчи қисмида, “Бундан ташқари, шартноманинг бажарилмаслиги учун жавобгар бўлган тараф, агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, закат суммасини ҳисобга олган ҳолда иккинчи тарафга зарарларни тўлаши шарт”лиги ўз ифодасини топган²¹⁶.

²¹⁴Рахмонкулов Х. Мажбурият ҳукуки (умумий қоидалар). –Т.: ТДЮИ, 2005. –Б.136; Лапач В.А. Когда задаток невозможен... //Законы России. -2006. -№12. -С.63; Гончаров А.А. Гражданское право (части общая и Особенная): курс лекций /А.А.Гончаров, А.В.Маслова; отв. ред. проф. А.А.Гончаров. –М.: Волтерс Клувер, 2010. –С.190.

²¹⁵Ермошкина М.Ф. Задаток: понятие, правовая квалификация, отдельные виды и сфера применения. Авто.реф. дисс. к.ю.н. –М., 2006.

²¹⁶Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова /<https://www.lex.uz/docs/111189#155188>

Назаримизда, закат суммаси ортида асосий мажбуриятнинг тақдири ётади. Закат олувчига ишонган закат берувчи бошқа тарафлар билан ҳар қандай келишувлардан воз кечиб, мажбурият тузишдан бирор-бир манфаатни қўзлаган ҳолда иш қўради. Закат олувчи томонидан мажбуриятнинг бажарилмаслиги закат берувчини келгусида олиши мумкин бўлган фойдадан (бой берилган фойда) маҳрум қилиши мумкин.

Закат олди - бердисида иштирок этувчи тарафлар олган ўз мажбуриятини тўлиқ бажариши учун тўлов қобилиятини тиклашга монелик қилувчи ҳолатлар бўлган тақдирда уларнинг ҳуқуқларини эркин равишда амалга оширишга имконият яратиш орқали қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида, ЎзР ФКнинг 311-моддаси учинчи қисми янги таҳрирда қабул қилиниши тақлиф этилиб, унда закат берилганидан кейин бир ой ичида келишилган мажбурият бажарилмаса, бир тараф закатни йўқотиши ёки иккинчи тараф уни икки барабар миқдорида тўлаши лозимлиги тегишли тарафга мажбуриятни бажаришдан бош тортиш ҳуқуқини бериши баён этилган.

Беинчидан, закат берувчи томонидан закат берилиши билан закат олувчи ўртасида мажбурият вужудга келганлиги тасдиқланиши закат олувчига ўз мажбуриятини бажаришига ундайди. Акс ҳолда, ЎзР ФКнинг 312-моддаси биринчи ва иккинчи қисмларига асосан, закат билан таъминланган мажбурият бекор бўлиши ва бажармаслик оқибатларини англаб етади, яъни мажбурият уни бажаришдан олдин тарафларнинг келишувига мувофиқ ёки бажаришнинг имкони йўқлиги оқибатида (ушбу Кодекснинг 349-моддаси) бекор қилинган тақдирда закат пули қайтариб берилиши керак.

Агар шартноманинг бажарилмаслиги учун закат пули берган тараф жавобгар бўлса, закат иккинчи тарафда қолади. Агар шартноманинг бажарилмаслиги учун закат олган тараф жавобгар бўлса, у иккинчи тарафга закатни икки барабар қилиб қайтариши шарт²¹⁷. Бу ўринда,

²¹⁷Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова
[/https://www.lex.uz/docs/111189#155188](https://www.lex.uz/docs/111189#155188)

Е.С.Куликовнинг закатнинг ундаш функцияси тарафлар ўртасида закат бериш ҳақида келишувга эришилган пайдан бошлаб намоён бўлади ва у закат берувчи тараф билан закат олувчи, энг аввало, шартномали муносабатларга киришишдан манфаат кўришига (мадомики закат аванс хусусиятига эга бўлар экан) мойиллик туғдирувчи алоҳида хусусиятга эга бўлади. Закат берувчига нисбатан муносабатда унинг ундаш функцияси (мадомики закат неустойка хусусиятига эга бўлар экан) камроқ намоён бўлади. Закатнинг рағбатлантирувчи функцияси юқорироқ даражада закатнинг фақат бир тараф закат олувчи (бир тарафлама закат) манфаатини таъминловчи махсус турланишида намоён бўлади²¹⁸ деган фикрини келтириш масалага ойдинлик киритган бўлар эди.

Закат ўзининг ундаш хусусияти билан кенг доирадаги мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлай олади ва бу хусусияти мажбуриятнинг вужудга келишидан бошлаб, то бажарилгунига қадар амалда бўлади.

Фикримизча, турли ҳуқуқий мажбуриятли муносабатларнинг ўзига хослигидан келиб чиққан ҳолда закат суммасини дифференциаллаш унинг ундаш кучини янада оширади.

Закатни асосий мажбуриятнинг 50 фоизигача белгилаш мақсадга мувофиқ бўлиб, бу биринчи тарафга шартномага киришишнинг ўзидаёқ аҳамиятли тўловни тўлаш билан агар мажбуриятни бажармаса уни келгусида йўқотиши орқали катта зарар кўриши мумкинлиги билан унда мажбуриятни бажаришга ундаш ҳиссини уйғотувчи қатъиятни вужудга келтирса, иккинчи тарафда эса, уни икки барабар (100 фоиз) қилиб қайтариш, шунингдек, миждларнинг ишончини йўқотиши натижасида у томонидан қилинаётган таклифга бўлган талабнинг сусайиши оқибатида иқтисодий ночор ҳолатга тушиб қолиши мумкинлиги уни доимо ҳушёрликка чорлаб, мажбуриятни бажаришга ундайди.

²¹⁸Куликов Е.С. Соглашение о задатке в гражданском праве России. Автореф. дисс.к.ю.н. –М., 2009.

Шунингдек, ўз ечимини кутаётган яна бир мунозарали масала мавжуд яъни закат билан мажбуриятларнинг бажарилиши таъминланадими ёки ариза ёхуд таклиф таъминланадими?

Умуман олганда, закат билан қандай муносабатлар таъминланади. Бу борада тегишли чегараланиш ўтказилмаганлиги нафақат юристлар балки хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида ҳам тушунмовчиликларни юзага келтиради. Чунки Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг бир нечта моддаларида айнан бир хилда закат атамаси қўлланилган. Жумладан, закат – ЎзР ФКнинг 265-моддасида гаровнинг тури, 311-моддасида мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули, 380-моддасида эса ким ошди савдосида иштирок этиш учун тўланадиган закат пули сифатида баён этилган. Бироқ ЎзР ФКнинг русча матни 265-моддасида закат атамаси “заклад”, 311 ва 380-моддаларида эса “задаток” тарзида ифодаланган²¹⁹.

Демак ЎзР ФКнинг ўзбекча матни 265 - моддасида баён этилган закат ўзига хос тарзда русча матнда “заклад” сифатида ифодаланиб, гаров муносабатларига тааллуқли эканлиги аён бўлади. Бироқ ЎзР ФКнинг ўзбек ва рус тилидаги матнларининг 311 ва 380-моддаларида бир хил “закат” ёки “задаток” сифатида баён этилган закат қандай муносабатларга нисбатан татбиқ этилишини аниқлаш юзасидан илмий таҳлиллар олиб бориш зарурияти мавжуд.

Юқорида ЎзР ФКнинг 311–312-моддаларида таъминлаш усули сифатида баён этилган закат хусусида тўхталиб ўтган эдик. Бироқ ЎзР ФКнинг 380-моддасида акс этган закатни мажбурият бажарилишини таъминлаш эмас, балки савдода иштирок этиш учун бериладиган ариза ватаклифни таъминловчи сифатида баён этиш амалиётда кузатилади. Масалан, ЎзР ВМнинг 2014 йил 6 октябрдаги 279-сонли қарори билан тасдиқланган “Давлат кўчмас мулк объектларини сотиш тартиби тўғрисида”ги Низомни 34-бандига асосан, аукционда қатнашиш учун талабгор

²¹⁹Ведомости Олий Мажлиса Республики Узбекистан, 1996 год, приложение к №2 / <https://lex.uz/docs/111181>

мажбуриятларни бажариш таъминоти сифатида давлат кўчмас мулк объекти бошланғич нархининг камида 15 фоизи миқдорида закат тўлаши лозим²²⁰.

Ўтказилган аукцион савдоларини таҳлил қилар эканмиз, бунда закат пули сифатида қуйидаги миқдорлар белгиланганлигининг гувоҳи бўламиз. Жумладан, ЎзР ВМнинг 2017 йил 29 июндаги 443-сонли қарори бўйича – Қашқадарё вилояти, Деҳқонобод туманида жойлашган аукцион бошланғич баҳоси 5.202.138.318 сўм бўлган “Энергия тежовчи лампалар ишлаб чиқариш цехи” 2019 йил 18 июль куни танлов савдосига қўйилган, аукцион шarti сифатида закат пули 0,1 фоиз; Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 11 октябрдаги ПФ-5552-сонли фармони бўйича – Қашқадарё вилояти, Ғузор туманида жойлашган аукцион бошланғич баҳоси 164.981.451 сўм бўлган “Кутубхона биноси” 2019 йил 15 июль куни танлов савдосига қўйилган, аукцион шarti сифатида закат пули 5 (беш) фоиз; “Шуртан ГКМ” МЧЖ бўйича ЎзР ВМнинг 2018 йил 25 августдаги 685-сонли қарорига кўра, аукцион бошланғич баҳоси 61.200.000.000 сўм бўлган “Яккабоғ воҳа текс” МЧЖ (95,21 фоиз улуши) 2019 йил 20 июнь куни аукцион савдосига қўйилган, аукцион шarti сифатида – закат пули миқдори 0,05 фоиз белгиланган²²¹.

Таҳлилларга кўра, аукционда белгиланган закат пули тўланганидан кейин тарафлар унда иштирок этиш ҳуқуқини қўлга киритади ва уларнинг бу борада берган аризалари таъминланади.

ЎзР ФКнинг 380-моддасида акс этган закат савдода қатнашиш учун дастлабки тўлов сифатида намоён бўлади. ЎзР ФКнинг 380-моддаси саккизинчи қисмига кўра, ким ошди савдосида ғолиб чиққан шахс билан шартнома тузишда у тўлаган закат суммаси тузилган шартнома бўйича мажбуриятларни бажаришда ҳисобга олинади²²².

²²⁰Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 6 октябрдаги 279-сонли қарори билан тасдиқланган “Давлат кўчмас мулк объектларини сотиш тартиби тўғрисида”ги Низом. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси /<https://lex.uz/docs/2472699>.

²²¹<https://www.sgcc.uz/en/news/view/ocik-tanlov-aukcion-s>

²²²Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова /<https://www.lex.uz/docs/111189#155188>

Юқорида қайд қилинган қоидада закат билан қандай ҳуқуқий муносабатлар тартибга солиниши аниқ баён этилмаган. Ушбу ҳолат ким ошди савдоси иштирокчиларига ўз субъектив ҳуқуқларни тўлиқ англаб етиш имконини бермайди. Бу каби муносабатларда закатнинг ҳуқуқий мақомини аниқлаштириш мақсадида, ЎЗР ФКнинг 380-моддаси саккизинчи қисми янги таҳрирда қабул қилиниши таклиф этилиб, унда берилган закат суммаси ким ошди савдосида иштирок этиш ҳуқуқини бериши, талабгорнинг аризасини таъминлаши ва ғолиб чиққан шахс билан шартнома тузишда у тўлаган закат суммаси тузилган шартнома бўйича мажбуриятлар бажарилишида ҳисобга олиниши баён этилган.

ЎЗР ФКнинг 380-моддаси тўққизинчи қисмига асосан, ким ошди савдосида ғолиб чиққан шахс ва ким ошди савдосининг ташкилотчиси аукцион ёки танлов ўтказилган куни ким ошди савдосининг натижалари тўғрисида баённома имзолайди, бу баённома шартнома кучига эга бўлади. Ким ошди савдосида ғолиб чиққан шахс баённомани имзолашдан бош тортса, тўлаган закатдан маҳрум бўлади. Баённомани имзолашдан бош тортган ким ошди савдосининг ташкилотчиси закатни икки ҳисса қилиб қайтариши, шунингдек, ким ошди савдосида ғолиб чиққан шахсга ким ошди савдосида қатнашиш туфайли ўзига етказилган зарарнинг закат пулидан ортиқ бўлган қисмини тўлаши шарт²²³.

Савдо ғолибини шартнома тузишга нима ундайди деган масала юзасидан Е.Л.Невзгодина, савдодаги закат ғолиб чиққан иштирокчини закат пулини йўқотиши таҳдиди шартнома тузишга ундайди²²⁴ деб таъкидлайди. Е.Л.Невзгодинанинг фикри билан қисман келишамиз, чунки нафақат закат суммасини йўқотиши, шунингдек, савдо натижаларидан

²²³Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова
<https://www.lex.uz/docs/111189#155188>

²²⁴Невзгодина Е.Л. Задаток и договоры купли-продажи недвижимого имущества //Юридическая наука и правоохранительная практика. Тюменским институтом повышения квалификации сотрудников МВД России. -Тюмен. -№2 (3) 2007. -С.50.

манфаат кўриш ҳисси талабгорда шартнома тузиб, олган мажбуриятини бажаришига ундайди.

М.Т.Абаев хусусийлаштириш савдоларида иштирок этиш учун талабгорлар томонидан закат киритилиши, биринчидан, мулкни олди-сотди қилиш ҳақидаги асосий шартнома тузилиши – дастлабки шартнома воситасида бажарилиши, иккинчидан, асосий шартнома шартлари бажарилишини таъминлашини²²⁵ қайд қилади. М.Т.Абаевнинг дастлабки шартнома хусусидаги фикри билан келишмаймиз, чунки ЎзР ФКнинг 361-моддаси тўртинчи қисмида, дастлабки шартномага нисбатан маълум бир шартлар белгиланган, яъни “Дастлабки шартномада тарафлар қанча муддатда асосий шартномани тузиш мажбуриятини олиши кўрсатилади”. Шунингдек, ЎзР ФКнинг 380-моддаси еттинчи қисмига кўра эса, “Кимошди савдосининг қатнашчилари кимошди савдоси ўтказилиши тўғрисидаги хабарда кўрсатилган миқдорда, муддатларда ва тартибда закат пули тўлайдилар”²²⁶.

Демак закат пул бериш бу ҳали дастлабки шартнома эмас, балки савдода қатнашиш ҳуқуқини беради, холос. Агар қатнашчи ғолиб чиқса, савдо натижаси юзасидан баённома имзоланади ва у шартнома кучига эга бўлади.

Таҳлилларга асосланган ҳолда, қуйидагича хулосага келиш мумкин, яъни ЎзР ФК 311-моддасида ифодаланган закат “классик закат” бўлиб, мажбуриятлар бажарилишини таъминловчи одатдаги келишув, ЎзР ФК 380-моддасида баён этилган, ким ошди савдосидаги закат эса “Шартли келишув”дир. “Шартли келишув” эканлиги талабгор савдода ғолиб чиқсагина шартнома тузилишидадир. Шарт – талабгорнинг савдода ғолиб чиқишидир. Савдода қатнашувчи иштирокчилардан бири ғолиб чиққанидагина вужудга келиши мумкин бўлган “шартли закат” бўлганлиги учун ҳам уни

²²⁵Абаев М.Т. Задаток в приватизационных торгах. //Пробелы в российском законодательстве. -№2, -2010. - С.190.

²²⁶Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова /<https://www.lex.uz/docs/111189#155188>

М.Ф.Ермошкина таъкидлаганидек, “савдо закатлати” деб аташ мақсадга мувофиқ²²⁷.

Савдода ғолиб чиққан шахсининг закатлатни йўқотишга бўлган ички ҳадики ва манфаат кўриш ҳисси уни шартнома тузишга ундаб, ҳуқуқини ҳимоя қилади, яъни савдода иштирок этиб, ғолиб чиққунигача бўлган даврда унда иштирок этиш учун берилган “аризани таъминлайди”²²⁸.

Иштирокчи ким ошди савдосида қатнашиш учун закатлат пулини тўлайди ва у ғолиб чиққан иштирокчининг манфаатини ҳимоя қилади. Зеро, О.А.Беляева томонидан таъкидланганидек, закатлат пул шаклида киритилганда таъминлашнинг бошқа альтернатив усулларида фойдаланганига қараганда савдо ғолиби манфаати яхшироқ ҳимоя қилинади²²⁹.

Фикримизча, ЎзР ФКда ифодаланган закатлатни муносабатларни тартибга солиш доираси ва аҳамияти жиҳатидан бир-биридан фарқланадиган учта турга ажратган ҳолда баён этиш мумкин:

биринчидан, гаровдаги “закатлат” (ЎзР ФК, 265-модда, иккинчи қисм);

иккинчидан, таъминлаш усули бўлган “закатлат” (ЎзР ФК, 311-модда);

учинчидан, савдодаги “закатлат” (ЎзР ФК, 380-модда, еттинчи қисми).

Бу каби турлаш Фуқаролик кодексининг бир хил номланган турли хил институтларнинг мазмун-моҳиятини англаб етиш имкониятини юзага келтиради. Зеро уларнинг мазмун-моҳиятини англаб етмаган ҳолда ҳуқуқни қўллаш амалиётида бир соҳани тартибга солувчи нормаларни унга умуман тааллуқли бўлмаган бошқа соҳага қўллаш турли хил тушунмовчиликлар ва муаммоларга олиб келиши мумкин.

Закатлатнинг мажбурият бажарилишини таъминлаш усули сифатидаги ўзига хос жиҳатлари у билан бўнакни таққослашда ҳам намоён бўлади. Закатлат

²²⁷Ермошкина М.Ф. Задаток: понятие, правовая квалификация, отдельные виды и сфера применения. Авто.реф. дисс. к.ю.н. –М., 2006.

²²⁸Майдаровский Д.В. Об обеспечении исполнения обязательств, вытекающих из предварительного договора. //Северо-Кавказский юридический вестник, 2009, -№1, -С-62.

²²⁹Беляева О.А. Альтернативы задатку на торгах // Журнал российского права. -№11. -2011. -С.42.

билан бўнак турлича нарсалар бўлсада, аксарият ҳолатларда уларни битта нарсасдек, қабул қилишади.

И.Б.Зокиров таъкидлаганидек, тарафлардан бири томонидан иккинчисига берилган аванс муайян ишларни бажариш учун зарур харажатларни қилиш имкониятини беради. Келажакда тўланадиган суммалар ҳисобига аввалдан берилган пул маблағлари ёки бошқа моддий бойликлар шартноманинг тузилганлигини исботлаш ва унинг бажарилишини таъминлаш мақсадларида берилган ҳолдагина закатат ҳисобланади. Агар бу икки белгидан ҳеч қайсиси бўлмаса, берилган суммани аванс қаторида ҳисоблаш лозим бўлади. Иккинчи тараф томонидан мажбурият ижро этилмагани ҳолда аванс берган тараф қанча суммада аванс берган бўлса, унинг шу миқдорда қайтарилишини талаб қилишга ҳақли²³⁰.

И.Б.Зокировнинг фикрига қўшилган ҳолда таъкидлаш жоизки, бўнак билан закатат битта нарса эмас, улар бир-биридан фарқ қилади, бўнак шартнома тузилганлигини исботлаш ва таъминлаш функциясини бажармайди.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 311-моддаси учинчи қисмига кўра²³¹, шартномадаги тараф амалга ошириши керак бўлган тўловлар ҳисобидан тўланган сумма закатат эканлигига, хусусан ушбу модданинг иккинчи қисмида белгиланган қоидага риоя қилинмаслиги оқибатида, шубҳа туғилган тақдирда, бу сумма, агар бошқа ҳол исботланган бўлмаса, бўнак сифатида тўланган деб ҳисобланади.

Таҳлиллардан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, закататнинг ўзига хос хусусиятлари нафақат унинг вазифалари шу билан биргаликда, унинг шартнома сифатида тузилиш шаклига эга эканлигида ҳам намоён бўлади.

Бу борада Х.Раҳманқулов ҳам таъкидлаганидек, закатат тўғрисидаги келишув закататнинг суммасидан қатъи назар, ёзма равишда тузилиши керак. Фақат шундай ҳолдагина ушбу тўланган сумма закатат деб номланади²³².

²³⁰Зокиров И. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи. Дарслик. /К.1/ -Т.: Адолат, 1996. 236-б.

²³¹Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова /<https://lex.uz/docs/111189#155189>

²³²Раҳмонқулов Х. Мажбурият ҳуқуқи (умумий қоидалар). Дарслик, –Т.: ТДЮИ, 2005. 136-б.

ЎЗР ФКнинг 311-моддаси иккинчи қисмига кўра²³³, закат тўғрисидаги келишув закатнинг суммасидан қатъи назар, ёзма шаклда тузилиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси биринчи қисмига шарҳда қайд қилинишича, 1. Закат – мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг усулларида биридир. Таъминлашнинг бошқа турларидан фарқли равишда, закат шартнома тузилганлигини исботлаш ва унинг ижросини таъминлаш юзасидан бериладиган пул суммасидир. Шундай қилиб, закат бир вақтнинг ўзида учта функцияни бажаради: шартнома тузилганлигини тасдиқлайди, шартнома бўйича амалга ошириладиган тўловларнинг бир қисми ҳисобланади ва шартнома бўйича мажбуриятлар бажарилишини таъминлайди. 2. Шарҳланаётган модданинг иккинчи қисми келишув шаклини белгилайди. Унга кўра закат тўғрисидаги келишув ёзма равишда тузилиши керак. Мазкур талабга риоя қилинмаслиги оқибатида, унда бу тўланган сумма, шартнома бўйича берилиши лозим бўлган тўловлар ҳисобига, бўнак сифатида тўланган деб ҳисобланади. Масалан, хусусий корхона автомашина сотиб олганда автодўконга 10 млн. сўм пулни ўтказди, бу ўз мажбуриятларини таъминлаш учун автомашина шартномавий нархининг 50% ташкил қилади. Бунда, ёзма шаклдаги “закат тўғрисида”ги келишув тузилмаган. Бу ҳолда 10 млн. сўмни пул миқдоридаги тўланган сумма бўнак сифатида тўланган деб ҳисобланади. 3. Шарҳланаётган модданинг учинчи қисмига мувофиқ шартномадаги тараф амалга ошириши керак бўлган тўловлар ҳисобидан тўланган сумма закат эканлигига, хусусан ушбу модданинг белгиланган қоидага риоя қилинмаслиги оқибатида, шубҳа туғилган тақдирда, бу сумма, агар бошқа ҳол исботланган бўлмаса, бўнак сифатида тўланган деб ҳисобланади²³⁴.

Деярли ҳар куни фуқаролар турар жой сотиб олиш учун бўнак берадилар. Иккинчи тараф бўнакни олган бўлсада, бироқ баъзан турар жойни

²³³Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси /<https://lex.uz/docs/111189#155189>

²³⁴Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси биринчи қисмига ШАРҲ (Қонунчиликнинг 2010 йил 1 январь ҳолатига кўра) /https://buxgalter.uz/uz/doc?id=428148_o%E2%80%98zbekiston_respublikasi_fuqarolik_kodeksi_birinchi_qismiga_sharh&prodid=1_vse_zakonodatelstvo_uzbekistana%D0%B1%D0%BE%D0%B122%D0%BF%D0%B0%D1%806

биринчи тарафга сотиш юзасидан мажбуриятини бажармайди. Натижада бўнак берган тараф турар жойга даъво қилиб, судга мурожаат қилади. Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, турар жойни сотиб олиш учун берилган бўнак турар жойга нисбатан даъво қилиш учун асос бўла олмайди. Бунда кредитор ҳисобланган фуқароларнинг манфаатини ҳуқуқий жиҳатдан таъминлаш учун турар жойларни сотиш билан боғлиқ мажбуриятлар расмийлаштирилиши лозим.

Демак, турар жойга нисбатан даъво билан мурожаат қилиш учун фуқаролар ўртасида закат ҳақида нотариал тасдиқланган шартнома бўлиши лозим. Анашу шартнома шартини фуқаролар бажармаганларида судга мурожаат қилишлари мумкин.

Юқорида қайд қилинган муаммони бартараф этиш мақсадида, закат ҳақидаги келишув²³⁵ намунаси ишлаб чиқилди.

Бундан ташқари шунинг алоҳида таъкидлаш жоизки, бугунги кунга қадар закатни қўллаш мезонлари ишлаб чиқилмаган. Назаримизда, ЎЗР ФКнинг 311 ва 312-моддаларида қайд қилинган²³⁶ закатга оид қоидалардан келиб чиққан ҳолда уни қўллаш учун асос, мезон ва шартлар белгиланиши мумкин.

Назаримизда, закатни қўллаш учун қуйидаги асос мавжуд бўлиши, мезонлар бузилиши ва шартлар юзага келганлигига риоя қилиш лозим:

асос – ёзма келишувнинг мавжуд бўлиши (ЎЗР ФК, 311-модда, иккинчи қисми);

мезон – шартноманинг бажарилмаслиги (ЎЗР ФК, 312-модда, иккинчи қисми);

шарт – закат берган тараф жавобгар бўлиши (*закат иккинчи тарафда қолади*); – закат олган тараф жавобгар бўлиши (*иккинчи тарафга икки барабар қилиб қайтаради*) (ЎЗР ФК, 312-модда, иккинчи қисм)²³⁷.

²³⁵8-иловага қаранг.

²³⁶Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси /<https://lex.uz/docs/111189#155189>

²³⁷7-иловага қаранг.

Юқорида қайд қилинган асос, мезон ва шартлар мавжуд бўлган ҳолларда закатни қўллаш, унинг ҳуқуқни қўллаш амалиётида қўлланилишини бирхиллаштиради. Бу эса ўз навбатида закат билан боғлиқ бўлган муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тўғри тартибга солиш имкониятини юзага келтиради. Натижада закат билан боғлиқ муносабатларда иштирок этувчи тарафларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари таъминланади.

Мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш усули сифатида закатни қўллаш жараёнларини такомиллаштириш учун закат суммасининг белгиланишига “дифференциал ёндошув” деган иборани фуқаролик муомаласига киритиш таклиф этилади. Бу закатнинг моҳиятини очиқ беради.

Хулоса шуки, бозор иқтисодиёти шароитида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар кўлами ва аҳамияти тобора ошиб бораётган бир даврда закат мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг ундовчи усули сифатида мажбурият бажарилмаслигининг олдини олиш каби мақсадини намоён қилади.

Иккинчи боб бўйича хулосалар

1. ЎзР ФК 162-моддаси, 259-моддаси биринчи қисми, 260, 261, 262, 325, 326, 330, 436, 454, 554-моддаси учинчи қисми ва 720-моддаси биринчи қисмидаги “неустойка” сўзи “лафзсизлик тўлови” сўзи ҳамда 261-моддаси биринчи ва учинчи қисмларидаги “пеня” сўзи “айбона” сўзи билан алмаштирилиши лозимлиги асослаб берилди.

2. Неустойкани ундириш билан боғлиқ юзага келаётган муаммоларни бартараф этиш учун: *биринчидан*, неустойкани қўллаш учун мажбурият бузилиши (ҳуқуқ бузилиши) ва қарздорнинг айби мавжуд бўлиши, *иккинчидан*, шартнома тарафларининг мажбуриятни бажаришдан бош тортиши каби мезонлар мавжуд бўлиши лозимлиги асослаб берилди.

3. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 326-моддасини амалиётга қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги қарори лойиҳаси ишлаб чиқилди.

4. ЎзР ФК нинг 311-моддаси учинчи қисми янги таҳрирда қабул қилиниши таклиф этилиб, унда закатат берилганидан кейин бир ой ичида келишилган мажбурият бажарилмаса бир тараф закататни йўқотиши ёки иккинчи тараф уни икки баравар миқдорида тўлаши лозимлиги тегишли тарафга мажбуриятни бажаришдан бош тортиш ҳуқуқини бериш асосланди.

5. ЎзР ФКнинг 380-моддаси саккизинчи қисми янги таҳрирда қабул қилиниши таклиф этилиб, унда берилган закатат суммаси ким ошди савдосида иштирок этиш ҳуқуқини бериши, талабгорнинг аризасини таъминлаши ва ёлиб чиққан шахс билан шартнома тузишда у тўлаган закатат суммаси тузилган шартнома бўйича мажбуриятлар бажарилишида ҳисобга олиниши лозимлиги асослаб берилди.

III-БОБ. МАЖБУРИЯТЛАР БАЖАРИЛИШНИНИ ФУҚАРОЛИК- ҲУҚУҚИЙ ТАЪМИНЛАШНИНГ МАЖБУРИЯТ ИШТИРОКЧИЛАРИ МАНФААТИНИ ҲУҚУҚИЙ ҲИМОЯ ҚИЛИШ УСУЛЛАРИ

3.1-§. Кафиллик – мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш усуллари тизимида тутган ўрни ва асослари

Амалиёт қарздор мажбуриятини лозим даражада бажарилишини таъминлаш лаёқатига эга ёхуд учинчи шахс ҳисобига мажбурият бажарилишини самарали таъминлай оладиган усулларга эҳтиёж сезади. Бу борада кафилликни тавсия этиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Чунки кафиллик бўйича кафил мажбурият бажарилиши учун қўшимча мажбурият олиши *биринчидан*, мажбурият бажарилиши учун маъсул бўлган субъектлар (қарздор ва кафил) сони ошиб, таянч (кафил) пайдо бўлиши, *иккинчидан*, кафиллик мажбуран эмас, балки шартнома асосида ихтиёрий қўлланилиши, *учинчидан*, мажбурият бузилганида кафил қарздор учун бошқа шахслар олдида мажбуриятини бажариб, унинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиши диққатга сазовор.

Кафилликнинг ўзига хос хусусиятлари ичида унинг тарафлар манфаатини ҳимоя қилиш хусусияти устуворлик касб этади. Бу нафақат кредиторнинг манфаатларини ҳимоя қилишда, шу билан биргаликда, кафилнинг ҳам манфаатларига зарар етишидан ҳимоялашида намоён бўлади.

Мажбурият бажарилмаганида қарздорнинг розилиги мавжуд ёки мавжуд эмаслигидан қатъи назар, кафил зиммасига қўшимча ёки биргаликдажавобгарлик тушиши *кафилликнинг ҳимоя қилувчи хусусиятини* янада кучайтиради. Жумладан, бу ҳолатни ЎзР ФКнинг 293-моддаси биринчи қисмида, шунингдек, бир қатор хорижий мамлакатлар, хусусан Бельгия, Франция, Япония, Дания фуқаролик қонунчилигида *оддий* (кафилнинг субсидиар жавобгарлиги ёхуд унинг муҳокама қилишга бўлган ҳуқуқи кўрсатиладиган) ва *солидар* кафиллик тарзида кузатиш мумкин.

Шунингдек, *кафилликнинг ҳимоя қилиш хусусияти* нафақат кредитор манфаатларини таъминлашга қаратилган, шу билан бирга вазият ўзгариши

билан кафилнинг ҳам манфаатларини *ҳимоя қила олишида* намоён бўлади. Жумладан, қатор хорижий мамлакатларда (Швейцария, Аргентина, Американинг баъзи Штатлари, Австралия, Исроил) суд амалиётида ёки шартнома шарти бўйича шубҳа туғилса ёки икки фикрлилик ҳолати юз берса, кафиллик кафил фойдасига бўлиши тўғрисида қоида ишлаб чиқилган.

Мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усулларининг кўпчилиги ҳуқуқбузарлик содир бўлгунига қадар мавжуд бўлган тарафларнинг мулкӣ ҳолатини тиклашни мақсад қилиб қўяди. Мазкур мақсад, фуқаролик ҳуқуқини *ҳимоя қилиш (зарарни қоплаш)* функциясида ўз ифодасини топади.

Айниқса, кредит билан боғлиқ ҳуқуқӣ муносабатларда кафилликнинг *ҳимоя қилиш* функцияси юксакроқ. Зеро, кафилликнинг асосӣ функцияси бошқа таъминловчи усуллар каби мажбуриятни бажарилиши таъминлашнинг ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, қарздор мажбуриятни лозим даражада бажаришга ундамасдан, эҳтимолий йўқотишлар рўй берганда кредиторнинг ҳуқуқ ва манфаатларини қоплаш воситаси бўлиб хизмат қилади²³⁸.

Кафилликнинг асосӣ функцияси бошқа “мумтоз” мажбуриятларни бажаришни таъминлаш усуллари каби мажбуриятнинг лозим даражада бажарилишига қарздорни ундовчи усул эканлигидан эмас, балки мумкин бўлган мулкӣ йўқотишларни кредиторга қоплаб беришида намоён бўлади. Ундовчилиги каби аниқлаштирувчи функцияси тезкор таъсир чораларидан фарқ қиладиган белгиси мавжудлигини акс эттиради²³⁹.

Кафиллик қарздор ўз мажбуриятини бажармаганда унинг ўрнига тўловни кафил амалга оширадиган муддатда муайян ҳуқуқлардан фойдаланиб, ўзининг молиявий имкониятини тиклаб олишига шароит яратади. Бундай ҳолат қарздорни ўз мажбуриятини бажаришига ундайди, шу билан бирга шартнома тарафлари бўлган кафил ва кредиторнинг ҳам ҳуқуқларини *ҳимоя қилиш* хусусиятига эга бўлиши билан ҳам ажралиб туради. Зеро, кафиллик

²³⁸Рўзиназаров Ш., Бабаев Ж., Иноятова С., Нуралиев М. Фуқаролик ҳуқуқида мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮУ, 2018. 80-б.

²³⁹Предеин К.Н. Поручительство в современном гражданском праве. Авторефер.дисс. к.ю.н. -Екатеринбург. 2006.

мажбуриятларни бажаришни таъминлашнинг муҳим усули бўлиб, мажбурият тарафларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишга хизмат қилади²⁴⁰. Кафиллик қарздор томонидан мажбурият бузилганида кредитор манфаатини ҳимоя қилишга йўналтирилган²⁴¹.

Таъкидлаш жоизки, кафилликни қўллашдан асосий мақсад қарздор томонидан мажбуриятининг лозим даражада бажарилишини таъминлаш орқали кредиторнинг манфаатини ҳимоя қилишдан иборат.

Ҳуқуқшунос олимларнинг эътирофича, кафиллик мураккаб мажбурият бўлиб, унга кўра, кафил кредит шартномаси бўйича фойда олувчи ҳисобланмаса—да, бироқ кредит мажбуриятининг тўлиқ ёки белгиланган қисмининг бажарилиши учун бошқа шахс кредитор олдида жавоб беришга мажбуриятли бўлади. Кафилликда таъминланган мажбурият мақсадига етказишдан бошқа мустақил мақсад мавжуд эмас²⁴². Зеро, ЎзР ФКнинг 292-моддаси биринчи қисмида кафиллик шартномаси бўйича кафил бошқа шахс ўз мажбуриятини тўла ёки қисман бажариши учун унинг кредитори олдида жавоб беришни ўз зиммасига олиши белгиланган²⁴³. Шунингдек, ЎзР ФКнинг 293-моддаси иккинчи қисмида, башарти кафиллик шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, кафил кредитор олдида қарздор билан барабар ҳажмда жавоб беради²⁴⁴ деб қайд қилинган.

ХХР ФКнинг 739-моддасига асосан, кафиллик — бу қарздор ўз мажбуриятини бажарилмаганда тарафлардан бири мажбуриятни бажаришга розилигини беришини ифодаловчи шартнома ҳисобланади²⁴⁵. Мазкур

²⁴⁰Рўзиназаров Ш., Бабаев Ж., Иноятова С., Нуралиев М. Фуқаролик ҳуқуқида мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари. Ўқув қўлланма. — Т.: ТДЮУ, 2018. — 87 б.

²⁴¹Гражданское право: Учебник. В 2 т. / Под ред. Б.М. Гонгало. Т. 2. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Статут, 2017. — С.83.

²⁴²Мерзлов В.М. Проблемы исполнения и способы обеспечения кредитных обязательств. //Вестник экономической безопасности. -№3. -2019. -С.100; Мамажанова Р. Гаров-кафиллик мажбуриятлари бажарилишини таъминлашнинг ишончли воситаси //Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг Ахборотномаси. 2010, -№ 6, -Б.22.

²⁴³Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова /<https://www.lex.uz/docs/111189#155188>

²⁴⁴Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова /<https://www.lex.uz/docs/111189#155188>

²⁴⁵The Civil code of the republic of China /<https://archive.org/stream/civilcodeofrepub00chin/civilcodeofrepub00chindjvu.txt>

Кодекснинг 741-моддасида эса, кафилнинг жавобгарлиги қарздорга қараганда оғирроқ белгиланган бўлса у асосий қарз даражасига қадар камайтирилиши белгиланган²⁴⁶.

Кафилнинг жавобгарлик масаласида ҳуқуқшунос олимлар турли қарашларни илгари суришади. Жумладан, Л.Б.Нигматулинанинг фикрича, кафилнинг жавобгарлиги қарздор жавобгарлиги ҳажмида бўлади, яъни фоизлар тўлаш, қарзни ундириш бўйича суд харажатлари ва қарздор мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаганида кредитор кўриши мумкин бўлган бошқа зарарларни кафиллик шартномасида бошқа ҳолат кўрсатилмаган бўлса тўлайди²⁴⁷. Л.Н.Меняйло, И.В.Тищенко ва Ю.А.Ивановалар томонидан ҳам шунга ўхшаш фикрлар қайд қилиниб, бу ҳолда кафилнинг икки барабар жавобгарлиги тўғрисида сўз юритилади²⁴⁸.

Қайд қилинганидек, кафилнинг икки барабар жавобгарлиги унинг манфаатларига мувофиқ келмайди ва бу ўринда унинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш зарурияти мавжуд. Бу *биринчидан*, ҳуқуқни қўллаш амалиётида кафил кредитор олдида қарздор билан барабар ҳажмда жавоб беради деган қоидадан нотўғри талқин қилиб, барча юкни кафилга юклаш одат тусига кирганлигида, *иккинчидан*, қарздор ўз мажбуриятини бажариш юзасидан ноинсофлик қилганида кредитор унинг хатти-ҳаракатларига муносабат билдирмасдан бирданига кафилга талаб қўйишида намоён бўлади.

Назаримизда, барча юкни кафилга юклаш иккита салбий оқибатни юзага келтиради: *биринчидан*, кафилликнинг мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули сифатидаги таъсирчанлигини сусайтиради; *иккинчидан*, қарздорни олган мажбуриятини бажаришга бўлган рағбатини сўндириб, ўз мажбуриятига нисбатан бефарқ қилиб қўяди. Демак кафилнинг жавобгарлик ҳажми белгиланиши орқали унинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш зарурияти

²⁴⁶The Civil code of the republic of China /<https://archive.org/stream/civilcodeofrepub00chin/civilcodeofrepub00chindjvu.txt>

²⁴⁷Нигматулина Л.Б. Поручительство как способ обеспечения исполнения кредитных обязательств //Банковское право, 2000. -№3. -С.13-18

²⁴⁸Меняйло Л.Н., Тищенко И.В., Иванова Ю.А. К вопросу о гражданско-правовой ответственности поручителя // Вестник экономической безопасности. -№6, 2016, -С.98.

мавжуд. Бу ўринда, О.С.Гриньнинг асосий мажбурият бузилганида кредитор дастлаб қарздорга талаб қўйиши, яъни қаноат ҳосил қилмасагина кафилга талаб қўйиши керак деган нуқтаи назарини келтириш жоиз²⁴⁹.

Мажбуриятларнинг бажарилиши лозим даражада таъминланиши учун кафилнинг жавобгарлик ҳажмини белгилаш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, хорижий мамлакатларнинг қонунчилигида бунга алоҳида эътибор қаратилган. Хусусан, ИФКнинг 1941-моддаси ва ФФКнинг 2013-моддаси биринчи қисмларида қайд қилинишича, одатда кафиллик матнида камроқ сумма кўрсатилмаган бўлса, қарз суммаси тўлиқ таъминланади, кўп суммага ёки оғирлик туғдирадиган шароитларда кафиллик беришга йўл қўйилмайди.

Кафилнинг жавобгарлик чегарасини белгилаш тўғрисидаги шарт шартномага киритилмасдан асосий мажбурият таъминланиши бўйича кафил жавобгар деб қайд қилиниши кафиллик шартномасини ҳақиқий эмас деб эътироф этилишига сабаб бўлади. Зеро, ХХР ФКнинг 388-моддаси иккинчи қисмига кўра, таъминлаш шартномаси ҳақиқий эмас деб топилишига қарздор, таъминловчи ва кредитор айбдор бўлса, уларнинг ҳар бири ўзларининг айбларига мутаносиб равишда фуқаролик жавобгар бўлади²⁵⁰.

Бу ўринда Ш.Рўзиназаров ва бошқа ҳуқуқшунос олимлар кафил қарздор учун мулкӣ жавобгарликни олганлигини тўғридан-тўғри аниқ билдириши лозим²⁵¹ деганларида нақадар ҳақли эдилар.

Фикримизча, кафилнинг жавобгарлик ҳажмини белгилашда қарздорнинг асосий мажбуриятни бажаришга бўлган ҳақиқий имкониятини аниқлаб, кафилга қарздорнинг мажбуриятни бажариш жараёнини доимий кузатиб бориш ҳамда қарздор мажбуриятини бажаришда айбли ҳаракатлар

²⁴⁹Гринь О.С. Поручительство в механизме обеспечения исполнения обязательств. Автореф.дисс.к.ю.н. –М., 2012. –С.4.

²⁵⁰Civil Code of the People's Republic of China /<http://www.npc.gov.cn/englishnpc/c23934/202012/f627aa3a4651475db936899d69419d1e/files/47c16489e186437eab3244495cb47d66.pdf>

²⁵¹Рўзиназаров Ш., Бабаев Ж., Иноятова С., Нуралиев М. Фуқаролик ҳуқуқида мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮУ, 2018. 79-б.

содир қилаётганини аниқлаган ҳолда мажбуриятни бажаришни таъминлашдан бош тортиш ҳуқуқи мавжуд бўлишидан келиб чиқилиши лозим.

Таъкидлаш жоизки, кафилнинг қисман жавобгарлиги ҳақидаги шарт иккита усулдан бири орқали шакллантирилиши мумкин:

Биринчидан, кафил шартнома бўйича ўз жавобгарлигини муайян сумма билан чегаралаши мумкин. Масалан, ЎзР Президентининг 2019 йил 24 майдаги “Экспорт фаолиятини молиялаштириш ва суғурта ҳимояси механизмларини кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПҚ-4337-сонли қарори биринчи бандида белгиланишича, тижорат банкларининг кредитлари, шу жумладан, экспортолди кредитлари бўйича кредит суммасининг 50 фоизигача, бироқ 4 млрд. сўмдан ошмаган миқдорда кафиллик беради²⁵².

Иккинчидан, муайян турдаги тўлов тўланишини амалга оширишни кафолатлаши мумкин. Масалан, фақат асосий қарз ёхуд фоизлар тўланиши.

Мажбуриятлар бажарилишини таъминлашга кафилликнинг тури ҳисобланадиган *қисман кафилликни* татбиқ этилиши мақсадга мувофиқ.

Мажбурият қарздор ва кредитор ўртасидаги муносабат бўлганлиги сабабли уни бажаришнинг аксарият қисми қарздорга юкланиши лозим. Бунда, кафил иккинчи даражали жавобгар эканлиги инобатга олинishi лозим. Зеро, Е.Д.Суворов таъкидлаганидек, кафил умуман мажбуриятда асосий қарздор билан солидар ҳамқарздор эмас, балки кредиторга нисбатан муносабатда ўзининг алоҳида акцессор мажбуриятига эга. Бунда уни мажбуриятли ҳуқуқий муносабатларда усткурма табиатига эга бўлган иккинчи даражали мажбурият бўйича кафил қарздор деб аташ мумкин²⁵³. Бу ҳолат Австрия Фуқаролик Кодексининг 1346-параграфи биринчи қисмида қуйидагича ифодаланган: мажбурият биринчи қарздор томонидан бажарилмаган тақдирда, ҳар қандай шахс кредитор талабини қондиришга мажбурият олиши кафиллик

²⁵²Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 24 майдаги “Экспорт фаолиятини молиялаштириш ва суғурта ҳимояси механизмларини кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4337-сонли қарори. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси /<https://lex.uz/docs/4351732>

²⁵³Суворов Е.Д. К вопросу о правовой природе поручительства на примере сравнения с солидарными обязательствами //Вестник Университета имени О.Е.Кутафина (МГЮА), №2. 2019. –С.88.

ҳисобланади, кредитор ва улар ўртасидаги келишув кафиллик шартномаси деб аталади. Бу ерда биринчи қарздор олдингидек асосий қарздор бўлиб, кафил фақат кейинги қарздор сифатида қўшилади²⁵⁴.

Қарздорнинг асосий мажбурияти билан кафилнинг мажбуриятини фарқлай билиш лозим бўлади. Бу ўринда, С.С.Занковский қонун чиқарувчи кафилнинг мақомини кредитор ва қарздор ўртасидаги асосий шартномадаги “кичик ука” мажбурияти сифатида белгиланишида деб қарайди²⁵⁵. Н.Л.Платонованинг фикрича, кафилнинг кредитор билан муносабатида эътироф этилган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлари иштирокчиларининг тенг ҳуқуқлилиги тамойили кредитор манфаатларини таъминлаш вазифаларига фидо қилинишига олиб келади. Бундай ёндошув айниқса, томонларнинг манфаатларини тенг равишда эътироф этиш ва ҳимоя қилишни таъминлаш вазифаси ҳисобга олинганда низоли равишда намоён бўлади²⁵⁶.

С.С.Занковский ва Н.Л.Платоноваларнинг фикрларини маъқуллаган ҳолда қайд қилиш жоизки, кафилликни бериш жараёнига ўта масъулият билан қараш лозим. Акс ҳолда, кафилнинг манфаати поймол қилиниши мумкин. Бу каби ҳолатларни суд амалиётида учратиш мумкин. Масалан, ТИФ “Миллий банки” “Ўзбекенгилсаноат” ДАКдан 7.466.483.53АҚШ доллари ундириб беришни сўраб, Тошкент шаҳар хўжалик судига мурожаат қилган. Хўжалик судининг 2009 йил 7 сентябрдаги ҳал қилув қарори билан 1994 йил 11 июль куни ТИФ Миллий банки, “Ўзбекенгилсаноат” давлат ассоциацияси (кафил), “Ўзенгилимпекс” Республика ташқи иқтисодий фирмаси (агент) ва Наманган ип йигирув ишлаб чиқариш бирлашмаси ўртасида тузилган кредит шартномасининг 4.4-банди билан “қарз олувчи” ўз тўлов мажбуриятларини бажара олмаган ёки бу борада қийинчиликлар юзага келганда “кафил” банкнинг биринчи ёзма талаби бўйича ҳар қандай тўловга қаратилиши шарт

²⁵⁴Austria. Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch (ABGB-Общий гражданский кодекс) /<https://www.jusline.at/gesetz/abgb/paragraf/1346>

²⁵⁵Занковский С.С. Проблемы правового регулирования судебного толкования поручительства //Труды Института государства и права РАН. 2017. Том 12. № 5. –С.114.

²⁵⁶Платонова Н.Л. Научно-практический комментарий к Федеральному закону «О концессионных соглашениях». -М.: 2015. -С.9.

бўлган суммани сўзсиз ва эътирозсиз тўлаб бериш мажбуриятини ўз зиммасига олганлиги асос қилиниб, даъво талаби қаноатлантирилган²⁵⁷.

Суд томонидан “Ўзбекенгилсаноат” ДАКдан кафил сифатида 7.466.483.53АҚШ доллари ундириш тўғрисида қарор қабул қилиши билан ДАК манфаатини ҳимоя қилиш зарурияти юзага келган. Жумладан, Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 24 июлдаги 497-ф-сонли фармойишига мувофиқ, “Аснам текстиль” МЧЖ шаклидаги қўшма корхонаси (Наманган ип йиғирув ишлаб чиқариш бирлашмаси)га берилган мулк ДАКнинг кредит бўйича мажбуриятини қоплаш учун ТИФ “Миллий банки”га берилганлигини инобатга олган ҳолда “Ўзбекенгилсаноат” ДАКнинг Устав фонди миқдорини ўзгартириш ҳақида 2013 йил 30 декабрь куни 348-сонли Вазирлар Маҳкамасининг қарори қабул қилинган²⁵⁸.

Ушбу мисолдан англаш мумкинки, кредит шартномаси бўйича кредит олувчи (“Аснам текстиль” МЧЖ ҚК) иқтисодий ночор бўлгани учун кафил (“Ўзбекенгилсаноат” ДАК) зиммасига тўлиқ жавобгарлик тушиб, ишлаб чиқариш объекти мажбурият эвазига берилиши натижасида унинг қонуний манфаатига катта зарар етказилиб, Устав фонди миқдорининг ўзгаришига олиб келган.

Мажбурият бажарилиши кафиллик билан таъминланганда кафилнинг манфаатини ҳимоя қилиш мақсадида, кафиллик қўшимча мажбурият эканлигини инобатга олиб, асосий мажбурият бўйича жавобгарликни қарздорга нисбатан белгилаган ҳолда шартномада кафилнинг жавобгарлик *ҳажмини белгиловчи шартлар* аниқ баён этилиши лозим. Бу иккита ижобий ҳолатни юзага келтиради: *биринчидан*, мажбуриятда кафилнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилинишини таъминлайди; *иккинчидан*, қарздорда ўз мажбуриятини

²⁵⁷Тошкент шаҳар ҳўжалик судининг архив материаллари. 2009. 10-0913/12178-сонли ҳўжалик иши.

²⁵⁸Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекенгилсаноат” ДАКнинг Устав фонди миқдорини ўзгартириш ҳақида 2013 йил 30 декабрь куни 348-сонли қарори. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси /<https://lex.uz/docs/2308320> (Мазкур қарор Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатини жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2017 йил 14 декабрдаги ПФ-5285-сон Фармонини ижро этиш юзасидан Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 2 мартдаги 164-сонли қарори қабул қилингунига қадар амалда бўлган).

бажаришига ундайди.

Бу борада, хорижий мамлакатлар қонунчилигида белгиланган бир қатор қоидалар диққатга сазовор. Масалан, Таиланд Фуқаролик ва Тижорат Кодексининг 688-моддасига кўра, кредитор биринчи навбатда қарздор мажбуриятнинг бажарилишига жалб этилиб, агар фақат қарздор банкрот деб эълон қилинмаган бўлса ёки унинг Таиланднинг қаерда эканлиги номаълум бўлса, кафилга нисбатан талаб қўйиши мумкин. Мазкур кодекснинг 689-моддасида қайд қилинишича, қарздор олдинги моддада кўрсатилган ҳолатларда мажбурият бажарилишига жалб қилинмасада, бироқ кафил қарздорда мажбуриятни бажариш учун восита борлигини ва мажбуриятни бажариш у учун қийин бўлмаслигини исботлай олса, кредитор мажбуриятнинг бажарилишини биринчи навбатда қарздорнинг мол-мулкига қаратилиши эвазига амалга ошириши шарт²⁵⁹.

Шунингдек, ЎзР ФКнинг 292-моддаси биринчи қисмида кафиллик шартномасига берилган таърифда кафилнинг мажбурияти акс эттирилган бўлсада, бироқ ҳуқуқлари эътибордан четда қолган. Холбуки, кафиллик билан мажбурият бажарилишини таъминлаш жараёнида кредитор, қарздор ва кафил эштирок этишини инобатга олган ҳолда унда иштирокчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари бирдек тартибга солиниши белгилаб қўйилиши лозим.

ФФКнинг 2290-моддасида, кафиллик қарздорнинг қарз миқдоридан ошмаслиги ва оғирроқ шароитларда тузилиши мумкин эмас. У фақат қарзнинг бир қисми учун ва енгилроқ шартлар асосида шартнома тузиш мумкин. Қарз миқдоридан ошиб кетган ёки оғирроқ шароитларда тузилган кафиллик ҳақиқий эмас: у фақат асосий мажбурият доирасида камайтирилиши мумкин²⁶⁰.

Таҳлиллардан келиб чиққан ҳолда, кафилликка қуйидагича тушунча бериш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз: кафиллик деб шундай шартномага

²⁵⁹Thailand civil and Commercial code (part II). /<https://www.samuiforsale.com/law-texts/thailand-civil-code-part-2.html>

²⁶⁰French Civil Code. /<http://www.fd.ulisboa.pt/wp-content/uploads/2014/12/Codigo-Civil-Frances-French-Civil-Code-english-version.pdf>

айтиладики, унга асосан кафил бошқа шахс ўз мажбуриятини тўла ёки қисман бажариши учун унинг кредитори олдида шартномада белгиланган шартдан келиб чиққан ҳолда жавоб беришни ўз зиммасига олиши тушунилади.

Қайд қилинганлардан келиб чиққан ҳолда, кафиллик шартномаси ЎЗР ФКнинг 292-моддасини янги таҳрирда қабул қилиш таклиф этилиб, унда кафиллик шартномаси бўйича кафил кредитор олдида унинг қарздори томонидан олинган мажбуриятнинг тўлиқ ёки қисман бажарилиши учун мажбуриятли ҳисобланиши, у пул ва пул билан боғлиқ бўлмаган, шунингдек, кафиллик шарти вужудга келган ёки келгусида юзага келадиган мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш учун тузилиши, кафил тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи шахс бўлса, кафиллик билан барча мавжуд ёки келгусида кредитор олдида вужудга келадиган қарздор мажбуриятининг муайян қисми чегарасида таъминланишига оид қоидалар баён этилган.

Кафилликка бундай тушунча берилиши ва таклиф этилаётган кафиллик билан боғлиқ қоидаларнинг қонун ҳужжатларига киритилиши билан кафилнинг жавобгарлиги маълум бир шартдан келиб чиққан ҳолда белгиланади ҳамда кафилликнинг таъминлаш усули сифатида таъсир кучи янада ошади. Бунинг натижасида кредитор, кафилнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари таъминланади, қарздор ўз мажбуриятини бажаришга масъулият билан ёндашади. Шу билан биргаликда, мазкур таклиф қабул қилиниши билан кафиллик шартномаси орқали пул ва пул мажбурияти билан боғлиқ бўлмаган, шунингдек, белгиланган шарт вужудга келган даврдаги ва келгусида вужудга келиши мумкин бўлган мажбуриятларнинг ҳам бажарилиши таъминланади.

Шунингдек, таъминлаш жараёнида кафилнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш зарурияти мавжудлигидан келиб чиқиб, ЎЗР ФКга тегишли ўзгартириш ва қўшимчалар киритилиши лозим деб ҳисоблаймиз:

биринчидан, 293-моддаси тўртинчи, бешинчи ва олтинчи қисмлар билан тўлдирилиши таклиф этилиб, унда кафиллик билан таъминланган мажбурият бажармаган тақдирда, қарздор ҳаракатсизлиги оқибатига мутаносиб равишда

кафилнинг жавобгарлик ҳажми белгиланиши, юридик шахснинг кафил бўлиши, мажбуриятни бажариш жараёнида вазият ўзгарганида кредитор етти календарь кун ичида кафилнинг жавобгарлиги ошиши ёки ўзгача салбий оқибат юзага келганлиги сабабли асосий мажбуриятга ўзгартириш киритилиши ҳақида огоҳлантириши, янги вазиятда қарздор учун асосий мажбурият бажарилиши бўйича жавоб бериши бўйича ўзининг якуний розилиги ҳақида кредиторни хабардор қилишини баён этилган.

Ушбу таклиф қабул қилиниши билан мажбурият бажарилмаган тақдирда, қарздор ҳаракатсизлиги оқибатига мутаносиб равишда кафилнинг жавобгарлик ҳажми белгиланиши орқали кафилнинг ҳуқуқи ҳимояланади. Шунингдек, юридик шахснинг таъсис шартномасида таъсисчиларнинг ўзаро розилиги билан бу ҳуқуқ белгиланган бўлса ёки қонунчиликда кафил бўлиши учун қўйилган талабларга жавоб бера олсагина кафиллик белгиланиши мумкин бўлади. Бу ҳолат ҳуқуқни қўллаш амалиётида ҳеч қандай асосларсиз юридик шахслар томонидан йирик миқдордаги маблағлар билан боғлиқ мажбуриятларни бажариш юзасидан кафиллик берилиши натижасида ушбу маблағларнинг тўланиши оқибатида иқтисодий ночор аҳволга тушиб қолишининг олди олинади. Бундан ташқари, шартномавий мажбуриятларни бажариш жараёнида вужудга келадиган вазият ўзгаришларига оид муносабатларни тартибга солиш ЎЗР ФКнинг 242-моддаси талабига мувофиқлаштирилади;

иккинчидан, ЎЗР ФК “Кафилнинг жавобгарлигини истисно қиладиган ҳолатлар” деб номланган 293¹-модда билан тўлдириш таклиф этилиб, унда кредитор бошқа шахс билан тил бириктирган ҳолда алдаш, таҳдид қилиш, фирибгарлик ёки бошқа воситалардан фойдаланган ҳолда ҳақиқатни яшириш эвазига кафиллик беришга мажбур қилган бўлса, кафил жавобгарликдан озод қилиниши баён қилинади. Мазкур таклиф қабул қилиниши билан кредитор алдаш, таҳдид қилиш, фирибгарлик ёки ҳақиқатни яшириш каби ҳуқуқбузарликларни учинчи бир шахслар билан тил бириктирган ҳолда амалга

ошириш эвазига кафиллик белгиланишига эришиш ҳолати бартараф этилиб, кафилнинг ҳуқуқ ва мулкӣ манфаатлари ҳимоя қилиниши таъминланади.

Назаримизда, кафил кредитор олдида қарздор билан барабар ҳажмда жавоб беради деган қоидадан воз кечиш лозим. Зеро, ФФКнинг 2288-моддасига асосан, агар қарздор кредитор олдидаги бажариши мажбур бўлган мажбуриятини ўзи бажармасагина, шахс мажбурият бўйича кафил бўлади²⁶¹. ТФ ва ТКнинг 690-моддасига кўра, агар кредитор қарздорга тегишли бўлган ҳақиқӣ таъминотга эга бўлса, у кафиллик талабига биноан биринчи навбатда ҳақиқӣ таъминот ҳисобига мажбурият бажарилиши шарт²⁶².

ЎЗР ФКнинг 293-моддасида кафил субсидиар ва солидар, кафил қарздор билан барабар жавоб бериш, шунингдек, фоизлар тўлаши, қарзни ундириш бўйича суд чиқимларини ва зарарларни тўлаши белгиланган²⁶³. Бунда кафиллик айнан қандай шарт юзага келганида қўлланиши масаласи очик қолганлиги кафилнинг ҳуқуқларини бузиши мумкин. Масалан, қарздор атайин қарзини тўламаслик учун ноқонуний ҳаракатлар қилиб, иқтисодий ночор бўлиб қолганида, кафилга нисбатан қарздор мажбуриятини юклаш нотўғри, чунки бунда кафилнинг *регресс ҳуқуқи* кафолатланмасдан қолади.

Нуқтаи назаримизча, кафилликни қўллаш учун қуйидаги асос мавжуд бўлиши, мезонлар бузилиши ва шартлар²⁶⁴ юзага келганлигига риоя қилиш лозим:

асос – кафиллик шартномаси (ЎР ФК, 292-модда);

мезон – қарздор кафиллик билан таъминланган мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган бўлиши (ЎЗР ФК, 293-модда, биринчи қисм);

шартлар – кафиллик муддати ўтмаганлиги. Муддат белгиланмаган ҳолда кредитор кафиллик билан таъминланган мажбуриятни бажариш

²⁶¹French Civil Code /<https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006070721/>

²⁶²Thailand civil and Commercial code (part II) /<https://www.samuihorsale.com/law-texts/thailand-civil-code-part-2.html>

²⁶³Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова /<https://www.lex.uz/docs/111189#155188>

²⁶⁴ 9-иловага қаранг.

муддати келган кундан бир йил давомида кафилга даъво қўзғатиши; асосий мажбуриятни бажариш муддати кўрсатилмаган ва белгиланиши мумкин бўлмаган ёки талаб қилиб олиш пайти билан белгиланган ҳолда кредитор кафиллик шартномаси тузилган кундан бир йил мобайнида даъво қўзғатиши (ЎЗР ФК, 298-модда, учинчи қисм).

Юқорида қайд қилинган асос, мезон ва шартлар мавжуд бўлган ҳолларда кафилликни қўллаш, унинг ҳуқуқни қўллаш амалиётида қўлланилишини бирхиллаштиради. Бу эса ўз навбатида кафиллик билан боғлиқ бўлган муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тўғри тартибга солиш имкониятини юзага келтиради. Натижада кафиллик билан боғлиқ муносабатларда иштирок этувчи тарафларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари таъминланади.

Хулоса шуки, кафиллик орқали кредитор (*етказилган зарар кафил томонидан қопланиши орқали*), қарздор (*кафил томонидан қарздор манфаатлари тикланишини таъминловчи ҳуқуқлар амалга оширилишига бўлган жараён ҳимоя қилиниши орқали*) ва кафилнинг (*кафил ўз мажбуриятини бажарганидан кейин қарздорга нисбатан регресс талаб қўйиши орқали*) ҳуқуқлари ҳимоя қилинади.

3.2-§. Кафолат – мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлашнинг усули ва унинг хусусиятлари

Шундай шартномавий муносабатлар мавжудки, уларда кенг қамровли ва узок муддатли лойиҳалар (маҳсулотлар ишлаб чиқариш, аэропортлар, стадионлар, автомобиль ва темир йўллари қуриш в.б.) амалга оширилади. Бу каби лойиҳаларнинг ижтимоий аҳамияти ғоятда юқори бўлганлиги учун олинган мажбуриятни ҳар қандай ҳолатда ҳам таъминлаш орқали, яъни нафақат асосий мажбурият амалда бўлган пайтда, шу билан биргаликда у бекор бўлганидан кейин ҳам таъминлай оладиган, асосий мажбуриятдан мустақил мақомга эга усулларга зарурият сезади. Шунингдек, баъзан бундай лойиҳалар бўйича олинган мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш учун нафақат мустақил усуллар бўлишининг ўзи етарли бўлмасдан, балки кафолат берувчи тараф молиявий жиҳатдан “барқарор” бўлиши ҳам талаб этилади (масалан, банклар, кредит муассасалар, суғурта ташкилотлари ва ҳ.к.).

Бу каби таъминлаш усуллари қаторида кафолатни кўрсатиш мумкин.

Кафолат мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули сифатида қонунчиликда (ЎЗР ФК, 259-модда, биринчи қисм) акс этган бўлса—да, унинг мустақил усул эканлиги хусусида турли хил нуқтаи назарлар мавжуд. Хусусан, банк кафолати – 1964 йилдаги РСФСР ГКнинг 210-моддасида ва 1991 йилдаги Гражданлик қонунчилиги асосларининг 68-моддаси олтинчи бандида кўрсатилишича, кафилликнинг турланиши (модификацияси) ҳисобланади²⁶⁵. Бироқ бу каби нуқтаи назарлар баҳсли. Кафолатнинг кафилликка ўхшаш жиҳатлари ҳам мавжуд, бироқ мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг мустақил усули сифатида кафилликдан фарқ қилади.

Кафолатни бошқа мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш усулларида асосий фарқланадиган хусусиятларидан бири, унинг

²⁶⁵Еремычева И.И. Банковская гарантия как способ обеспечения исполнения /Права и экономика. 2003. –№10. окт. 12-с.

мавҳумлиги, асосий мажбуриятлардан мустақил эканлиги бошқа ҳуқуқий манбаларда ҳам эътироф этилади²⁶⁶.

Фикримизча, кафолат мажбуриятлар бажарилишини таъминловчи мустақил усул сифатида кафолат билан мажбурият бажарилиши таъминланиши кредиторда шартнома тузишга бўлган хоҳишини рўёбга чиқаради. Зеро, ЎзР ФКнинг 301-моддасида кафолатнинг асосий мажбуриятдан мустақиллиги ифодаланган бўлиб, унга кўра кафилнинг бенефициар олдидаги кафолатда назарда тутилган мажбурияти улар ўртасидаги муносабатларда бажарилишини таъминлаш учун шу кафолат берилган асосий мажбуриятга, гарчи кафолатда ушбу мажбуриятга ҳавола қилинган бўлсада, боғлиқ эмас²⁶⁷. Банк кафолати қўшимча (акцессор) хусусиятга эга бўлмайди ва таъминланган мажбуриятга боғлиқ эмас²⁶⁸.

Ривожланган хорижий мамлакатлар қонунчилигида мустақил кафолатни ифодаловчи алоҳида нормалар мавжуд. Жумладан ФФКнинг 2321-моддаси биринчи қисмига кўра, мустақил кафолат – бу учинчи томон томонидан имзоланган мажбуриятни ҳисобга олган ҳолда, талаб қилинган ҳолда ёки келишилган шартларга мувофиқ белгиланган миқдордаги суммани тўлаш мажбуриятини ўз зиммасига олган мажбуриятдир²⁶⁹.

Юқорида қайд қилинган фикрларни маъқуллаган ҳолда эътироф этиш жоизки, *кафолатнинг мустақил усул эканлиги* унинг асосий таъминланган мажбуриятга муносабати бўйича қўшимчалик (акцессор) белгилари йўқлиги *қуйидагиларда намоён бўлади:*

биринчидан, асосий мажбурият тугаши билан тугамайди ёки у ўзгариши билан ўзгармайди;

иккинчидан, асосий таъминланган мажбурият ҳақиқий эмас деб топилиши билан ҳақиқий эмас деб топилмайди;

²⁶⁶Павлович Я.А. Независимость или абстрактность? //ЭЖ-Юрист. 2004. -№24. 3-с.

²⁶⁷Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова
<https://www.lex.uz/docs/111189#155188>

²⁶⁸Ефимова Л.Г. Банковские сделки. Комментарий законодательства и арбитражной практики. -М.: -2000. 266-с.

²⁶⁹French Civil Code <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006070721/>

учинчидан, бенефициар ёки кафил билан принципалнинг муносабатларига принципал эътирози ёки қандайдир талаб боғлиқлигида кафилнинг бенефициар олдидаги мажбурияти ҳақиқий бўлмайди ва ш.к. Зеро, бенефициар ва принципал орасидаги ўзаро муносабатлар кафилнинг кафолат суммасини тўлашга бўлган мажбуриятига умуман таъсир қилмайди. Кафил асосий мажбуриятнинг ҳақиқийлигига қарши чиқа олмайди, асосий мажбурият бажарилмаганлиги далилларини талаб қила олмайди, кафолат бўйича ўзининг мажбуриятларини бажаришдан бош торта олмайди. Кафолатда асосий мажбуриятдан муайян суммани тўлаш бўйича кафил мажбуриятларининг мустақиллиги назарда тутилиши лозим. Акс ҳолда, кафолатни, тўлаш мажбурияти фақат асосий мажбуриятнинг бузилиши ҳолатида вужудга келадиган, кафилликдан фарқлаш жуда қийин²⁷⁰.

Таҳлиллардан келиб чиққан ҳолда ЎзР ФКга “Кафолатнинг бошқа мажбуриятлардан мустақиллиги” деб номланган 301-модда янги таҳрирда киритилиши таклиф қилиниб, унда кафилнинг мажбурияти асосий, шунингдек, ҳар қандай бошқа мажбуриятга ҳавола қилинган бўлса—да, боғлиқ эмаслиги, улардан юзага келадиган эътирозни бенефициар талабига қарши қўйишга ва кафолатни бажариш ҳақидаги бенефициар талабига қарши эътирозларини кафолатда кўрсатилмаган ҳолатларга ҳавола қилишга, принципал томонидан кафил фойдасига воз кечилган талабни бенефициарга нисбатан қўйишга ҳақли эмаслиги баён этилган. Мазкур таклиф қабул қилиниши билан кафолатнинг нафақат асосий мажбуриятдан шу билан биргаликда бошқа мажбуриятлардан ҳам хусусан, кафолат бериш ҳақидаги келишувдан келиб чиқадиган бошқа мажбуриятлардан ҳам мустақил эканлиги ҳуқуқий жиҳатдан белгиланади. Бу борада эътироз билдириш билан боғлиқ бўлган муносабатлар ҳуқуқий тартибга солинади. Бундан ташқари, кафолатнинг мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усулларида фарқли жиҳати, яъни унинг мустақиллиги ҳамда уни қўллашнинг афзаллиги

²⁷⁰Рўзиназаров Ш., Бабаев Ж., Иноятова С., Нуралиев М. Фуқаролик ҳуқуқида мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮУ, 2018. – 91-92 б.

ифодаланади. Бу эса ўз навбатида мажбурият тарафларининг таъминлаш усуллари тўғри танлаш имкониятини яратади.

Таъкидлаш жоизки, ЎзР ФКнинг 299-моддасига кўра, кафолатга биноан банк, бошқа кредит муассасаси ёки суғурта ташкилоти (кафил) бошқа шахс (принципал)нинг илтимосига кўра кафил ўз зиммасига олаётган мажбурият шартларига мувофиқ принципалнинг кредитори (бенефициар) пул суммасини тўлаш ҳақида ёзма талабнома тақдим этса, пулни унга тўлаш ҳақида принципалга ёзма мажбурият беради²⁷¹. ФКнинг мазкур моддасида қайд этилганидек, кафолатга оид муносабатлар субъектлари доираси “банк, бошқа кредит муассасаси ёки суғурта ташкилоти (кафил)” билан чегараланиш бугунги ижтимоий тараққиёт талабаларига мувофиқ келмайди. Жумладан ЎзР ВМ томонидан 2018 йил 4 октябрда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси молия-хўжалик департаментининг давлат резиденциялари дирекцияси негизида иссиқхона, чорвачилик ва меҳмонхона комплексларини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 793-сонли қарорининг²⁷² олтинчи бандига асосан, Ташқи иқтисодий фаолият миллий банкига Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрациясининг Молия-хўжалик департаменти Давлат резиденциялари дирекциясининг “Agro Service” ДУК иссиқхона-парник хўжалиги базасидаги иссиқхоналарни реконструкция қилиш, Тошкент вилоятида қорамоллар боқиш учун чорвачилик комплекси ва эчкиларни боқиш бўйича сут фермасини, шунингдек, халқаро стандартлар бўйича премиум-класс тоифасидаги меҳмонхона хизматлари кўрсатишни йўлга қўйган ҳолда замонавий меҳмонхона комплексини ташкил этиш лойиҳаларини амалга ошириш доирасида зарур бўлган импорт ускуналарни харид қилишни молиялаштириш учун Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг қайта

²⁷¹Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова /<https://www.lex.uz/docs/111189#155188>

²⁷²Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 4 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси молия-хўжалик департаментининг давлат резиденциялари дирекцияси негизида иссиқхона, чорвачилик ва меҳмонхона комплексларини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 793-сонли қарори. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси /<https://lex.uz/docs/3930392>

молиялаштириш ставкасидан юқори бўлмаган ставкада 10 йил муддатга, шу жумладан 3 йиллик имтиёзли даврга миллий валютада кредит ажратиш ҳамда “Ўзбекистон темир йўллари” АЖ кафолатини кредит бўйича таъминот сифатида қабул қилиш тавсия этилган.

ЎзР ВМнинг 2019 йил 13 майдаги “Хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатларига туман (шаҳар) ҳокимиятлари томонидан кафолатлар бериш ва банк кредитлари бўйича муддати ўтган қарздорликларни қоплаш тартиби ҳақидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида”ги 396-сонли қарори²⁷³ билан тасдиқланган Низомнинг учинчи бандига кўра, туман (шаҳар) ҳокимиятлари кафолат беришда ширкатлар томонидан олинган, кредит шартномасида белгиланган муддатларда кредитлар бўйича қарздорликлар тўланмаган ҳолларда, қонунчиликда таъқиқланмаган бюджетдан ташқари тушумлар ҳисобидан тижорат банклари олдидаги муддати ўтган қарздорликларни қоплаш мажбуриятини ўз зиммаларига оладилар. Мазкур қарорларда “Ўзбекистон темир йўллари” АЖ ва туман ҳокимиятларининг кафолатини кредит бўйича таъминот сифатида қабул қилиниши билан кафолат берувчи ташкилотлар сони кўпайиб бораётганлиги ЎзР ФКнинг 299-моддасидаги “банк, бошқа кредит муассасаси ёки суғурта ташкилоти” кафиллар сифатида акс эттирилган нормани такомиллаштириш заруриятини юзага келтирмоқда.

Ушбу заруриятдан келиб чиққан ҳолда ЎзР ФК 299-моддасига “Кафолатга биноан банк, бошқа кредит муассасаси ёки суғурта” деган сўзлардан кейин “*ва ўзга*” деган сўзлар киритилиши таклиф этилади. Мазкур таклиф қабул қилиниши билан кафолат бўйича кафил бўладиган субъектлар – “банк, бошқа кредит муассасаси ёки суғурта *“ва ўзга”* ташкилот (кафил) доираси кенгайиб, янгидан янги юзага келаётган муносабатлар янада тўлароқ ҳуқуқий тартибга солиниши таъминланган бўлар эди. Зеро, Президентимизнинг 2020 йил 29 декабрь куни Олий Мажлисга қилган

²⁷³Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 13 майдаги “Хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатларига туман (шаҳар) ҳокимиятлари томонидан кафолатлар бериш ва банк кредитлари бўйича муддати ўтган қарздорликларни қоплаш тартиби ҳақидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида”ги 396-сонли қарори. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси /<https://lex.uz/docs/-4342411>

муружаатномасида, “Марказий банк молия бозорида рақобатни ошириш мақсадида 1 февралга қадар банк бўлмаган кредит ташкилотлари тўғрисида қонун лойиҳасини киритиш” вазифаси қўйилгани бежизга эмас²⁷⁴.

Шу билан биргаликда, кафолат берилиш жараёнига кафилнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида маълум бир шартларга асосланган тартибга солувчи қоидаларни татбиқ этиш лозим. Бу қоидалар тижорат банклари амалиётида Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Бошқарувининг 2012 йил 24 мартдаги 10/1-сонли қарори билан тасдиқланган “Тижорат банклари томонидан банк кафолатларини бериш тартиби тўғрисида”ги Низомга²⁷⁵ асосан ҳамда “Хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатларига туман (шаҳар) ҳокимиятлари томонидан кафолатлар бериш ва банк кредитлари бўйича муддати ўтган қарздорликларни қоплаш тартиби ҳақида”ги Низомнинг тўққизинчи бандида кўрсатилганидек, аввал олинган кредитлар бўйича ва Ўзбекистон Республикасининг бюджет тизимидаги бюджетга тўловлардан муддати ўтган қарздорликлар мавжуд бўлганда; салбий молиявий натижаларга эга ширкатларга кафолат берилмаслиги белгиловчи қоидалар қўлланилиб келинмоқда²⁷⁶.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 13 августдаги ПФ-5780-сонли Фармони билан тасдиқланган “2019-2020 йилларда тижорат банклари томонидан кичик бизнес ва тадбиркорликни янада ривожлантиришни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш бўйича амалга ошириладиган ишлар “Йўл Харитаси”нинг III-бўлими ўн учинчи қисми иккинчи бандида, “Тижорат банклари томонидан 90 кунлик муддатга экспорт тушуми ҳисобидан қайтариш шарти билан нақд пулда кредит бериш механизмини жорий этиш ва бунда аввал ажратилган кредитлар бўйича

²⁷⁴Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга муружаатномаси. 29.12.2020. /<https://president.uz/uz/lists/view/4057>

²⁷⁵Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 20-сон, 223-модда /<https://lex.uz/docs/2012652>

²⁷⁶Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 13 майдаги “Хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатларига туман (шаҳар) ҳокимиятлари томонидан кафолатлар бериш ва банк кредитлари бўйича муддати ўтган қарздорликларни қоплаш тартиби ҳақидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида”ги 396-сонли қарори. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси /<https://lex.uz/docs/-4342411>

карздорликнинг, шунингдек, илгари олинган кредитларни қайтариш бўйича муаммоларнинг мавжуд эмаслиги инобатга олинади назарда тутилган²⁷⁷.

Таҳлилларга асосан, ЎзР ФКнинг 299-моддаси иккинчи қисми билан тўлдирилиши таклиф этилиб, унда кафолат олиш учун принципал зарар кўриб ишламаётган, ноликвид балансга ва муддати ўтказиб юборилган кредиторлик қарзларининг мавжуд бўлмаслиги; молиявий йил натижалари бўйича ижобий аудиторлик хулосасига эга бўлиши, ижобий кредит тарихига эга бўлиши баён этилган.

Мазкур таклиф қабул қилиниши принципалнинг шартнома тузиш асосида оладиган мажбуриятларини бажаришга бўлган имкониятини аниқлаш юзасидан маълум бир шартлар белгиланади. Натижада шартномавий мажбуриятларни бажаришга иқтисодий жиҳатдан имконияти мавжуд бўлган шахсларгина шартномавий муносабатларга киришиш ҳуқуқига эга бўлади. Бу ҳолат улар томонидан олинган мажбуриятларнинг лозим даражада бажарилишини таъминлайди.

Кафолатни мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг мажбурият иштирокчилари манфаатини ҳимоя қилиш усули сифатида эътироф этиш мумкин. Зеро, банк кафолати ҳуқуқий ҳимоя қилиш воситаси ҳисобланади. Уни қўллаш кредиторнинг (бенефициарнинг) ҳуқуқлари ва қонуний манфаатини ҳимоя қилишга қаратилган мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлайди, унинг тикланиши учинчи томон (кафил) ҳисобидан амалга оширилади. Шунга кўра, банк кафолати ўзини ҳимоя қилувчи ҳуқуқий воситаси сифатида намоён қилиши билан бирга у томонидан таъминланган асосий мажбурият бузилган ҳолларда, бенефициарнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатини ҳимоя қилиш воситаси бўлиб хизмат қилади²⁷⁸.

²⁷⁷Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 13 августдаги ПФ-5780-сон “Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатларини кучайтириш, тадбиркорлик ташаббусларини қўллаб-қувватлаш борасидаги ишларни ташкил қилиш тизимини тубдан такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар, шунингдек, тадбиркорлик субъектларининг молиявий ресурслар ва ишлаб чиқариш инфратузилмасидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш тўғрисида”ги Фармони. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси /<https://lex.uz/docs/4473481>

²⁷⁸Лукманова И.И. Банковская гарантия в системе способов обеспечения исполнения обязательств. Дисс. на соискание ученой степени к.ю.н. Уфа. 2014. 9-с.

Умумий қоидага мувофиқ лозим даражада берилган кафолат “агар кафолатда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, у кафил томонидан чақириб олиниши мумкин эмас” (ЎЗР ФК, 302-модда)²⁷⁹.

Агар кафолат шартларида унинг чақириб олиниши назарда тутилган бўлса, бенефициар томонидан талабнома тақдим этилган тақдирда кафил уни чақириб олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлади.

Таъкидланганидек, кафолатнинг чақириб олинмаслиги барча манфаатдор тарафлар, шу жумладан бенефициарнинг розилигисиз ўзгартирилиши, тўлдирилиши ёки бекор қилиниши мумкин эмаслиги бенефициарнинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш усули эканлигидан далолат беради. Бироқ бу ҳар қандай ҳолатда ҳам кафолат чақириб олинмайди ва у бенефициарнинг манфаатини ҳимоя қилади дегани эмас.

Кафолатнинг чақириб олиниши мумкин эмаслиги мажбурият бажарилишини таъминлашда ижобий ҳолат ҳисоблансада, “агар кафолатда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса” деган қоидага эътиборингизни қаратишни хоҳлардик. Бу мажбурият бажарилишини таъминлашга салбий таъсир қилувчи ҳолат юзага келса, уни чақириб олиш мумкинлигини англатади. Масалан, “Тижорат банклари томонидан банк кафолатларини бериш тартиби тўғрисида”ги Низомнинг олтинчи бандига асосан, кафолат берилганидан кейин принципал томонидан мазкур Низомнинг бешинчи банди иккинчи, учинчи ва бешинчи хатбошиларида белгиланган талаблар, яъни зарар кўриб ишламаётган бўлиши ҳамда ноликвид балансга эга бўлмаслиги, муддати ўтказиб юборилган кредиторлик қарзларининг мавжуд бўлмаслиги, ижобий кредит тарихига эга бўлишига оид қоидалар бузилган тақдирда кафолат чақириб олиниши мумкин²⁸⁰.

²⁷⁹Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова
[/https://www.lex.uz/docs/111189#155188](https://www.lex.uz/docs/111189#155188)

²⁸⁰Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 йил, 20-сон, 223-модда
[/https://lex.uz/docs/2012652](https://lex.uz/docs/2012652)

Демак мажбуриятлар бажарилишини таъминлашга салбий таъсир қилувчи ҳолатларда кафолат чақириб олиниб, бенефициар ва кафилнинг ҳуқуқлари ҳимоя қилиниши мумкин.

Таҳлиллар ва ЎзР Президентининг 2018 йил 23 ноябрдаги “Кредиторларнинг ҳуқуқий ҳимоясини кучайтириш ва тадбиркорлик фаолиятини молиялаштириш механизмларини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4026-сонли қарорига²⁸¹ асосан ЎзР ФКга кафолатнинг чақириб олиниши ва ўзгартирилиши деб номланган 302-модда янги таҳрирда киритилиши таклиф этилиб, унда кафолат шартига кўра, кафил томонидан уни чақириб олиш ёки ўзгартиришга йўл қўйилиши, бунда кафилнинг мажбурияти у томонидан бенефициарнинг розилигини олган пайтдан бошлаб, ўзгарган ёки тугаган ҳисобланиши баён қилинган. Мазкур таклиф қабул қилиниши билан кафолат билан боғлиқ мажбуриятларда кафилнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилинади. Зеро, қонунчиликдаги “кафолат кафил томонидан чақириб олиниши мумкин эмас” деган қоида кафилнинг мулкӣ манфаатларини ҳам инобатга олган ҳолда такомиллаштирилиши лозим. Кафолат билан боғлиқ мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлашга салбий таъсир қилувчи, яъни принципал зарар кўриб ишлаётгани, ноликвид балансга эга, муддати ўтказиб юборилган кредиторлик қарзлари мавжуд бўлиши, ижобӣ кредит тарихига эга бўлмаслиги каби ҳолатларда унинг чақириб олинишига йўл қўйилишини ҳуқуқӣ жиҳатдан мустаҳкамланади.

Мажбуриятнинг бажарилиши кафолат билан таъминланиши жараёни ўзига хослик касб этади. Масалан, агар бенефициар талаби ёки унга илова қилинган ҳужжатлар кафолат шартларига мос келмаса, масалан, асосӣ мажбурият бузилишни кўрсатмаса, кафил бенефициарнинг талабини қондиришни рад этишга ҳақлидир. Шу билан бирга, талабга кафолатда

²⁸¹Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 23 ноябрдаги “Кредиторларнинг ҳуқуқий ҳимоясини кучайтириш ва тадбиркорлик фаолиятини молиялаштириш механизмларини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4026-сонли қарори. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси /<https://lex.uz/docs/4073825>

кўрсатилган ҳужжатлар илова қилинади. Булар асосий мажбурият шартлари қанчалик бажарилганини кўрсатувчи ҳужжатлар бўлиши мумкин, масалан, қабул қилиш-топшириш далолатномалари, бажарилган ишлар далолатномалари ва бошқалар. Ушбу ҳужжатлар талабга илова қилинмаса, унда кафил уни қондиришни рад этишга ҳақли бўлади.

Талабни қондиришни рад этиш учун фақат шу билан чекланиб қолмайди. Кафолат муддатининг ўтиб кетганидан кейин талаб қўйилиши ҳам талабни қондиришни рад этиш учун асос бўлади. Кафолатда кўрсатилган муддат чегарасида талаб кафилга берилиши шарт. Ушбу муддат ўтиб кетгандан кейин талаб қондирилмайди. Бунда кафил бенефициарнинг талабини қондиришни рад этганлиги ҳақида уни дарҳол хабардор қилиши шарт. ЎзР ФКнинг 307-моддасига кўра, агар бенефициарнинг талаби қондирилгунига қадар кафолат билан таъминланган асосий мажбурият батамом ёки унинг тегишли қисми бажарилганлиги ёхуд бошқа асосларга кўра, кафил бенефициарнинг талабини қондиришни рад этиши мумкин.

Асосий мажбурият батамом ёки унинг тегишли қисми бажарилганлиги ёхуд бошқа асосларга кўра бекор бўлганлиги ёинки ҳақиқий эмас деб топилганлиги кафилга маълум бўлиб қолса, убу ҳақида дарҳол бенефициарга ва принципалга хабар бериши шарт²⁸².

ЎзР ФКнинг 305-моддасига биноан, бенефициарнинг кафолат бўйича пул суммасини тўлаш ҳақидаги талаби кафолатда кўрсатилган ҳужжатларни илова қилган ҳолда кафилга ёзма равишда тақдим этилиши керак. Талабда ёки унга иловада бенефициар принципалнинг таъминлаш учун кафолат берилган асосий мажбуриятни бузиши нимадан иборатлигини кўрсатиши керак. Бенефициарнинг талаби кафолатда белгиланган муддат тугагунча кафилга тақдим этилиши керак²⁸³.

²⁸²Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова
[/https://www.lex.uz/docs/111189#155188](https://www.lex.uz/docs/111189#155188)

²⁸³Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова
[/https://www.lex.uz/docs/111189#155188](https://www.lex.uz/docs/111189#155188)

ЎзР ФКнинг 306-моддасига кўра, кафил бенефициарнинг талабини олганидан сўнг бу ҳақида дарҳол принципални хабардор қилиши ва унга бўлган талабнинг нусхасини барча тегишли ҳужжатлар билан топшириши керак. Кафил бенефициарнинг талабини унга илова қилинган ҳужжатлар билан бирга кафолатда кўрсатилган муддатда кўриб чиқиши, муддат кўрсатилмаганда эса мутаносиб муддатда бу талаб ҳамда унга илова қилинган ҳужжатлар кафолат шартларига мос келиши ёки келмаслигини аниқлаш учун оқилона жонқуярлик кўрсатиши керак²⁸⁴. Мазкур моддада акс этган қоидалар бенефициарнинг манфаатларини тўлиқ таъминлаб бера олмайди, чунки унда белгиланган “мутаносиб муддат” тушунчаси ноаниқ ва “оқилона жонқуярлик кўрсатиши” ибораси субъектив хусусиятга эга, бу эса уларни амалиётда турлича қўлланилиши натижасида тушунмовчиликларни юзага келтиради. Ушбу ҳолатни бартараф этиш мақсадида ЎзР ФКнинг 306-моддаси иккинчи қисми қуйидаги таҳрирда баён этилиши таклиф этилади: “Кафил бенефициарнинг талабини унга илова қилинган ҳужжатлар билан бирга кафолатда кўрсатилган муддатда кўриб чиқиши, муддат кўрсатилмаганда эса бенефициар талаб қилган кундан бошлаб – *етти кунлик муддат ичида* бу талаб ҳамда унга илова қилинган ҳужжатлар кафолат шартларига мос келиши ёки келмаслигини аниқлаш керак”. Мазкур таклиф қабул қилиниши билан бу соҳадаги муносабатлар ФКнинг 242-моддаси талаблари асосида тартибга солинади ва бенефициарнинг манфаати аниқ муддатларда таъминланади.

Шунингдек, ЎзР ФКнинг 307-моддаси биринчи қисмида қайд қилинишича, агар бенефициарнинг талаби ёки унга илова қилинган ҳужжатлар кафолат шартларига мос келмаса ёхуд кафилга кафолатда белгилаб кўйилган муддат тамом бўлганидан кейин тақдим этилган бўлса, кафил бенефициарнинг талабини қондиришни рад этади. Бироқ ушбу модданинг мажбурият бажарилишини кафолат билан таъминлаш самарадорлигини ошириш учун кафил томонидан турли суиистеъмолликларга йўл

²⁸⁴Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова
[/https://www.lex.uz/docs/111189#155188](https://www.lex.uz/docs/111189#155188)

қўйилишининг олдини олиш ва бенефициарнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишни янада кучайтириш зарурияти мавжуд бўлиб, ундан келиб чиққан ҳолда, ЎЗР ФК 307-моддасининг биринчи қисми *“Кафил бенефициар талабини қаноатлантиришни бошқа асосларга кўра, рад этишга йўл қўйилмайди”* деган сўзлар билан ҳамда тўртинчи қисми *“Кафил тўлов асоссиз равишда тўхтатиб қўйилганлиги учун принципал ва бенефициар олдида жавобгар бўлади”* деган сўзлар билан тўлдирилиши таклиф этилади.

Кафолат мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули сифатида кенг имкониятга эга. Ф.Гизатуллиннинг фикрича, банк кафолати шартнома мажбуриятлари бажарилишини таъминлашнинг энг ишончли усули, чунки бенефициар (тўловни олувчи) нафақат қарздор томонидан таъминланган мажбуриятни бузиш хавфини таъминлабгина қолмай, балки кафолат шартномасида кўзда тутилмаган эътирозлар хавфидан ҳам озод қилинади²⁸⁵.

Кафолат берувчи томоннинг бенефициар олдидаги жавобгарлиги шуки, у мажбуриятни кафолатлаган суммасини тўлайди. Бироқ кафолат берувчи томонидан кафолат мажбуриятлари бузилса, у етказилган зарарни ҳам тўлайди²⁸⁶.

ЎЗР ФК 308-моддасига асосан, кафолатда назарда тутилган кафилнинг бенефициар олдидаги мажбурияти кафолат берилган суммани тўлаш билан чекланади. Кафолат бўйича мажбурият бажарилмаганлиги ёки лозим даражада бажарилмаганлиги учун кафилнинг бенефициар олдидаги жавобгарлиги, агар кафолатда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, кафолат берилган сумма билан чекланмайди. Зеро, ЎЗР Олий суди Пленуми ва Олий ҳўжалик суди Пленумининг 2006 йил 22 декабрдаги “Кредит шартномаларидан келиб чиқадиган мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш тўғрисидаги фуқаролик қонун ҳужжатларини қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги 13/150-сонли қарори 41-бандига асосан, судлар кафилдан кредит

²⁴³Гизатуллин Ф. Правовые вопросы практического использования банковской гарантии //Хозяйство и право. 2006. №6. 101-с.

²⁸⁶Тадбиркорлик ҳуқуқи (Умумий қисм): Дарслик /Масъул муҳаррир: Ш.Рўзиназаров. –Тошкент, «Консаудитинформ», 2002. 479-б.

суммаларини ундириш тўғрисидаги низоларни кўришда шундан келиб чиқишлари лозимки, кафолатда назарда тутилган кафилнинг бенефициар олдидаги пул мажбурияти кафолатда кўрсатилган сумма билан чекланади. Агар кафолатда кафилнинг жавобгарлигини чеклаш тўғрисида бирор-бир шарт мавжуд бўлмаса, унга ФКнинг 24-бобидаги мажбуриятни бузганлик учун жавобгарлик тўғрисидаги умумий қоида ва талаблар қўлланилади²⁸⁷.

Кафил кафолат бўйича ўз мажбуриятини бажармаганлиги учун жавобгар бўлиб, бунда унинг жавобгарлиги, агар кафолатда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, кафолат берилган сумма билан чекланмайди. Кафолат пуллик мажбурият бўлгани учун унинг кафил томонидан бузилишига, пуллик мажбуриятни бажармаганлик учун жавобгарликни белгилайдиган ЎЗР ФКнинг 327-моддасида назарда тутувчи қоидалари қўлланилади.

Кафилнинг бенефициар олдидаги жавобгарлиги чегараси мажбуриятни кафолатлаган сумма ҳамда кафил томонидан кафолат мажбуриятлари бузилганида етказилган зарарни ҳам тўлаш билан белгиланади.

Юқорида қайд қилинганлардан ташқари, кафилнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида унинг жавобгарлиги чегарасини белгилаш, балки уни жавобгарликдан озод қилиш масаласи ҳам қўйилиши лозим. Зеро, шариатда ҳам шахс кафилликни (*даманатни*) фақат кредитор (кредиторлар), қарздор, қарзнинг тури ва миқдори аниқ белгиланиши шарти билан олиши мумкин²⁸⁸. Шунингдек, ФФКнинг 2321-моддаси иккинчи қисмига кўра, бенефициар томонидан суиистеъмолликка йўл қўйилган ёки фирибгарлик содир этилган тақдирда ёки иккинчи тараф принципал билан келишган ҳолда кафил жавобгар бўлмайди²⁸⁹.

²⁸⁷Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Ахборотномаси, -2007. -№2.

²⁸⁸Керимов Г.М. Шариат: Закон жизни мусульман. Ответы Шариата на проблемы современности. — СПб.: «Издательство «ДИЛЯ», 2009. 31-с.

²⁸⁹French Civil Code /<https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006070721/>

Мажбуриятлар бажарилишини таъминлашда кафилнинг ҳуқуқини унинг жавобгарлик чегарасини белгилаш ёки уни жавобгарликдан озод қилиш орқали ҳимоя қилиш қарздорни ўз мажбуриятини бажаришга ундайди.

Назаримизда, кафолатни қўллаш учун қуйидаги асос мавжуд бўлиши, мезонлар бузилиши ва шартлар²⁹⁰ юзага келганлигига риоя қилиш лозим:

асос – ёзма мажбурият бўлиши (ЎЗР ФК, 299-модда);

мезон – кафолат бўйича мажбурият бажарилмаганлиги ёки лозим даражада бажарилмаганлиги (ЎЗР ФК, 308-модда, иккинчи қисми);

шартлар – бенефициарнинг талаби ёки унга илова қилинган ҳужжатлар кафолат шартларига мос келиши; кафилга талаб ёки унга илова қилинган ҳужжатлар кафолатда кўрсатилган муддатда тақдим этилиши (ЎЗР ФК, 307-модда, биринчи қисм).

Юқорида қайд қилинган асос, мезон ва шартлар мавжуд бўлган ҳолларда кафолатни қўллаш у билан боғлиқ бўлган муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тўғри тартибга солиш имкониятини юзага келтиради. Натижада кафолат билан боғлиқ муносабатларда иштирок этувчи тарафларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари таъминланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, суд амалиётида таъминлаш усуллари қўллаш билан боғлиқ бўлган низоларни судьялар қонунчилик нормаларига асосланган ҳолда ҳамда ўз ички ишончига таяниб кўриб чиқадилар. Бироқ бу борада таъминлаш усуллари қўллаш учун муайян асослар, шартлар ва мезонлар мавжуд бўлишига эътибор қаратиш суд амалиётининг бирхиллаштирилишига ва судьялар томонидан адолатли қарорлар қабул қилиниб, уларнинг ижроси тўлиқ таъминланишига олиб келади. Судлар кредит шартномаларидан келиб чиқадиган мажбуриятлар бажарилишини таъминлашга бир нечта таъминлаш усуллари қўлланилганида юзага келадиган низоларни кўришда қайси шартнома шартларини инобатга олишлари лозимлиги, шунингдек, бугунги кунда фуқаролик-ҳуқуқий

²⁹⁰10-иловага қаранг.

муносабатларда кенг қўлланилиб келаётган, ўзига хос хусусиятларга эга бўлган истеъмол кредити, айниқса ипотека кредити каби шартномаларда белгиланган ҳадли шартларни ҳам эътиборга олишлари зарурлиги юзасидан тавсиялар берилишини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми ва Олий ҳўжалик суди Пленумининг 2006 йил 22 декабрдаги 13/150-сон “Кредит шартномаларидан келиб чиқадиган мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш тўғрисидаги фуқаролик қонун ҳужжатларини қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги қарори янги таҳрирда ишлаб чиқилиши лозим. Мазкур Пленум қарорида кредит шартномаларидан келиб чиқадиган мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш билан боғлиқ низоларни кўришда судларга қонунийлик, тарафларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ишончли ҳимоя қилиш, адолат ва оқилоналик тамойилларига ҳамда уларнинг мажбурият бузилишида айбдорлик даражасини аниқлаштирувчи омилларга эътибор қаратишлари лозимлиги хусусидаги тавсиялар ҳам берилиши мақсадга мувофиқ.

Шунингдек, шартнома иштирокчилари мажбурият бажарилишини таъминлаш жараёнида кафолатни усул сифатида тўғри танланиши учун унинг афзаллик ва нуқсонлари хусусидаги қуйидаги хулосаларимизни илгари сурамиз:

кафолатнинг афзалликлари: олинган қарзни муайян йўқотишлар билан бўлса-да қайтаришга имкониятини яратади; кафилнинг кредитор олдидаги мажбурияти улар ўртасидаги муносабатларда асосий мажбуриятга боғлиқ эмас; кафолат берилган пайтдан бошлаб, чақирилиб олинмайди; қарздор томонидан мажбурият бажарилмаган тақдирда кафолатда кўрсатилган сумманинг қопланиши кафолатланади.

Кафолатнинг нуқсонлари: неустойка ва бошқа зарарларни қопламайди; қарздор томонидан кафолат билан белгиланган фоиз ставкаларини қоплаш учун сарфланган қўшимча харажатлар фойданинг аксарият қисмини “ютиб юборади”; қарздор ўз мажбуриятини бажаришини таъминлаш учун банк фақат юқори харидоргир мол-мулкни қабул қилади; кафолатни расмийлаштириш

учун кўп вақт ва харажат қилиниши унинг кенг доирадаги шартномавий муносабатларга қўлланилишини мураккаблаштиради.

Шу билан бирга алоҳида таъкидлаш жоизки, Фуқаролик Кодексининг бир нечта моддаларида хусусан, воситачи битимнинг учинчи шахс томонидан бажарилиши учун *кафолатни ўз зиммасига олиши* (делькредере) (ЎЗР ФК, 833-модда) ёки воситачи битимнинг ижроси учун комитентга *кафолат беришини* (ЎЗР ФК, 834-модда) назарда тутувчи қоидалар белгиланган. Кафолат беришни ифодаловчи делькредеренинг мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш бошқа усуллари билан қиёсий таҳлил қилиш ва унинг мажбуриятлар бажарилишини таъминлашдаги ўрнини аниқлаш фуқаролик ҳуқуқи олдида турган долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Бу борада турлича қарашлар мавжуд. Жумладан, С.В.Скороходовнинг фикрича, “делькредере” алоҳида фуқаролик-ҳуқуқий институт бўлиб, ўз табиатига кўра, мулкый суғурта институтига яқин, бироқ воситачи “РФда суғурта ишини ташкил этиш ҳақида”ги Қонунининг 6-моддаси биринчи қисмига асосан, суғурталовчи сифатида чиқиши мумкин эмас, кафолатлаш ҳақидаги келишув қонун билан суғурта шартномасига қўйилган талабларга жавоб бермайди. Мазкур келишув воситачи ва комитент ўртасидаги хизмат кўрсатиш (ўз табиатига кўра суғурталаш) бўйича мустақил мажбуриятни вужудга келтиради²⁹¹. С.В.Скороходовнинг фикрини маъқуллаган ҳолда қайд қилиш жоизки, суғуртадан фарқли равишда делькредере воситачи ва комитент ўртасидаги хизмат кўрсатиш шартномаси бўйича мустақил равишда юзага келадиган мажбуриятдир.

Одатда, делькредере топшириқ ва воситачилик шартномалари асосида вужудга келади ва қўлланилади деб эътироф этилади. Жумладан НФКнинг 7:429-моддасига асосан, “делькредере ҳақидаги келишув” – бу тижорат агентлиги тўғрисидаги шартномада белгиланган қоида бўлиб, унга мувофиқ агент томонидан принципал билан учинчи шахслар ўртасида тузиладиган

²⁹¹Скороходов С.В. Договор комиссии по законодательству РФ и практика его применения в предпринимательской деятельности. Автореф. дисс. к.ю.н. –Томск. 2003. –С.7-8.

шартномаларни ташкиллаштирилиши ёки бу шартномаларни принципал номидан бажаришга ёхуд унинг номидан шартномада иштирок этиш юзасидан принципалга кафолат берилишидир²⁹².

Делькредере ҳақида бир тўхтамга келиш учун топшириқ ва воситачилик шартномаларини қиёсий таҳлил қилиш лозим. Топшириқ ва воситачилик шартномалари бўйича мажбуриятлар ҳамда уларнинг бажарилишини таъминлашга оид қоидалар бир-бирига жуда ўхшаш, бироқ бир хил эмас.

Биринчидан, топшириқ шартномаси бўйича бир тараф (вакил) иккинчи тараф (*топшириқ берувчи*)нинг номидан ва унинг ҳисобидан муайян юридик ҳаракатларни содир этиш мажбуриятини олади. Вакил тузган битим бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятлар бевосита топшириқ берувчида вужудга келади (ЎЗР ФК, 817-модда, биринчи қисм)²⁹³.

Воситачилик шартномаси бўйича бир тараф (*воситачи*) иккинчи тарафнинг (комитент) топшириғи бўйича ўз номидан, бироқ комитент ҳисобидан бир ёки бир неча битимни ҳақ эвазига тузиш мажбуриятини олади. Воситачилик шартномаси ёзма равишда тузилиши шарт (ЎЗР ФК, 832-модда, биринчи қисм)²⁹⁴.

Иккинчидан, тижорат вакили сифатида иш олиб борувчи ишончли вакил ФКнинг 290-моддасига мувофиқ, топшириқ берувчига топширилиши керак бўлган ўз қўлидаги ашёларни топшириқ шартномаси бўйича ўз талабларини таъминлаш учун ушлаб туришга ҳақли бўлади²⁹⁵.

Комитент воситачига ҳақ тўлаши, воситачи битимнинг учинчи шахс томонидан *бажарилиши учун кафолатни ўз зиммасига олган (делькредере)*

²⁹²Dutch Civil Code (Civil Code of the Netherlands) /<http://dutchcivillaw.com/legislation/dcctitle7777.htm>.

²⁹³Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 11-12-сон, 1-модда /<https://lex.uz/docs/180552#195261>

²⁹⁴Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 11-12-сон, 1-модда /<https://lex.uz/docs/180552#195261>

²⁹⁵Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 11-12-сон, 1-модда /<https://lex.uz/docs/180552#195261>

ҳолларда эса шартномада белгиланган миқдорда қўшимча ҳақ ҳам тўлаши шарт (ЎзР ФК, 833-модда, биринчи қисм)²⁹⁶.

Фикримизча, бунда асосий фарқ таъминот нуктаи назаридан воситачи битимнинг учинчи шахс томонидан бажарилиши учун кафолатни ўз зиммасига олишида (делькредере) намоён бўлади.

Мажбуриятларнинг бажарилиши делькредере билан таъминланиши амалиётда кўплаб учрайди. Масалан, “Shahrizoda Exspres” МЧЖ (“Комитент”) ва “Moddiy-Texnika Ta'minoti Bazasi” МЧЖ (“воситачи”) ўртасида жами: 72.722.000 сўмлик “Ёрлик этикетка”дан иборат бўлган товар-моддий бойликларини етказиб бериш тўғрисида 2018 йил 20 декабрь куни тузилган 175-сонли воситачилик шартноманинг 4.3-бандига асосан, комитент томонидан товар-моддий бойликлар сотиш учун воситачига топширилгандан кейин воситачи сотиш учун олинаётган товар-моддий бойликлар қийматининг 30 фоизигача миқдордаги кафолат (делькредере – ФКнинг 834-моддаси) маблағини комитентга ўтказилиши ҳамда 4.5-бандига биноан, воситачи томонидан комитентнинг товар-моддий бойликлари сотилгунга қадар ўтказилган барча маблағлар кафолат маблағи ҳисобланиши белгиланган.

Бу каби шартларни “Ohangaron Trio Group” МЧЖ (“Комитент”) ва “Moddiy-Texnika Ta'minoti Bazasi” МЧЖ (“Воситачи”) ўртасида жами: 313.500.000 сўмлик “Қоғоз қоп”дан иборат бўлган товар-моддий бойликларини етказиб бериш тўғрисида 2018 йил 21 декабрь куни тузилган 177-сонли воситачилик шартноманинг 4.3, 4.5-бандларида ҳам учратиш мумкин.

Шунингдек, ҳуқуқий адабиётларда, делькредерени кафилликнинг бир кўриниши сифатида эътироф этиш ҳолатлари учрайди. Жумладан, Э.А.Суханов таҳрири остида тайёрланган фуқаролик ҳуқуқи дарслигида

²⁹⁶Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 11-12-сон, 1-модда /<https://lex.uz/docs/180552#195261>

делькредере кафилликнинг бир кўриниши сифатида эътироф этилиб, унинг акцессор хусусияти қайд этилади²⁹⁷.

Фукаролик ҳуқуқи дарслигида қайд қилинган ушбу фикр бироз баҳсли. Чунки ЎзР ФКнинг 292-моддаси биринчи қисмига асосан, кафиллик шартномаси бўйича кафил бошқа шахс ўз мажбуриятини тўла ёки қисман бажариши учун унинг кредитори олдида жавоб беришни ўз зиммасига олади²⁹⁸. Ушбу моддада бир шахснинг бошқа шахс учун, яъни қарздор учун жавоб бериши белгиланган.

Делькредере ҳақидаги келишув бўйича эса аксинча, воситачи учинчи шахс учун эмас, балки шартноманинг бажарилиши учун кафолат беради.

Кафиллик билан делькредере аниқ бир субъект, яъни қарздор учун эмас балки мажбурият бажарилиши учун жавоб бериши билан фарқланди. Бу воситачи томонидан мажбурият бажарилиши учун бир қатор ҳаракатларни амалга оширилишида кузатилиб, унинг ҳуқуқий асослари қонунчиликда белгиланган. Чунончи Ўз.Р ФКнинг 835-моддаси биринчи қисмига мувофиқ, воситачи воситачилик шартномасини бажариш мақсадида бошқа шахс билан қўшимча воситачилик шартномасини тузишга ҳақли бўлади²⁹⁹.

Фикримизча, воситачининг бундай ҳаракатлари мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлашга қаратилган. Бироқ кафилликда кафилга нисбатан бундай шартлар белгиланмаган.

Ривожланган хорижий мамлакатлар қонунчилиги хусусан, Хитойнинг Макао Тижорат кодекси 631-моддаси (делькредере шартномаси) биринчи қисмига асосан, агент ёзма шартнома асосида ўзи томонидан тузилган ёки тузилган шартномалар билан боғлиқ бўлган мажбуриятларнинг бажарилишини кафолатлаши мумкин. Мазкур модданинг иккинчи қисмига

²⁹⁷Российское гражданское право. Учебник: в 2 т. Т. II: Обязательственное право /Отв. ред. Е.А.Суханов. – 2-е изд., стер. – М.: Статут, 2011. 791-с.

²⁹⁸Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 11-12-сон, 1-модда /<https://lex.uz/docs/180552#195261>

²⁹⁹Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 11-12-сон, 1-модда /<https://lex.uz/docs/180552#195261>

биноан эса, бундай делькредере шартномаси фақат унда шартнома кўрсатилган ёки кафолатланган шахслар белгиланган ҳолларда амал қилади³⁰⁰.

Бунда, Н.Е.Сосипатрова ва Д.А.Софроноваларнинг “воситачи аниқ бир субъект учун эмас, балки улар томонидан тузилган битимларнинг бажарилиши учун кафолат беради”³⁰¹ деган фикрини келтириш жоиз.

Шунингдек, Ю.П.Свит³⁰² воситачининг кафолати ўз табиатига кўра, кафиллик билан ўхшаш, яқин, бироқ у билан айнан бир хил эмас деганида ҳақли эди. Ю.П.Свитнинг фикрини маъқуллаган ҳолда айтиш мумкинки, кафиллик билан делькредере айнан бир хил хусусиятларга эга эмас. Чунончи делькредереда “комитент – воситачи – учинчи шахс” ва кафилликда “кредитор – кафил – қарздор” субъект ҳисобланади. Кредитор ва қарздор ўзаро мажбурият билан боғлиқ бўлиб, қарздор кредитор фойдасига ижрони амалга оширишга мажбур бўлган шахс, кредитор қарздордан бажаришни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган шахс ҳисобланади. Кафил акцессор мажбурият ўрнатиб, қарздор кредитор олдида ўз мажбуриятини бажариши учун кафиллик беради.

Учинчи шахс ҳисобланган воситачи комитент билан бирор-бир ҳуқуқий муносабатда боғлиқ бўлмаган ҳолда шартномани амалга оширади ва унинг кредитори бўлиб фақат воситачи ҳисобланади.

Шундай қилиб, кафолат берган воситачининг мажбурияти кафилликдан мустақил бўлиб, у билан тузилган шартномани бажариш бўйича учинчи шахс мажбурияти билан ҳуқуқий жиҳатдан ҳеч қандай боғлиқ эмас, унга нисбатан муносабатда акцессор ҳисобланмайди.

Шу билан бирга, делькредере кафолатдан фарқ қилади ва бу қуйидагиларда намоён бўлади: *биринчидан, кафолатда* – банк, бошқа кредит муассасаси ёки суғурта ташкилоти (кафил) бошқа шахс (принципал) иштирок

³⁰⁰Макао Тижорат кодекси /<http://www.asianlii.org/mo/legis/laws/ccs601700141/>

³⁰¹Сосипатрова Н.Е., Софронова Д.А. Делькредере: правовая природа и вопросы, связанные с квалификацией // Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского. – 2015. – № 4. 176-с.

³⁰²Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации (части второй) /Под.ред. С.П. Гришаева, А.М. Эрделевского. -М.: Юристъ, 2006. 508-с.

этади. *Делькредереда* – воситачи ва комитент ҳамда учинчи шахслар иштирок этади.

Иккинчидан, кафолатда – кафил ўз зиммасига олаётган мажбурият шартларига мувофиқ принципалнинг кредитори (бенефициар) пул суммасини тўлаш ҳақида ёзма талабнома тақдим этса, пулни унга тўлаш ҳақида принципалга ёзма мажбурият беради. *Делькредереда* – воситачи учинчи шахс билан тузилган битимнинг бажарилиши учун кафолатни ўз зиммасига олади.

Делькредерени мажбуриятлар бажарилишини таъминловчи чораларни таъминлаш усуллари сифатида эътироф этиш учун тан олинган қуйидаги белги ва хусусиятларга таянган ҳолда мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули сифатида эътироф этиш мумкин:

делькредере мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари хос бўлган белгига эга, яъни у аввало *мажбуриятдир*.

ЎзР ФКнинг 832-моддаси иккинчи қисмига биноан, “Воситачи томонидан учинчи шахс билан тузилган битим бўйича, гарчи битимда комитентнинг номи тилга олинган ёки у битимни бажариш бўйича учинчи шахс билан бевосита муносабатларга киришган бўлса ҳам, воситачи ҳуқуқларга эга бўлади ва зиммасига мажбурият олади”³⁰³.

Учинчи шахс билан тузилган битим бўйича олинган мазкур мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш мақсадида, воситачи битимнинг ижроси учун комитентга кафолат беради (делькредере).

“Делькредере” воситачилик шартномаси орқали кенг доирадаги муносабатлардан келиб чиқадиган мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш учун қўлланилади. Бу қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, фуқароларга қарашли кенг истеъмол товарлари ва уй-рўзғор буюмлари, корхона ва ташкилотларда ортиқча бўлган ва ишлатилмаётган ускуналар ва бошқа материаллар, ташқи савдо соҳасида, ишлаб чиқарувчи корхоналар томонидан ишлаб чиқарилган

³⁰³Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 11-12-сон, 1-модда /<https://lex.uz/docs/180552#195261>

паст сифатли маҳсулотларни воситачилик асосида сотиш бўйича юза келадиган мажбуриятлар бажарилишини таъминлашни ўз ичига қамраб олади.

Бундан ташқари, делькредере мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари каби *шартнома асосида вужудга* келади.

ЎзР ФКнинг 833-моддаси биринчи қисмига асосан, комитент воситачига ҳақ тўлаши, воситачи битимнинг учинчи шахс томонидан бажарилиши учун кафолатни ўз зиммасига олган (делькредере) ҳолларда эса шартномада белгиланган миқдорда қўшимча ҳақ ҳам тўлаши шарт. Шунингдек, мазкур кодекснинг 834-моддаси учинчи қисмига кўра, воситачи битимнинг ижроси учун комитентга кафолат берган (делькредере) ҳолларда у воситачилик шартномасида келишилган миқдорда қўшимча ҳақ олиш ҳуқуқига эга бўлади³⁰⁴.

Қайд қилинган қоидалардан аён бўладики, воситачи учинчи шахслар билан тузилган битимнинг бажарилиши учун кафолат олиши (делькредере) каби мажбурияти воситачилик шартномаси асосида вужудга келади.

Шунингдек, делькредере таъминлаш усулларига хос бўлган мажбурият бажарилишига *ундаш хусусиятига* эга.

Ҳуқуқий рағбатлантириш ва ҳуқуқий чекловларнинг умумий назарий таърифларини инобатга олган ҳолда А.Б.Щербаков делькредеренинг воситачи ҳаракатларининг эркинлигини чеклашнинг бир тури сифатида, бошқа томондан, делькредере воситачининг воситачилик шартномани лозим даражада бажарилиши учун янада фаол ҳаракатларига туртки берувчи сифатида асослайди. Шундай қилиб, ҳуқуқий ундаш ва ҳуқуқий чеклашлар назарияси нуқтаи назаридан делькредере икки ёқлама ҳуқуқий табиатга эга бўлиб, бир вақтнинг ўзида ҳам ундаш ҳам ҳуқуқий чекловни ўзида намоён қилади³⁰⁵ деб таъкидлайди.

³⁰⁴Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 11-12-сон, 1-модда /<https://lex.uz/docs/180552#195261>

³⁰⁵Щербаков А.Б. Договоры комиссии и агентирования сравнительно-правовое исследование, соотношение с договором поручения. Автореф. дисс. ...к.ю.н. Казань – 2007. 9-с.

А.Б.Щербаковнинг фикрини маъқуллаган ҳолда айтиш мумкинки, делькредереда воситачи ҳаракатларининг эркинлиги маълум бир шартлар билан чекланиши мумкин. Масалан, ЎзР ФКнинг 834-моддаси тўртинчи қисмига асосан, комитент ҳисобидан учинчи шахс билан тузилган битим учинчи шахс томонидан бажарилмаганлиги учун воситачи комитент олдида жавобгар бўлмайди, воситачи ушбу шахсни танлашда зарур эҳтиёткорлик қилмаган ёки битимнинг бажарилишига кафолат берган (делькредере) ҳоллар бундан мустасно³⁰⁶. Бу каби ҳолат Е.В.Горячева томонидан ҳам эътироф этилади³⁰⁷.

Демак делькредереда воситачи ҳаракатлари эркинлиги дастлаб учинчи шахсни тўлиқ текширган ҳолда танлаши ёки битимнинг бажарилишига кафолат бериши билан кейинчалик эса, учинчи шахс томонидан мажбурият бажарилмаганида комитент томонидан воситачига талаб қўйилмагунича ҳаракатлана олмаслиги билан чекланар экан.

Учинчи шахс томонидан битим бажарилмаганида комитент томонидан талаб қўйилганидан кейин воситачининг ҳаракатлари фаоллашади.

ЎзР ФКнинг 834-моддаси бешинчи қисмига кўра, “Воситачи учинчи шахс билан тузган битимни учинчи шахс бажармаган тақдирда, воситачи бу ҳақда дарҳол комитентга хабар бериши, зарур далил-исботларни тўплаши ва таъминлаши, шунингдек, комитентнинг талабига кўра бундай битим юзасидан ҳуқуқларни талабларни бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги қоидаларга риоя қилган ҳолда (ушбу Кодекснинг 313–317, 319, 320-моддалари) унга топшириши шарт”³⁰⁸.

Воситачига нисбатан қўйилган ушбу шартлардан келиб чиққан ҳолда ҳаракат қилиши билан мажбуриятларнинг бажарилмаслик хавфи камаяди.

³⁰⁶Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 11-12-сон, 1-модда /<https://lex.uz/docs/180552#195261>

³⁰⁷Горячева Е.В. Договор комиссии в гражданском законодательстве Республики Казахстан. //Вестник Института законодательства РК №1 (46) 2017.-С.116-117.

³⁰⁸Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 11-12-сон, 1-модда /<https://lex.uz/docs/180552#195261>

Е.Я.Токар делькредеренинг қўлланишига муносабат билдирар экан, унинг ишлатилиши натижасида битим бўйича юзага келадиган хавфни камайтиришга ёрдам беради. Профессионал вакиллар алоҳида тўлов (мукофотнинг оширилиши) эвазига кафолатланган натижага эришиш ҳақидаги шартни муваффақиятли қўллаши мумкинлиги тасдиқланган³⁰⁹ деб таъкидлайди. Е.Я.Токарнинг фикрини маъқуллаган ҳолда қайд қилиш лозимки, воситачилик шартномаси билан боғлиқ ҳолда вужудга келадиган мажбуриятлар бажарилиши делькредере билан таъминланиб, воситачига қўшимча ҳақнинг тўланиши, уни ундаб, вужудга келиши мумкин бўлган хавфларнинг камайтирилиши соҳасида самарали ҳаракат қилишига туртки беради.

Делькредере билан таъминланган мажбурият учинчи шахс томонидан бузилганидан комитент талабига кўра, воситачи тўловни амалга оширади. Бу жараёнда воситачига воситачилик ҳақи ва делькредере учун қўшимча ҳақ (ЎЗР ФК, 833-модда) ҳамда воситачилик топшириғини бажариш юзасидан сарфланган суммаларнинг ҳам комитент томонидан тўлаб берилиши (ЎЗР ФК, 842-модда), шунингдек, воситачи мажбурият тарафларига нисбатан қўядиган талаблари юзасидан қонунчиликда бир қатор ҳуқуқ ва имтиёзлар белгиланганлиги уни ўз мажбуриятини бажаришига ундайди.

Жумладан, ЎЗР ФКнинг 838-моддаси иккинчи қисмига асосан, “Воситачи ушбу Кодекснинг 290-моддасига мувофиқ ўз қўлида бўлган, комитентга ёки комитент кўрсатган шахсга топширилиши керак бўлган ашёларни воситачилик шартномаси бўйича ўз талабларини таъминлаш учун ушлаб туришга ҳақли” бўлса, учинчи қисмига биноан эса, “Комитент ночор (банкрот) деб эълон қилинган тақдирда воситачининг мазкур ҳуқуқи бекор қилинади, унинг ўзи ушлаб турган ашёлар қиймати доирасида комитентга

³⁰⁹Токар Е.Я. Представительство в сфере предпринимательской деятельности: проблемы законодательного регулирования и правоприменения. Автореф. дисс..д.ю.н. -М.: 2018. 41-с.

кўядиган талаблари ушбу Кодекснинг 291-моддасига мувофиқ гаров билан таъминланган талаблар қаторида қаноатлантирилади”³¹⁰.

ЎЗР ФКнинг 839-моддасига кўра, воситачи ушбу Кодекснинг 343-моддасига мувофиқ воситачилик шартномаси бўйича ўзига тегишли бўлган суммаларни комитент ҳисобидан ўзига тушган ҳамма суммалардан ушлаб қолишга ҳақли³¹¹. Бироқ комитентнинг ўз талабларини қондириш навбати бўйича гаров сақловчилар олдида имтиёздан фойдаланадиган кредиторлари бу талабларни воситачи ушлаб қолган суммалардан қаноатлантириш ҳуқуқидан маҳрум этилмайдилар.

Шунингдек, делькредере таъминлаш усулларига хос бўлган мажбурият тарафларининг манфаатини *ҳимоя қилиш хусусиятига* эга.

Бу ўринда Д.З.Гильмутдиновнинг воситачи ўзига учинчи шахс билан тузган шартномасининг бажарилиши учун кафолатни қабул қилади (делькредере), бироқ комитент томонидан воситачига харидорларнинг қарздорлиги бўйича шартнома бўйича олган мажбуриятини бажариш хусусида талабнома кўймагунча, бу қарздорлик бевосита воситачининг қарздорлиги ҳисобланмайди³¹² деган фикрини келтириш жоиз.

Демак воситачилик шартномаси бўйича воситачи мажбуриятни бажаришга кафолат олар экан (делькредере), бунда унга бевосита бирданига мажбурият юклана олинмаслиги унинг ҳуқуқларининг ҳимоя қилинишини англатади. Маълумки, воситачилик шартномаси муддати кўрсатилиб ёки муддати кўрсатилмасдан тузилиши мумкин. Бундай ҳолатларда шартнома тарафлари манфаатларининг ҳимоя қилиниши ўзига хос. Масалан, ЎЗР ФКнинг 844-моддаси биринчи қисмига асосан, агар воситачилик шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, воситачи шартномани бажаришдан бош тортишга ҳақли эмас, шартнома амал қилиш

³¹⁰Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 11-12-сон, 1-модда /<https://lex.uz/docs/180552#195261>

³¹¹Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 11-12-сон, 1-модда /<https://lex.uz/docs/180552#195261>

³¹²Гильмутдинов Д.З. Об ответственности комиссионера за исполнение сделки третьим лицом //Судебная практика. №6 (168) – 2013, 31-б.

муддати кўрсатилмасдан тузилган ҳоллар бундан мустасно. Бундай ҳолда воситачи комитентга шартномани бекор қилиши ҳақида, агар хабар қилишнинг узоқроқ муддати шартномада назарда тутилган бўлмаса, камида ўттиз кун олдин хабар бериши шарт³¹³. Мазкур Кодекснинг 847-моддасига кўра, воситачи муддати кўрсатилмасдан тузилган воситачилик шартномасини бажаришдан истаган вақтда бош тортишга ҳақли бўлиб, бу ҳақда комитентни, агар хабардор қилишнинг узоқроқ муддати шартномада кўзда тутилган бўлмаса, ўттиз кундан кечиктирмасдан хабардор қилади³¹⁴. Мазкур моддаларнинг мазмунидан англашиладики, воситачилик шартномаси муддати кўрсатилмасдан тузилганида (ЎЗР ФК, 847-модда) воситачи шартномани бажаришдан истаган вақтда бош тортишга ҳақли бўлса, аксинча шартнома муддати кўрсатилиб (ЎЗР ФК, 844-модда) тузилганида воситачи шартномани бажаришдан бош тортишга ҳақли эмас.

Таъкидлаш жоизки, иккинчи ҳолатда (ЎЗР ФК, 844-модда) воситачининг манфаатлари комитентнинг манфаатларига қараганда камроқ ҳимоялангандек кўринади. Бироқ аслида ундай эмас. Бу ҳолатда ҳам воситачининг манфаатлари ҳимоя қилиниши таъминланади.

Миллий қонунчилигимизда (ЎЗР ФК, 834-модда тўртинчи қисм) битимнинг бажарилишига кафолат берган (делькредере) ҳолларда, битим учинчи шахс томонидан бажарилмаганлиги учун воситачи жавобгар бўлишига оид қоидалар белгиланган. Бироқ бундай ҳолда воситачининг манфаатларини ҳимоя қилиш учун унинг жавобгарлиги чекланиши масалалари бироз эътибордан четда қолган. Хорижий мамлакатлар қонунчилигида бу масалалар эътиборга олинган. Масалан, НФКнинг 7:429-моддаси иккинчи хат бошига асосан, агар ёзма равишда бошқача келишув бўлмаса, агент делькредере шартига мувофиқ “учинчи шахснинг тўлов қобилиятлилиги” учун жавобгар бўлиши, учинчи хат бошига биноан эса, агар делькредере шарти муайян

³¹³Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 11-12-сон, 1-модда /<https://lex.uz/docs/180552#195355>

³¹⁴Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 11-12-сон, 1-модда /<https://lex.uz/docs/180552#195355>

шартнома ёки агент принципал номидан тузган шартномалар билан боғлиқ бўлмаса, агент воситачиликда келишилган миқдордан ошган сумма учун жавобгарликни ўз зиммасига олиши мумкин эмас, тўртинчи хат бошисига кўра, агар агент томонидан ўзига олинган хавф ва воситачилик келишуви ўртасида аниқ номутаносиблик мавжуд бўлса, агар ушбу миқдор воситачилик миқдоридан ошса, суд агент жавобгар бўлган миқдорни камайтириши мумкин. Суд барча ҳолатларни, хусусан, агентнинг ишонч билдирган шахснинг манфаатларини қандай ҳимоя қилганлигини ҳам инобатга олади³¹⁵.

Хитойнинг Макао Тижорат кодексининг 601-моддаси биринчи қисмига асосан, воситачи у шартнома тузган шахслар томонидан қабул қилинган мажбуриятларнинг бажарилиши учун жавобгар бўлмайди, шартнома тузиш пайтида у уларнинг тўловга қобилиятсизлиги тўғрисида билган ёки билиши шарт бўлган ҳолатлар бундан мустасно. Мазкур модданинг иккинчи қисмига биноан, ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатилган ҳолларда, бундай жавобгарлик тўғридан-тўғри белгиланган ёки фойдаланиш натижасида вужудга келган бўлса, воситачи фақат шартнома тузган шахсларнинг мажбуриятларини бажариш учун жавобгар бўлади³¹⁶.

ТФ ва ТКнинг 838-моддасига кўра, шартноманинг бошқа тарафи ўз мажбуриятини бажармаганида, шартнома билан белгиланмаган ёки принципал ва агент ўртасидаги иш муносабатларида ёки маҳаллий фойдаланишда ўзгача ҳолат назарда тутилган бўлмаса, тижорат агенти жавобгар бўлмайди. Мазкур модданинг биринчи қисмида кўрсатилган шартларда шартнома бажарилишини кафолатлашни ўз зиммасига олган тижорат агенти делькредере агенти ҳисобланиб, мукофот олиш ҳуқуқига эга бўлади³¹⁷.

³¹⁵Dutch Civil Code /<http://www.dutchcivillaw.com/legislation/dcctitle7777.htm>

³¹⁶Макао Тижорат кодекси /<http://www.asianlii.org/mo/legis/laws/cca601700141/>

³¹⁷Thailand Civil and Commercial Code. <https://www.samuihorsale.com/law-texts/thailand-civil-code-part-2.html>

Бу суд амалиётида судлар томонидан бир неча маротаба таъкидланганидек, делькредере ҳақидаги шарт шартномада тўғридан-тўғри ва аниқ белгилаб қўйилган бўлиши керак³¹⁸.

Таҳлилларга асосланиб, шартнома тарафларининг манфаатини ҳимоя қилинишини таъминлаш мақсадида, ЎзР ФКнинг 834-моддаси тўртинчи қисмидаги “воситачи ушбу шахсни танлашда зарур эҳтиёткорлик қилмаган” деган сўзларни *“воситачи ушбу шахснинг тўловга қобилиятсизлигини билган ёки билиши шарт бўлган ҳолларда уни танлашда зарур эҳтиёткорлик қилмаган”* деган сўзлар билан алмаштирилиши таклиф этилади.

Мазкур таклиф қабул қилиниши билан “воситачи учинчи шахсни танлашда зарур эҳтиёткорлик қилмаган” деган қоида такомиллашиб, воситачи томонидан учинчи шахсга нисбатан амалга оширадиган ҳаракатлари доирасига аниқлик киритилади. Натижада воситачи мажбуриятлар лозим даражада бажарилиши учун тўловга қобилиятли учинчи шахсни танлайди. Ушбу ҳолат мажбуриятларни лозим даражада бажарилишини таъминлашни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солади.

Фикримизча, делькредере билан мажбуриятларнинг бажарилиши таъминланиши жараёнида манфаатлар ҳимоя қилиниши жиҳатидан *“триада”* юзага келиб, делькредеренинг мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлашга хос бўлган хусусиятлари намоён бўлади.

Делькредере билан мажбуриятларнинг бажарилиши таъминланиб, сотиб олувчи томонидан товар учун тўланиши лозим бўлган ҳақ кечиктирилганида воситачи томонидан мазкур ҳақнинг комитентга тўланиши унинг *манфаатини ҳимоя қилади*. Воситачи томонидан сотиб олувчининг ўрнига тўловни амалга ошириб, мажбурият бажарилишини таъминланганлиги учун комитент томонидан воситачига делькредере учун ҳақ ўтказди. Мажбуриятларнинг бажарилиши таъминланиши жараёнида *воситачининг ҳам ҳуқуқлари ҳимоя* қилинганлигини англаш мумкин. Делькредере билан

³¹⁸Постановление ФАС Западно-Сибирского округа от 13 июля 2004 г. по делу № Ф04/38013-1558/А27-2004.

мажбуриятлар бажарилиши таъминланиб, тўлов амалга оширилиши орқали товарнинг олиниши оралиғидаги вақт ичида сотиб олувчи ўзи олган товарнинг яроқлигига оид барча хусусиятларини англаб етиш имкониятига эга бўлади. Бу унинг товарни сотиб олишидан кутилган манфаати юзага чиқади. Натижада *сотиб олувчининг манфаати* ҳам таъминланади.

Делькредере мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усулларига хос бўлган *қоплаш хусусиятига* эга.

Б.И.Пугинский томонидан “делькредере ҳақидаги келишувни *зарарни қоплаш* хусусидаги мажбурият”³¹⁹ ва Ю.В.Кондратьева томонидан эса, англосаксон ҳукукида делькредере кафолат шартномаси эмас, балки *зарарларни қоплаш ҳақидаги шартнома* ҳисобланиши³²⁰ таъкидланади. Б.И.Пугинский фикри билан тўлиқ келишсак—да, Ю.В.Кондратьеванинг нуқтаи назари бироз баҳсли, чунки делькредере кафолат шартномасидан ҳамда зарарларнинг қоплаш ҳақидаги шартномаларидан мустақил бўлган келишувдир³²¹.

Зарарларни қоплаш ва делькредере ҳақидаги шартларнинг ўзаро нисбатини ўрганган А.Темникова зарарларни қоплаш (РФ ФК, 406.1-модда) ва делькредере (РФ ФК, 993-модда, биринчи қисми) табиати ўхшаш бўлиб, олдини олиш ва қоплаш хусусиятга эга бўлган шартнома шартлари ҳисобланади деган хулосага келишимизга имкон беради. Шу билан бирга, улар орасидаги фарқларнинг мавжудлиги, улар мазмунан мутлақо бир хил тушунчалар деган хулосага келишимизга имкон бермайди. Аксинча, фуқаролик ҳукукида шартнома ёки қонуннинг тегишли шартлари асосида харажатлар ва йўқотишларни қоплаш институти мавжудлиги тўғрисида сўз юритиш мақсадга мувофиқдир³²².

³¹⁹Пугинский Б.И. Энциклопедия юриста. -М.: 2005. /<https://dic.academic.ru/dic.nsf/enclaw/529/delcredere>.

³²⁰Кондратьева Ю.В. Делькредере в гражданском праве // Гражданское право. –2008. –№ 2. –С.36-38.

³²¹13-иловага қаранг.

³²²Темникова Н.А. Соотношение условий о возмещении потерь и делькредере по российскому гражданскому праву. //Вестник Омского университета. Серия «Право». 2019. Т.16, №2. 73-с.

Делькредеренинг қоплаш хусусияти намоён бўладиган жараёни у билан таъминланган ҳолда товарни сотиш бўйича воситачилик шартномаси бўйича муносабатларни амалга оширилишини баён этиш орқали тушунтириш мумкин. Воситачилик шартномасига асосан, комитент товарни воситачига беради. Воситачи эса, ўз навбатида ҳақ тўлаш эвазига товарни сотиб олувчига жўнатади. Воситачи учинчи шахслар томонидан олинган мажбуриятлар бажарилишини ҳар қандай қонуний воситалардан фойдаланган ҳолда таъминлашга ҳаракат қилади. Бунинг учун ўз қўлида бўлган, комитентга ёки комитент кўрсатган шахсга топширилиши керак бўлган ашёларни ушлаб туришга ҳақли бўлади. Сотиб олувчи томонидан олинган товарнинг ҳақини тўлаш кечиктирилганида тўлов амалга оширилиши делькредере билан таъминлаш жараёни юзага келади. Яъни сотиб олувчига жўнатилган товарнинг ҳақи ўз вақтида тўланмаганида воситачи делькредере тартибида комитентга тўловни амалга оширади. Воситачи томонидан делькредере тартибида тўлов амалга оширилиб, мажбурият бажарилишини таъминланганлиги учун комитент унга ҳақ тўлайди. Шу билан бирга, воситачилик шартномасини бажарилганлиги учун комитент воситачига воситачилик ҳақини ўтказади. Охир оқибат сотиб олувчи олган товарининг ҳақини воситачига тўлайди. Натижада олинган мажбуриятлар тўлиқ бажарилади³²³.

А.И.Бычковнинг фикрича, делькредере “бу фуқаролик-ҳуқуқий келишув бўлиб, унинг предмети воситачи томонидан учинчи шахслар билан тузилган битимларни бажариш учун комитент олдида тўлов кафолатини олишидир. Агар делькредере тўғрисидаги келишувда унинг томонлари бошқача ҳолатни кўрсатмаган бўлсалар, воситачи учинчи шахс билан тузилган битимларни тўлиқ ҳажмда бажарилишини кафолатлашни ўзига қабул қилган деб ҳисобланади”³²⁴.

³²³14-иловага қаранг.

³²⁴Бычков А.И. Делькредере в договоре комиссии // Ленинградский юридический журнал. – 2012. – № 2 (28). 92-с.

Делькредере мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллариға хос бўлган асосий мажбуриятга нисбатан *қўшимчалик (акцессор) хусусиятига* эга. А.И.Бычков РФ ФКнинг 993-моддаси биринчи қисмида қайд қилинган қоидалардан келиб чиққан ҳолда “делькредере ҳақидаги келишув асосий воситачилик шартномасига нисбатан акцессор (қўшимча) ҳисобланади” деган хулосага келади. Унинг хулосасига кўра, воситачи томонидан учинчи шахс билан комитент учун тузилган битимларнинг бажарилишини таъминлашга қаратилган ва бундай шартнома воситачилик шартномасиз мавжуд бўла олмайди”³²⁵. А.И.Бычковнинг фикрини маъқуллаган ҳолда қайд қилиш лозимки, бу қўшимча мажбурият ЎЗР ФКнинг 834-моддаси учинчи қисмида белгиланганидек, воситачи битимнинг ижроси учун комитентга кафолат бериши (делькредере) тарзида намоён бўлади ва алоҳида келишув билан расмийлаштирилади³²⁶.

Демак делькредере ҳақидаги келишув воситачилик шартномасига қўшимча (акцессор) мажбурият ҳисобланади. Зеро, воситачилик шартномаси бир тараф (воситачи) иккинчи тарафнинг (комитент) топшириғи бўйича ўз номидан, бироқ комитент ҳисобидан бир ёки бир неча битимни ҳақ эвазига тузиш мажбуриятини олса (ЎЗР ФК, 832-модда, биринчи қисм), воситачи битимни бажариш бўйича учинчи шахслар билан муносабатга киришиб, воситачилик шартномасига қўшимча бўлган делькредере ҳақидаги келишувни тузади.

Қайд қилинганлар делькредерени мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули сифатида эътироф этиш учун асослар мавжудлигини кўрсатади.

Таҳлиллардан келиб чиққан ҳолда, ЎЗР ФКнинг 259-моддаси биринчи қисми “мажбуриятнинг бажарилиши неустойка, гаров, қарздорнинг мол-мулкини ушлаб қолиш, кафиллик, кафолат, закат” деган сўзлардан кейин

³²⁵Бычков А.И. Делькредере в договоре комиссии // Ленинградский юридический журнал. – 2012. – № 2 (28). 93-с.

³²⁶Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 11-12-сон, 1-модда /<https://lex.uz/docs/180552#195261>

“делькредере” деган сўз билан тўлдирилиши таклиф этилади. Мазкур таклиф қабул қилиниши билан делькредере мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули сифатида эътироф этилиб, у орқали ижтимоий соҳада кенг тарқалган муносабатлар ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солинади, хусусан фуқаролар, юридик шахсларга тегишли бўлган ортиқча қишлоқ хўжалик маҳсулотларини, ишлатилмаётган ускуналар ва бошқа материалларни, паст сифатли маҳсулотларни, кенг истеъмол товарлари ва уй-рўзгор буюмларини воситачилик асосларида ички ва ташқи савдоларда сотиш жараёнида юзага келадиган мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлашга оид муаммолар ҳал қилинади.

Назаримизда, делькредерени *қўллаш* учун қуйидаги асос мавжуд бўлиши, мезонлар бузилиши ва шартлар юзага келганлигига риоя қилиш лозим:

асос – шартнома (ЎЗР ФК, 833-модда, биринчи қисм);

мезон – учинчи шахс томонидан битимнинг бажарилмаслиги (ЎЗР ФК, 834-модда тўртинчи қисм);

шартлар – битимнинг учинчи шахслар томонидан бузилганида комитент томонидан воситачига талаб қўйилиши; делькредере ҳақидаги келишув ҳақиқий бўлиши.

Юқорида қайд қилинган асос, мезон ва шартлар мавжуд бўлган ҳолларда делькредерени қўллаш, унинг ҳуқуқни қўллаш амалиётида қўлланилишини бирхиллаштиради. Бу эса ўз навбатида делькредере билан боғлиқ бўлган муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тўғри тартибга солиш имкониятини юзага келтиради. Натижада делькредере билан боғлиқ муносабатларда иштирок этувчи тарафларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари таъминланади.

Хулоса шуки, кафолат орқали кредитор (*мажбурият бажарилмаганида етказилган зарарни кафил тўлаши*), қарздор (*кафил томонидан кафолат чақириб олинмаслиги билан қарздор манфаатлари тикланишга имконият яратувчи жараён ҳимоя қилиниши*) ва кафилнинг (*кафилнинг бенефициар талабини рад этиши, кафил ўз мажбуриятини бажарганидан кейин*

принципалга нисбатан регресс талаб қўйиши орқали) ҳуқуқлари ҳимоя қилиниши ва ўтказилган сўровномалар³²⁷ кафолат мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг мажбурият иштирокчилари манфаатини ҳуқуқий ҳимоя қилиш усули эканлигини исботлайди. Шунингдек, “делькредере” хизмат кўрсатиш соҳасидаги мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг самарали усулидир.

³²⁷18.6-иловага қаранг.

Учинчи боб бўйича хулосалар

1. Кафиллик шартномаси тушунчасига оид янги қоидалар ЎзР ФКнинг 292-моддасига киритилиши бўйича таклиф ишлаб чиқилди.

2. ЎзР ФКни мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш жараёнида кафилнинг жавобгарлигини истисно қиладиган ҳолатларни ўзида ифодаладиган 293¹-модда билан тўлдириш юзасидан таклиф ишлаб чиқилди.

3. Кафолат орқали мажбуриятлар бажарилиши лозим даражада таъминланиши учун бу борада принципалга нисбатан маълум бир талаблар қўйилиши лозимлигини ифодаловчи қоидалар Фуқаролик кодексининг 299-моддаси иккинчи қисм билан тўлдириш ҳақидаги таклиф ишлаб чиқилди.

4. Шартнома тарафларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини таъминлаш мақсадида, “кафолатнинг чақириб олинмаслиги” каби қонданнинг қатъийлигидан чекинган ҳолда ФКнинг 302-моддасини кафолатнинг чақириб олиниши ва ўзгартирилиши билан боғлиқ қоидалар билан тўлдирилган ҳолда янги таҳрирда қабул қилиш зарурияти асослаб берилди.

5. Кафил ўз мажбуриятини бажаришдан бош тортишининг олдини олиш ҳамда тўловни асоссиз равишда тўхтатиб қўйишга йўл қўйилмаслигини таъминлаш мақсадида ЎзР ФК 307-моддасининг биринчи қисми “Кафил бенефициар талабини қаноатлантиришни бошқа асосларга кўра рад этишга йўл қўйилмайди” ҳамда тўртинчи қисми “Кафил тўлов асоссиз равишда тўхтатиб қўйилганлиги учун принципал ва бенефициар олдида жавобгар бўлади” деган қоидалар билан тўлдириш бўйича таклифлар ишлаб чиқилди.

IV-БОБ. МАЖБУРИЯТЛАР БАЖАРИЛИШНИНИ ФУҚАРОЛИК- ҲУҚУҚИЙ ТАЪМИНЛАШНИНГ УНИВЕРСАЛ ВА ЗАМОНАВИЙ УСУЛЛАРИ

4.1-§. Гаров – мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлашнинг универсал усули сифатида

Бугунги тараққиёт ҳар қандай мажбуриятларни, яъни шартномали ва шартномадан ташқари келиб чиқадиган мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлай оладиган усулларига зарурият сезмоқда. Ушбу заруриятдан келиб чиққан ҳолда, универсал хусусиятга эга бўлган усулларни аниқлаш юзасидан тадқиқот олиб бориш фуқаролик ҳуқуқи фани олдида турган долзарб вазифалардан бири ҳисобланади.

Мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш соҳасида ижод қилиб келаётган аксарият ҳуқуқшунос олимлар томонидан таъминлаш усуллари универсал усуллар сифатида эътироф этишда уларнинг умумий жиҳатларига эътибор қаратадилар, холос. Жумладан, уларнинг самарали, ишончли бўлиши, барча мажбуриятлар бажарилишини таъминлай олиши лозимлиги ва ш.к. Хусусан, Н.М.Исмоилов, гаров – мажбурият бажарилишини таъминлашнинг энг самарали ва ишончли усулларида бири³²⁸, В.М.Мерзлов, гаров ва кафиллик кредит мажбуриятларини таъминлаш ва ҳимоя қилишнинг энг самарали усулларида бири³²⁹ ва ҳуқуқни қўллаш амалиёти ходимлари ҳамда хорижий олимлар томонидан ҳам гаров мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг энг ишончли усулларида бири эканлигини³³⁰ таъкидлайди.

³²⁸Исмоилов Н.М. О некоторых проблемах цивилистической науки и законотворческой практики /Материалы международной научно-практической конференции на тему «Актуальные проблемы и тенденции развития гражданского законодательства». -Т.: ТГЮИ, 2005. 185-с.

³²⁹Мерзлов В.М. Проблемы исполнения и способы обеспечения кредитных обязательств. //Вестник экономической безопасности. №3. 2019. 99-с.

³³⁰Зарипова Г. Мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари. //Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Ахборотномаси. -2012. -№12. 43-б; Сидиков А., Раджабов О. Гаров тўғрисидаги қонун ҳужжатларини қўллашнинг айрим жиҳатлари //Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Ахборотномаси, -Т.: -2012, -№ 7. 39-б; Уметова А.Т. Особенности и нормативно-правовое регулирование ипотеки как способа обеспечения исполнения обязательств в Кыргызской Республике. //Вестник Национальной академии наук Республики Казахстан. -2013. -№3. 132-с.

Мухаддислардан имом Бухорий, Насойй, ибн Можжа ривоятларига кўра, Мухаммад (с.а.в.) ўз совутларини бир яҳудийга гаровга қолдириб, ундан оилалари учун арпа олганлар. Ислом фикҳида гаров деб, қарзнинг эвазига бирор буюмни ишонч тариқасида қолдириш тушунилади³³¹.

Қайд қилинган фикрларга қисман қўшилган ҳолда таъкидлаш жоизки, гаров қарздор томонидан олинган мажбурият бажарилмаганида юзага келадиган нохуш оқибатни бартараф этишнинг *энг самарали ва ишончли усули* бўлиб, у орқали жуда кўплаб муаммолар ҳал этилади. Зеро, Е.И.Музыканинг фикрича, гаров иккита муаммони ҳал қилади: кредиторга қарз олувчи асосий мажбуриятни бажармаган тақдирда, гаровга қўйилган мулк қийматидан компенсация олишга имкон беради; кредит таваккалчилигини пасайтириш ва қарз олиш харажатларини камайтиришга ёрдам беради³³². Бироқ бу каби қарашлар мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усулларини универсал усуллар сифатида эътироф этиш учун этарли эмас. Ушбу ҳолат мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг универсал усулларига хос бўлган хусусиятларни аниқлаш ва бу каби хусусиятларга эга бўлган усулларни универсал усуллар сифатида тавсия этиш юзасидан тадқиқот олиб бориш заруриятини юзага келтиради. Ушбу заруриятдан келиб чиққан ҳолда, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари бўлган гаров ва ушлаб қолишда универсал усулларга хос бўлган хусусиятлар мавжудлигини аниқлаш лозим. Зеро, бугун улар аллақачон универсал усул сифатида эътироф этиб келинмоқда. Жумладан Англия-Америка доктринасида гаровга қўювчининг барча мол-мулкига нисбатан таъминот белгиланиши одатда “universal security” (универсал таъминлаш) ёки “universal charges” (универсал айбловлар)ни англатиши қабул қилинган³³³.

³³¹Musulmon huquqi: IIV oliy ta’lim muassasalari uchun darslik /S. A. Isxakov, A.R.Raxmanov. – T.: O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2012. – 120 b

³³²Музыка Е.И. Залог как способ обеспечения кредитов и инструмент снижения банковских рисков (на примере нефтегазового комплекса). Автореф. дисс. к.э.н. -М.: 2006.

³³³Wood Ph.R. Comparative Law of Security Interests and Title Finance. London, 2007. -P.94.

Назаримизда, гаровда мавжуд бўлган қуйидаги хусусиятлари уни универсал усул сифатида эътироф этиш учун асос бўлади: *биринчидан, гаров келгусидаги мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш хусусиятига эга.*

Р.Р.Ленковскаянинг эътироф этишича, келажакдаги ашёга нисбатан ипотека шартномасини тузишда гаровга олувчи мажбуриятнинг бажарилишини таъминламайди, чунки ипотека предмети – гаровга қўювчи гаровга эгалик ҳуқуқи ҳали вужудга келмаган келажак ашёсидир³³⁴. Р.Р.Ленковскаянинг фикри баҳсли, чунки шартномаси ва қонунда келгусида вужудга келадиган ашёлар ҳамда мулкый ҳуқуқлар гарови назарда тутилиши мумкин. Масалан, ЎЗР “Гаров тўғрисида”ги Қонуннинг 5-моддаси иккинчи қисмига асосан, гаров тўғрисидаги шартномада, қонун асосида вужудга келадиган гаровга нисбатан эса қонунда гаровга қўювчи келгусида қўлга киритадиган ашёлар ва мулкый ҳуқуқлар гарови назарда тутилиши мумкин³³⁵. ФФҚнинг 2333-моддаси иккинчи қисмига кўра, мавжуд ёки келажакдаги дебиторлик қарзи ҳам гаров билан таъминланиши мумкин³³⁶.

Бу ўринда К.В.Кукарскаянинг келажакдаги ашё, хусусан, қўп хонадонли уй кўринишидаги қўчмас мулк гаров сифатида вужудга келади³³⁷ деган фикрини келтириш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

ЎЗР “Ипотека тўғрисида”ги Қонуннинг 63-моддасига асосан, уй қуриш учун кредит ёки аниқ мақсадли қарз берилаётганда ипотека тўғрисидаги шартномада мажбуриятни тугалланмаган қурилиш (ипотекага қўювчи келгусида оладиган мол-мулк ва мулкый ҳуқуқлар) билан таъминлаш назарда тутилиши мумкин³³⁸.

Бунда Президентимиз Ш.Мирзиёевнинг қуйидаги эътирофини келтириб ўтиш жоиз: “Маълумки, мамлакатимизда якка тартибда уй-жойлар қуриш

³³⁴Ленковская Р.Р. К вопросу о содержании круга существенных условия в договоре купли-продажи земельных участков // Проблемы экономики и юридической практики. 2015. № 3. -С.156-158.

³³⁵Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 й., 5-6-сон, 96-модда.

³³⁶Civil Code France /<https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006070721/>

³³⁷Кукарская К.В. 9.8. Залог будущего права из существующего или будущего обязательства //Проблемы экономики и юридической практики. -№5. 2017. 126-с.

³³⁸Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006 йил, 40-сон, 393-модда /<https://www.lex.uz/acts/1063359>.

учун узоқ муддатли имтиёзли ипотека кредитлари ажратиш бўйича жорий этилган янги тизим бугунги кунда ижобий натижа бермоқда”³³⁹. Ушбу эътирофдан узоқ муддатли имтиёзли кредитлар ажратишда *гаровнинг ипотека тури келгусида вужудга келадиган мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг самарали усули эканлигини* англаш мумкин.

Ҳисоб-китобларга кўра, халқимиз эҳтиёжини тўла қондириш учун ҳар йили 145 минг хонадондан иборат уйлар қуриш керак. Бунинг учун эса, қарийб 30 триллион сўм зарур бўлади. Бу маблағ давлат бюджетининг 23 фоизидан зиёдини ташкил этади. Янги тизимга мувофиқ, кўп қаватли уй-жой қурилиши тадбиркорлик субъектлари томонидан амалга оширилади. Давлат томонидан ер ва ипотека кредити учун банкларга маблағ ажратилади. 2020 йилда 12 минг та уй-жойдан 8 мингтаси амалдаги тартиб бўйича, 4 минг таси хусусий сектор томонидан қурилиши кўзда тутилган³⁴⁰. Зеро, гаровга олувчи учун ипотека жуда ишончли воситадир, чунки унинг йўқолиш ёки нобуд бўлиш эҳтимоли кам. Кўчмас мулкдан фарқли равишда кўчар мулк гаров предмети бўлса, гаровга қўйиб қарз олган шахснинг инсофсиз ёки масъулиятсиз ҳаракати натижасида йўқ бўлиб кетиши, ишлатилиб юборилиши, нобуд бўлиш эҳтимоли ҳамиша мавжуд. Зеро, кўчмас мулк гаровга қўйилганда бундай салбий оқибат хавфи анча камаяди. Кўчмас мулк бир жойдан иккинчи жойга кўчирилмаслиги, қўзғалмаслиги сабабли уни сақлаш, назорат қилиш осон. Умуман олганда, у ҳар доим гаровга олувчини кўз ўнгида бўлади. Демак бундай гаров турининг қулайлиги уни кенг қўлланишга замин яратади³⁴¹.

Ипотека мажбуриятнинг ўринли даражада бажарилишини таъминлашнинг усуллари билан ҳисобланади. Унинг мазмуни шундаки, гаровга олувчи гаров билан таъминланган мажбурият бажарилмаганда ёки

³³⁹Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимишни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Т.: Ўзбекистон НМИУ, 2017. 229-б.

³⁴⁰Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев томонидан 2019 йил 28 октябрь куни ўтказилган аҳолини уй-жой билан таъминлаш ва ипотека бозорини ривожлантириш масалаларига бағишланган йиғилишда қайд этилган маълумотлар. Аҳолини уй-жой билан таъминлаш бўйича янги тизим жорий этилди. /<https://uza.uz/oz/politics/a-olini-uy-zhoi-bilan-taminlash-b-yicha-yangi-tizim-zhoriy-e-28-10-2019>

³⁴¹Ўзбекистон Республикасининг “Ипотека тўғрисида”ги қонунига шарҳлар. –Т.: ТДЮИ, 2007. –Б.14-15.

етарли даражада бажарилмаганда ундирувни ипотека нарсасига қаратишга ва уни сотишдан тушган маблағлардан ўзига берилиши керак бўлган қарз суммасини олишга ҳақли. Қоида тариқасида, кўчмас мулкнинг нархи юқори бўлади. Агар олдиндан кўриб бўлмайдиган ҳолатларни ҳисобга олмаганда (масалан, АҚШ уй-жой бозоридаги ипотека облигациялари билан боғлиқ инкироз), кўчмас мулк баҳоси кутилмаган ўзгаришларга мойил эмас. Бундан ташқари, кўчмас мулк фойдаланиш муддатидан қатъи назар узоқ вақт давомида ўзининг асосий сифатларини йўқотмайди ва фойдаланишда қолаверади. Шунинг учун мажбуриятни таъминлаш усуллари ичида ипотека ишонарли усуллардан бири ҳисобланади³⁴².

Иккинчидан, гаров ашёвий-ҳуқуқий ва мажбурият-ҳуқуқий хусусиятга эга.

Гаровнинг бу каби хусусиятларини кўплаб хорижий мамлакатларнинг фуқаролик қонунчилигида кузатиш мумкин. Жумладан, Латвия Фуқаролик Қонунининг 1278-моддасига биноан, гаров ҳуқуқи ўзга ашёга бўлган ҳуқуқ бўлиб, унга асосан мазкур ашё кредиторнинг тўлов ҳақидаги талаби таъминланади.

Гаров ҳуқуқи ашёга бўлган ҳуқуқ эканлигига оид қоида ҳуқуқий адабиётларда Латвия Республикаси Фуқаролик кодексининг гаров ҳақидаги нормалари “Ашёвий ҳуқуқлар” бўлимида жойлашганлиги билан изоҳланади³⁴³. Луизиана Фуқаролик Кодексининг 3141-моддасида, гаров шартнома билан белгиланган мажбурият бажарилишини таъминлаш учун мулкка бўлган ашёвий ҳуқуқ эканлиги қайд қилинган³⁴⁴.

Австрия Фуқаролик Кодексининг 447-параграфида, гаров ҳуқуқи – бу ашёвий ҳуқуқ бўлиб, агар мажбурият муайян муддатда бажарилмаса, кредиторга ашёдан талабини қондириш учун берилади. Кредиторнинг ашёга

³⁴²Ипотека: шарҳлар ва мақолалар тўплами /Муаллифлар: Н.Жўраев ва бошқалар. –Т.: Avto-Nashr, 2008, 3-б.

³⁴³Гражданский кодекс Латвийской Республики /Научное редактирование и предисловие Н.Э.Лившиц, обзорная статья А.В.Свиб. Перевод с латышского под руководством И.Алфеевой. -СПб.: «Юридический центр Пресс», 2001.

³⁴⁴Louisiana Civil Code /<https://lcco.law.lsu.edu/?uid=125&ver=en#125>

бўлган ҳуқуқи гаров деб аталади³⁴⁵. Зеро, гаров ашёвий-ҳуқуқий хусусиятга эга бўлган ягона мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули ҳисобланади. Гаров предмети барча шу жумладан, ашё ва мулкӣ ҳуқуқ (талаб)ни ташкил этади³⁴⁶.

И.Насриев, М.Рахмжанова ва Ш.А.Нодироваларнинг фикрича, гаровнинг хусусиятини мажбурият бажарилишини таъминлаш усуллари билан таққослаганда унда ашёвий ҳуқуқий хусусиятли унсурлар мавжудлиги маълум бўлади³⁴⁷. Ҳуқуқшунос олимларнинг бу борадаги фикрларини маъқуллаймиз. Чунки гаровда бошқа таъминлаш усуллариға нисбатан ашёвий ҳуқуқий унсурлар кўпроқ. Бу хусусда Е.А.Мичуринанинг ашёвий ҳуқуқий муносабатларнинг хусусиятлари, биринчидан, гаров билан боғлиқ битимлар объекти мулк ҳисобланишида, иккинчидан, гаров олувчининг ҳуқуқи бузилган тақдирда унинг ўз ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг ашёвий-ҳуқуқий усуллариға мурожаат қилиш ҳуқуқиға эга бўлишида, учинчидан, гаров учун ашёвий ҳуқуқий хусусият бу ҳуқуқнинг эргашиб юриши ҳослигида мужассамлашади³⁴⁸ деган эътирофини келтириш масалаға ойдинлик киритади.

Гаровни белгилашдан кўзланган мақсад мажбуриятнинг бажарилишини таъминлашдан иборат бўлиб, бунда кредитор қарздорнинг шахсига эмас, балки унинг “ашёсига ишонади”. Бунда ашё ва мажбурият уйғунлашуви содир бўлади. Д.Е.Зацепин таъкидлаганидек, гаровға оид ҳуқуқий муносабатлар аралаш, ашёвий ва мажбуриятли элементларни ўз ичига олади³⁴⁹.

Қайд қилинган фикрларға қўшилган ҳолда таъкидлаш лозимки, гаров ашёвий ҳуқуқ, бироқ у мажбурият олиниши асосида вужудға келади. Шунинг

³⁴⁵Austria. Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch (ABGB-Общий гражданский кодекс) /<https://www.jusline.at/gesetz/abgb/paragraf/447>

³⁴⁶Даниленко С. Некоторые аспекты залога как вида обеспечения возврата потребительского кредита //Хозяйство и право. -№ 3. март. –М.: 2011 105-с.

³⁴⁷Насриев И., Рахмжанова М. Залог как способ обеспечения исполнения обязательств //Хозяйство и право. - 2004. -№2. 77-с; Нодирова Ш.А. Правовое регулирование залога в Республике Таджикистан: Автореф. дис.к.ю.н. Душанбе. 2003. 11-с.

³⁴⁸Мичурина Е.А. Некоторые способы обеспечения исполнения кредитных обязательств. Диссер. к.ю.н. Саратов. 2015. 99-с.

³⁴⁹Зацепин Д.Е. Природа залога обязательственных прав //Научный Вестник Омской академии МВД России № 3 (70), 2018. 62-с.

учун ҳам гаровнинг ўзига хослиги – унинг ашёвий-ҳуқуқий ва мажбурият-ҳуқуқий хусусиятнинг ўзаро уйғунлашувидан ҳосил бўлади.

Учинчидан, гаров қарздор кредиториға бошқа кредиторларға қараганда имтиёз тақдим эта олиш хусусиятиға эға.

ЎзР ФКнинг 264-моддаси иккинчи қисмиға асосан, гаровға кўра қарздор гаров билан таъминланган мажбуриятни бажармаган тақдирда кредитор (гаровға олувчи) бу мажбурият бўйича ўз талаби гаровға қўйилган мол-мулкнинг қийматидан ушбу мол-мулк эғаси бўлган шахс (гаровға кўювчи)нинг бошқа кредиторларига қараганда имтиёзли суратда қаноатлантирилишиға, қонунда назарда тутилган тартибда, ҳақли бўлади³⁵⁰.

ФФКнинг 2333-моддаси биринчи қисмиға кўра, гаров – бу гаровға кўювчининг кредиториға бошқа кредиторларға қараганда кўчар мулк ёки ҳозир ёхуд келажакда моддий кўчар мулк мажмуасиға нисбатан имтиёзли равишда тўловни олиш ҳуқуқини берадиган шартнома³⁵¹ ҳисобланади.

Бу ўринда, Х.Раҳмонқуловнинг гаровнинг мажбуриятнинг бажарилишини таъминловчи кучи шундан иборатки, агар қарздор томонидан мажбурият бажарилмаса, кредитор ўз талабини гаровға қўйилган мол-мулк ҳисобидан қарздорнинг бошқа кредиторларига қараганда имтиёзли суратда биринчи галда қаноатлантиришға ҳақли бўлади. Асосий мажбурият (банк кредити, қарз, олди-сотди ва ҳ.к.) қандай бўлишидан қатъи назар, гаров барча ҳолларда кредиторға қарздордан ўз талабига монанд келадиган маълум миқдорда пул суммасини ундириш учун ҳуқуқ беради деган фикрини келтириш жоиз³⁵².

Назаримизда, гаровға олинган мол-мулк бир нечта кредитор олдидаги мажбуриятларнинг бажарилишини таъминласа, гаровға қўйилган мол-мулкни реализация қилишдан тушган пул маблағлари мазкур мажбуриятларни

³⁵⁰Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонға илова /<https://www.lex.uz/docs/111189#154456>

³⁵¹Civil Code France /<https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006070721/>

³⁵²Раҳмонқулов Х. Мажбурият ҳуқуқи (умумий қоидалар). –Т.: ТДЮИ, 2005. 90-б.

конунда белгиланган навбат бўйича бажаришга йўналтириш мақсадга мувофиқ.

Тўртинчидан, гаров эркин шаклда қўлланиш хусусиятга эга.

ЎЗР ФКнинг 280-моддаси иккинчи қисмига асосан, гаровга олувчининг талабини гаровга қўйилган кўчмас мол-мулк ҳисобидан судга мурожаат қилмасдан қондиришга, агар бу гаров тўғрисидаги шартномада назарда тутилган бўлса ёхуд ундирувни гаров нарсасига қаратиш учун асослар вужудга келганидан кейин гаровга олувчининг гаровга қўювчи билан тузилган, нотариал тартибда тасдиқланган келишуви асосида йўл қўйилади. Мазкур келишув туфайли ҳуқуқлари бузилган шахснинг даъвосига кўра бундай келишув суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин³⁵³.

Мазкур модданинг учинчи қисмига биноан, агар гаровга қўювчининг гаровга олувчи билан келишувида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, гаровга олувчининг талаблари гаровга қўйилган кўчар мол-мулк ҳисобидан суд ҳужжатига мувофиқ қондирилади. Агар қонунда бошқача тартиб белгилаб қўйилган бўлмаса, ундирув гаровга олувчига топширилган гаров нарсасига гаров тўғрисидаги шартномада белгиланган тартибда қаратилиши мумкин³⁵⁴.

ФФКнинг 2355-моддасига кўра, гаров анъанавий ва суд тартибидаги гаровларга бўлинади. Суд тартибидаги гаров фуқаровий ижро юритиш қоидалари билан тартибга солинади. Анъанавий гаров қарз билан боғлиқ бўлиб, уни тартибга солиш юзасидан махсус қоидалар мавжуд бўлмаса, фуқаролик кодексининг ушбу кодексида белгиланган қоидалари билан тартибга солинади³⁵⁵. Испания Фуқаролик Кодексининг 1759-моддасига кўра, гаров суд тартибида ёки суддан ташқари тартибда расмийлаштирилиши мумкин³⁵⁶.

³⁵³Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова
[/https://www.lex.uz/docs/111189#155943](https://www.lex.uz/docs/111189#155943)

³⁵⁴Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова
[/https://www.lex.uz/docs/111189#155943](https://www.lex.uz/docs/111189#155943)

³⁵⁵Civil Code France <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006070721/>

³⁵⁶Spanish Civil Code
<https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=5a8ad42e4>

Қайд қилинган қоидалардан келиб чиққан ҳолда қарздор ёки учинчи шахс бўлган гаровга қўювчи гаров нарсаси реализация қилингунига қадар исталган вақтда гаров билан таъминланган мажбуриятни ёки унинг муддати ўтказиб юборилган қисмини бажариб, ундирувчи гаров нарсасига қаратиш ва уни реализация қилишни тугатиш имкониятини бериш мақсадга мувофиқ.

Бешинчидан, гаровда оммавий фойдаланиш хусусияти мавжуд. Гаровдан оммавий фойдаланишни тартибга солиш мақсадида қабул қилинган ЎзР “Гаров реестри тўғрисида”ги Қонуни³⁵⁷ ижросини таъминлаш юзасидан ЎзР ВМнинг 2014 йил 12 июндаги 155-сонли қарори билан тасдиқланган “Гаров реестрини юритиш тартиби тўғрисида”ги Низомга асосан, гаров реестри мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш воситаси сифатида қарздорларнинг бериб қўйилган мол-мулкига нисбатан кредиторларнинг ҳуқуқлари тўғрисидаги, шунингдек, қарздорнинг мол-мулкни тасарруф этиш ва ундан фойдаланишга доир ҳуқуқларига қонунга мувофиқ қўйилган чеклов ҳамда қарздор ўз мажбуриятлари лозим даражада бажарилишини таъминлаши билан боғлиқ бошқа талаблар ҳақидаги ёзувларни ўз ичига олган маълумотларнинг ягона ахборот базаси яратилди. Гаров реестридан ёзувларни излашга чекловларсиз барча шахслар ҳақли бўлди³⁵⁸. Зеро, гаров реестри давлат унитар корхонаси ушбу низомга мувофиқ, интернет тармоғи орқали гаров реестрининг узлуксиз кеча-кундуз фаолият юритишни таъминлайди³⁵⁹.

Гаров тузилмасининг муҳим унсури – бу махсус оммавий реестрига (чет элда – Ер китоблари) гаров ҳақидаги ёзувни киритиш зарурлигидан иборат бўлган ошкоралик тамойилидир. Россияда бунинг учун махсус реестрлар яратилган. Кўчмас мулк гарови учун – кўчмас мулк ва у билан боғлиқ бўлган битимларга бўлган ҳуқуқлар ягона давлат реестри (ХЯДР), кўчар мулк гарови

³⁵⁷Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2013 йил, 43-сон, 570-модда /<https://lex.uz/docs/2258572>

³⁵⁸Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 12 июндаги 155-сонли қарори билан тасдиқланган “Гаров реестрини юритиш тартиби тўғрисида”ги Низом. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси /<https://lex.uz/docs/2410429#4141049>.

³⁵⁹Рўзиназаров Ш, Бабаев Ж, Иноятова С, Нуралиев М. Фукаролик ҳуқуқида мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮУ, 2018. 60-б.

тўғрисида хабардор қилиш учун – кўчар мулк гарови тўғрисидаги хабарномаларнинг тегишли реестри. Ушбу белги гаровни учинчи шахсларга маълум қилиш имконини беради, бу унинг мутлақлиги белгисини таъминлайди³⁶⁰.

Гаров муносабатларига нафақат бино ва иншоотлар, балки интеллектуал мулк, инвентарь ва хом ашёлар, дебитор қарзлар, кутилаётган ҳосил ҳам жалб этилиши мумкин. Бундай таъминотлар орқали кредиторлар молиялаш таваккалчилигини камайтиришда гаров реестри муҳим ўрин тутди ва бу борада мол-мулкка бўлган ўз ҳуқуқлари тўғрисида гаров реестрига ёзув киритган кредиторларнинг талабларини қаноатлантириш навбатини белгилаш мақсадга мувофиқ.

Гаров реестри юритила бошлаши билан қарздор ва кредиторлар ўртасидаги мулк ҳуқуқлар, бу борадаги чекловлар ҳамда қарздор ўз мажбуриятини бажаришини таъминлашга оид ёзувлардан жамоатчилик кенг фойдаланиш имконияти юзага келиши гаровни оммавий фойдаланишга мўлжалланган таъминлаш усули даражасига кўтаради.

Олтинчидан, гаров ҳар қандай мажбурият бажарилишини таъминлаш хусусиятига эга.

Мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули универсал усул сифатида эътироф этилиши учун аввало у ҳар қандай мажбуриятнинг бажарилишини таъминлай олиши лозим³⁶¹.

ЎЗР “Гаров тўғрисида”ги Қонуни (янги таҳрири)нинг 1-моддаси учинчи қисмига асосан, қонун бўйича ҳақиқий бўлган ҳар қандай мажбуриятнинг: заём, банк кредити, ижара, олди-сотди, юкларни ташиш ва ҳуқуқнинг ҳар қандай субъектлари (жисмоний ва юридик шахслар, давлат) ўртасидаги бошқа мажбуриятларнинг бажарилиши гаров билан таъминланиши мумкин³⁶².

³⁶⁰Емелькина И.А. Залог как обеспечительное вещное право //Вестник Омского университета. Серия «Право». 2017. № 1 (50). 87-с.

³⁶¹Суёнова Д.Ж. Современные способы обеспечения договорных обязательств: национально-правовое и международно-правовое регулирование /<https://articlekz.com/article/7130>

³⁶²Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 йил, 5-6-сон, 96-модда /<https://www.lex.uz/acts/59914>

Испания Фукаролик Кодексининг 1861-моддасига кўра, гаров ва ипотека билан мажбуриятнинг барча турлари таъминланиши мумкин³⁶³. ЎЗР “Ипотека тўғрисида”ги Қонунининг 5-моддасига асосан, шартномавий мажбуриятлар, шунингдек, зарар етказилиши оқибатида вужудга келадиган мажбуриятни бажарилишини таъминлаш учун белгиланиши мумкин³⁶⁴.

Шу билан биргаликда, ипотека предмети кўчмас мол-мулкка бўлган ҳуқуқлар – узуфрукт (кўчмас мол-мулкдан фойдаланиб, ҳосил ва даромад олиш) ва эмпитевзис (кўчмас мулк – ер участкалари бино ва иншоотлар қуриш ҳуқуқи) бўлиши мумкин³⁶⁵.

К.Комилов ва О.Халмирзаевларнинг фикрича, гаров билан ҳар қандай қонуний мажбурият банк кредити, ижара, олди-сотди, юқларни ташиш ва шу каби ҳуқуқ субъектлари (жисмоний, юридик ва давлат) ўртасидаги мажбуриятлар бажарилиши таъминланиши мумкин³⁶⁶.

В.Б.Железный кредитлашда гаров предмети сифатида НИТФ – илмий техникавий фаолият натижалари (ихтиро, фойдали моделлар, саноат намуналари, ишлаб чиқариш сирлари (ноу-хау)га бўлган ҳуқуқлардан фойдаланиш³⁶⁷ ва Х.А.Мамаджанов ва О.В.Перепечколар АҚШ, Канада, Буюк Британия, Франция ва Европа Иттифоқининг баъзи бир давлатларида интеллектуал мулк объектларини гаровга қўйиш орқали кредитлаш механизми кенг йўлга қўйилганлигини³⁶⁸ эътироф этиладилар. Келтирилган фикрларни маъқуллаган ҳолда қайд қилиш жоизки, гаров билан ҳар қандай нафақат гаров шартномаси билан, балки қонун билан вужудга келадиган мажбуриятлар бажарилиши таъминланиши мумкин. Масалан, ЎЗР ФКнинг

³⁶³Spanish

Civil

Code

[/https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=5a8ad42e4](https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=5a8ad42e4)

³⁶⁴Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006 йил, 40-сон, 393-модда
[/https://www.lex.uz/acts/1063359](https://www.lex.uz/acts/1063359)

³⁶⁵Ўзбекистон Республикасининг “Ипотека тўғрисида”ги Қонунига шарҳлар. –Т.: ТДЮИ, 2007. 51-б.

³⁶⁶Комилов К., Халмирзаев О. Краткая характеристика системы залога в Узбекистане //Вестник Высшего хозяйственного суда. –2010. –№6. –С.75-80.

³⁶⁷Железный В.Б. Использование прав на РНТД в качестве предметов залога при кредитовании //Финансы, денежное обращение и кредит. -№1 (196) 2018. 62-с.

³⁶⁸Мамаджанов Х.А, Перепечко О.В. Интеллектуальная собственность как предмет залога. Проблемы и предложения. //Экономика и управление народным хозяйством. -№12(195) 2017. 21-с.

421-моддаси еттинчи қисмига асосан, товар сотиб олувчига топширилган пайтдан бошлаб унинг ҳақи тўлаб бўлингунига қадар насияга сотилган товар сотиб олувчи томонидан товар ҳақини тўлаш мажбурияти бажарилишини таъминлаш учун сотувчида гаровда турган деб ҳисобланади³⁶⁹.

Р.С.Бевзенконинг эътирофича, гаровнинг “эгиловчанлиги”: гаров предметининг ташқи шакли ўзгарган тақдирда ҳам кредиторда гаровга қўйилган “ҳақиқий ёки ҳуқуқий ўрнини босувчи” мулк қийматининг ҳисобидан ўз талабларини қондириш ҳуқуқини сақлаб қолади³⁷⁰.

Демак гаров билан ҳар қандай, яъни гаров шартномаси, қонун бўйича юзага келадиган, шунингдек, зарар етказилиши оқибатида вужудга келадиган мажбуриятларнинг ҳам бажарилиши таъминланиши мумкин.

Еттинчидан, гаров қўп тармоқли хусусиятга эга.

Бу ўринда гаровнинг таъминлаш, ундаш ва қоплаш хусусиятларига эга эканлигини таъкидлаш лозим. Ш.А.Нодированинг фикрича, гаров қарздорни мажбуриятни бажаришга ундайди, акс ҳолда ундирув гаров нарсасига қаратилиши оқибатида қарздор учун салбий ҳолат ва қоида тариқасида қўшимча харажатлар қилинишига олиб келади (ундаш вазифа). Қарздор ўз мажбуриятини бажармаганида кредиторнинг барча йўқотишларини қоплаш мақсадида ундирувни гаровга қўйилган мулкка қаратишдек потенциал имконият амалга оширилади (қоплаш вазифаси)³⁷¹.

В.В.Скворцов ўзининг “Гаровнинг функциялари ва уларнинг тавсифи” номли мақоласида гаровнинг таъминлаш, тартибга солиш, қўриқлаш (манфаатини), ундаш, қопловчилик, огоҳлантириш - тарбиялаш функциялари ҳақида сўз юритади³⁷². Назаримизда, гаровнинг ўзига хос хусусиятлари ҳуқуқшунос олимлар томонидан баён этилган фикрларнинг *уйғунлашган*

³⁶⁹Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 11-12-сон, 1-модда /<https://lex.uz/docs/180552>

³⁷⁰Бевзенко Р.С. Борьба за залог: третий этап реформы залогового права России // Вестник гражданского права. 2015. -№2. 10-с.

³⁷¹Надинова Ш.А. Правовое регулирование залога в Республики Таджикистан: Автореф. дис. к.ю.н. – Душамбе. 2003. 11-с.

³⁷²Скворцов В.В. Функции залога и их характеристики //Гражданин и право, 2001, -№11.

шакли, яъни ундаш таъминлаш ва қоплаш хусусиятлари мажмуаси орқали намоён бўлиб, бу қуйидагиларда ўз ифодасини топади:

гаров ундаш *хусусиятига* кўра, *биринчидан*, кредитор ўз талабларини кондиришда бошқа кредиторларга қараганда имтиёзга эга бўлиши; *иккинчидан*, гаров барча ҳолатларда кредиторга қарздорга билдирган талаби миқдорига мувофиқ равишдаги пул суммасини олиш ҳуқуқини бериши; *учинчидан*, ўз мажбурияти ҳажми билан қиёслаганда аҳамиятли қийматга эга бўлган мулкни йўқотишининг аниқ кўриниб туриши қарздор томонидан ўз мажбуриятини лозим даражада бажаришига ундаши; *тўртинчидан*, гаровга қўйилган мол-мулк то кредитлар тўла тўланмагунча сотилиши ёки бошқа усулда бировга ўтказилишига йўл қўйилмаслиги.

Гаров *таъминлаш хусусиятига* кўра, *биринчидан*, қонунга кўра, ҳар қандай мажбурият гаров билан таъминланиши; *иккинчидан*, кредиторнинг фақат ҳақиқий талабигина гаров билан таъминланиши.

Гаров *қоплаш хусусиятига* кўра, *биринчидан*, қарздор ўз мажбуриятини бажариши даврийлигида гаровга қўйилган мулкнинг мавжуд бўлиши; *иккинчидан*, мулкнинг гаровга қўйилиши ҳар доим қарздор ёки учинчи шахс (гаровга қўювчи) иродаси билан шартнома асосида вужудга келиши; *учинчидан*, кредитор ва қарздор ҳисоб-китоб қилаётган вақтда гаров билан таъминланган мулк тўлиқ ҳолда сақланишда бўлишлиги; *тўртинчидан*, гаровга қўйилган мулкнинг баҳоси пулнинг қадрсизланишига мувофиқ равишда ошиб бориши; *бешинчидан*, қарздор мажбуриятини бажармаганида кредиторнинг барча йўқотишларини қоплаш мақсадида ундирувни гаровга қўйилган мулкка қаратилиши.

Назаримизда, гаровга қўйилган мол-мулкни гаров билан таъминланган мажбуриятларни қоплашга қабул қилишда такрорий кимошди савдоси амалга ошмаган деб эълон қилинганда гаровга олувчи гаров нарсасини реализация қилинмаган гаров нарсасини такрорий кимошди савдосидаги бошланғич сотиш нархидан кўпи билан ўн фоиз камроқ суммада баҳолаб, ўзида олиб қолиш имконияти берилиши керак.

Саккизинчидан, гаров шартномадан таиқари мажбуриятларни ҳам таъминлай олиш хусусиятига эга.

“Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги 2018 йил 9 январдаги ЎРҚ-459-сонли Қонуни билан Оила Кодексининг 145-моддаси тўртинчи қисмига “Алиментларни олдиндан тўлаш, шунингдек, алимент тўлаш мажбуриятини таъминлаш бўйича гаров шартномасини тузиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади” деган тарзда ўзгартириш киритилди. Мазкур қонун ижросини таъминлаш мақсадида, ЎЗР ВМ томонидан 2018 йил 6 октябрь куни қабул қилинган 808-сонли қарор билан тасдиқланган “Алиментларни олдиндан тўлаш, шунингдек, алимент тўлаш мажбуриятини таъминлаш бўйича гаров шартномасини тузиш тартиби тўғрисида”ги Низомнинг³⁷³ 29-бандида, гаров шартномаси қарздор ва ундирувчи ўртасида алимент тўлаш мажбуриятини гаров билан таъминлаш ва алимент мажбуриятлари икки ойдан ортиқ муддат давомида бажарилмаган тақдирда ундирувчига ундирувни гаров предметиға қаратиш ҳуқуқини бериш учун тузилади деб қайд қилинган.

ГФТнинг алимент тўлашни таъминлашға бағишланган 1585а–параграфига кўра, мажбуриятли шахс талабға биноан таъминот тақдим этилиши шарт, таъминлаш турлари мажбуриятдан келиб чиққан ҳолда белгиланади. 232-параграфи (таъминлаш турлари)да кўрсатилган чекловлар бунга амал қилмайди³⁷⁴.

ЎЗР ФКнинг 268-моддасига асосан, агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, гаров талабнинг уни қондириш пайтидаги ҳажмини таъминлайди, хусусан фоизлар, неустойка, ижрони кечиктириб юбориш натижасида етказилган зарар тўланишини, шунингдек, гаровға олувчининг

³⁷³Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 6 октябрдаги 808-сонли қарор билан тасдиқланган “Алиментларни олдиндан тўлаш, шунингдек алимент тўлаш мажбуриятини таъминлаш бўйича гаров шартномасини тузиш тартиби тўғрисида”ги Низом. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси /<https://lex.uz/docs/3967908>

³⁷⁴German Civil Code BGB /<https://www.gesetze-im-internet.de/englischbgb/englischbgb.pdf>

гаровга қўйилган ашёни сақлашга қилган зарур харажатлари ва ундирув харажатлари тўланишини таъминлайди³⁷⁵. Қайд қилинган ҳолатлар, гаров шартномаси шартномадан ташқари мажбуриятлар бажарилишини таъминлай олишидан далолат беради.

Гаровнинг универсал усулларга хос бўлган хусусиятлари келтириб ўтилиши ва уларга нисбатан ҳуқуқий баҳо берилиши орқали унинг мажбуриятли муносабатларни қай даражада таъминлай олиш салоҳияти ва қандай имкониятларга эгаллиги намоён бўлади. Мажбурият иштирокчилари томонидан гаровнинг ўзига хос хусусиятлари англашилиши уни мажбуриятлар бажарилишига тўғри татбиқ этиш имкониятини юзага келтиради. Бу эса ўз навбатида олинган мажбуриятларнинг лозим даражада бажарилишини таъминлайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 5 апрелдаги Ф-5464-сонли фармойиши билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик қонунчилигини такомиллаштириш концепцияси”да Гаров муносабатлари ҳақидаги нормаларни ривожлантириш, жумладан таъминлаш чораларини расмийлаштириш тартибини соддалаштириш³⁷⁶ вазифаси қўйилганлигини инобатга олган ҳолда ЎЗР ФКга гаров таъминотини расмийлаштириш тартибини соддалаштиришга қаратилган ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

биринчидан, ЎЗР ФК 267-моддаси биринчи қисмидан “алиментлар тўғрисидаги талаблар” деган сўзлар чиқарилиши лозим. Мазкур таклиф қабул қилиниши билан гаров билан таъминланадиган шартномавий муносабатлар доираси кенгайиши орқали фуқароларга бу муносабатларда ўз ҳуқуқларини эркин амалга ошириш имконияти таъминланади. Бунинг натижасида фуқаролик қонунчилигидаги “алиментлар тўғрисидаги талаблар”

³⁷⁵Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова /<https://www.lex.uz/docs/111189#154456>

³⁷⁶Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 5 апрелдаги Ф-5464-сонли фармойиши билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик қонунчилигини такомиллаштириш концепцияси”. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси /<https://lex.uz/docs/4272621>

гаров нарсаси бўлиши мумкин эмаслиги ҳақидаги чекловлар бартараф этилади. Зеро, ВМнинг 2018 йил 6 октябрдаги 808-сон қарори билан тасдиқланган “Алиментларни олдиндан тўлаш, шунингдек алимент тўлаш мажбуриятини таъминлаш бўйича гаров шартномасини тузиш тартиби тўғрисида”ги Низом талабларидан келиб чиққан ҳолда алимент тўлаш мажбуриятини гаров билан таъминлаш 2018 йилдан бошлаб ҳуқуқни қўллаш амалиётида қўлланилиб келинмоқда.

Шунингдек, мазкур модда учинчи қисм билан тўлдирилиши таклиф этилиб, унда тарафларнинг ўзаро келишувига асосан, алимент тўлаш мажбуриятини гаров билан таъминлаш юзасидан шартнома тузилиши, шартнома алимент мажбуриятлари икки ойдан ортиқ муддат давомида бажарилмаган тақдирда ундирувчига ундирувни гаров предметиға қаратиш ҳуқуқини бериши, алимент тўлаш мажбуриятини гаров билан таъминлашда гаров қиймати қонунчиликда белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг икки юз эллик бараваридан кам бўлмаслиги лозимлиги баён этилган. Мазкур таклиф қабул қилиниши билан алимент тўловларини ундириш судсиз тартибда гаров шартномасига асосан амалға оширилиш тартиби белгиланади. Гаров шартномасини қарздор ва ундирувчи ўртасида алимент тўлаш мажбуриятини гаров билан таъминлаш ва алимент тўлаш мажбурияти бажарилмаган тақдирда ундирувчига ундирувни гаров предметиға қаратиш ҳуқуқини бериш учун тузиш имконияти юзаға келади. Натижада мажбуриятли тарафлар ўзларининг ҳуқуқларини эркин равишда шартномаға асосан амалға оширишнинг ҳуқуқий асосларига эға бўладилар.

Иккинчидан, ЎзР ФК 280-моддаси иккинчи қисми билан тўлдирилиши таклиф этилиб, унда тараф шартнома шартлари билан гаров билан таъминланган мажбуриятнинг бажарилмаганлиги ёки зарур даражада бажарилмаганлиги туфайли келиб чиққан талабларни гаровға қўйилган мулк ҳисобига қондириш учун ундиришни мажбуриятларни таъминлаш сифатида гаровға қўйилган мол-мулкка қаратишға ҳақли эканлиги баён этилган. Мазкур таклиф қабул қилиниши билан мажбуриятнинг бажарилмаганлиги ёки зарур

даражада бажарилмаганлиги туфайли келиб чиққан талабларни гаровга қўйилган мулк ҳисобига қондириш учун ундиришни мажбуриятларни таъминлаш сифатида гаровга қўйилган мол-мулкка қаратиш судсиз тартибда соддалаштирилган шаклда амалга оширилади.

Назаримизда, гаровни қўллаш учун қўйидаги асос мавжуд бўлиши, мезонлар бузилиши ва шартлар³⁷⁷ юзага келганлигига риоя қилиш лозим: *асос* – шартнома ёки қонун (ЎЗР ФК, 264-модда, тўртинчи қисм); *мезон* – қарздор гаров билан таъминланган мажбуриятни ўзи жавобгар бўлган вазиятларда бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги (ЎЗР ФК, 279-модда, биринчи қисм); *шарт* – мажбурият бузилиши жиддий ва аҳамиятли бўлиши ҳамда гаровга олувчи талабларининг миқдори гаровга қўйилган мол-мулк қийматига мос келиши. ЎЗР “Гаров тўғрисида”ги Қонунининг 26-моддаси биринчи қисмида гаровга олувчининг (кредиторнинг) талабларини қондириш учун ундирувни қарздор гаров билан таъминланган мажбуриятни ўзи жавобгар бўлган вазиятларда бажармаган тақдирда ёки лозим даражада бажармаганда гаровга қўйилган мол-мулкка қаратилиши мумкинлиги ҳамда учинчи қисмида эса, агар гаров билан таъминланган мажбуриятнинг қарздор томонидан бузилиши жуда арзимас бўлса ва шу туфайли гаровга олувчи талабларининг миқдори гаровга қўйилган мол-мулкнинг қийматига аниқ мос келмаса, ундирувни гаровга қўйилган мол-мулкка қаратишни рад этиш мумкин³⁷⁸лиги қайд этилган.

Баъзан шартнома тарафлари манфаатларининг ҳимоя қилинишини таъминлаш мақсадида ушбу қоидадан ҳам *чекинишга қонун йўл қўйилиши мумкин*. Масалан, мажбуриятларнинг бажарилиши ипотека билан таъминланган даврий тўловлар муддатлари мунтазам равишда бузилган ҳолатда қўлланилади. Жумладан ЎЗР “Ипотека тўғрисида”ги Қонуннинг 36-моддаси иккинчи қисмига асосан, даврий тўловлар билан бажариладиган

³⁷⁷ 11-иловага қаранг.

³⁷⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 йил, 5-6-сон, 96-модда /<https://www.lex.uz/acts/59914>

мажбуриятни таъминлаш учун ундирувни гаровга қўйилган мол-мулкка каратишга, бу тўловларни тўлаш муддатлари мунтазам равишда, яъни ўн икки ой давомида уч мартадан ортиқ бузилган тақдирда, йўл қўйилади³⁷⁹.

Юқорида қайд қилинган асос, мезон ва шартлар мавжуд бўлган ҳолларда гаровни қўллаш, унинг ҳуқуқни қўллаш амалиётида қўлланилишини бирхиллаштиради. Бу эса ўз навбатида гаров билан боғлиқ бўлган муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тўғри тартибга солиш имкониятини юзага келтиради. Натижада гаров билан боғлиқ муносабатларда иштирок этувчи тарафларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари таъминланади.

Мажбурият тарафлари таъминлаш усуллари тўғри танлашлари учун гаров нафақат асосий мажбурият бажарилишини таъминлаши, шу билан биргаликда предметини сақлаш учун қилинган харажатлар, неустойка ва бошқа етказилган зарарлар ҳам қопланаши ҳамда предметини эгаллаш мажбурият бажарилишини юқори даражада кафолатлаш имкониятини яратиши каби афзалликларга эга бўлиши билан бирга, гаров предметининг харидоргирлигини эътиборга олган ҳолда эҳтиёткорлик билан танлаш лозимлиги, баъзи харидоргир мол-мулк (кўчмас мулк, интеллектуал мулк объектлари, қимматли қоғозлар)ни гаров сифатида расмийлаштиришда, предметини сақлаш учун харажатлар қилиниши, предметининг тасодифан nobud бўлиш ёки шикастланиш хавфи уни ушлаб турувчи зиммасига тушиши каби нуксонлари ҳам мавжудлигини қайд қилиб ўтамиз.

Хулоса шуки, гаров тарафлар томонидан тузиладиган ҳар қандай мажбуриятлар бажарилишини таъминлай оладиган мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг универсал усули бўлиб ҳисобланади.

³⁷⁹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006 йил, 40-сон, 393-модда /<https://www.lex.uz/acts/1063359>

4.2-§. Қарздорнинг мол-мулкани ушлаб қолиш – мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлашнинг универсал усули сифатида

Мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг неустойка, гаров, кафиллик ва кафолат каби усулларига қараганда ушлаб қолиш усули фуқаролик ҳуқуқи назариясида кам ўрганилган ва ЎзР ФКда фақатгина иккита модда (290–291-моддалар) мавжуд бўлиб, талабларни ушлаб қолинган ашё ҳисобидан қондириш ҳажми ва тартиби гаров билан таъминланган талабларга ҳавола қилинганлиги (ЎзР ФК, 291-модда) сабабли амалиётда у билан боғлиқ ҳолда юзага келаётган турли муаммоларни мазкур нормалар ёрдамида тартибга солишнинг имконияти мавжуд эмас.

Ушлаб қолишнинг алоҳида шакллари қўллаш амалиёти континенталь ҳуқуқига қараганда оммавий ҳуқуқ тизимида анча ривожланган. Инглиз умумий ҳуқуқида ушлаб қолиш (Lien) нинг умумий тушунчаси учта асосий турни – ушлаб туриш ҳуқуқини (Possessory lien), тенг ҳуқуқлилиқдан келиб чиққан ҳолда ушлаб қолиш (Equitable lien) ва денгиз савдосида ушлаб қолишни (Maritime lien) ўз ичига олади³⁸⁰.

ЎзР ФКнинг 291-моддасида ашёни ушлаб қолган кредиторнинг талаблари унинг қийматидан гаров билан таъминланган талабларни қондириш учун назарда тутилган ҳажмда ва тартибда қондирилиши кўрсатилган бўлса-да, бироқ ушлаб қолиш мустақил таъминлаш усули сифатида гаровдан бир қанча хусусиятлари билан ажралиб туришини англаб етиш учун ушбу иккита усулнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатларига тўхталиш муҳим ҳисобланади.

И.Б.Зокиров ва Ш.Н.Рўзиназаровнинг фикрича, ушлаб қолиш ўзига хос хусусиятларга эга. Биринчидан, ушлаб қолишда ашё фақат кредитор ихтиёрида бўлади, гаров нарсаси эса қарздорда ҳам, учинчи шахсда ҳам сақланиши мумкин. Иккинчидан, ушлаб қолинаётган ашё кредитор ихтиёрига

³⁸⁰Суюнова Д.Ж. Современные способы обеспечения договорных обязательств: национально-правовое и международно-правовое регулирование /<https://articlekz.com/article/7130>

турли асослар бўйича ўтган бўлиши, масалан, гаров нарсаси эса ҳар доим қарздор ёки учинчи шахс (гаровга қўювчи) иродаси билан шартнома асосидагина вужудга келади в.б. Демак агар шартномада бошқача шарт назарда тутилмаса, ушлаб қолиш қўлланилади³⁸¹. Ушбу фикрларни маъқуллаган ҳолда қайд қилиш лозимки, бу фикрларда ушлаб қолиш мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг мустақил усул сифатида ўзига хос хусусиятлари гаров билан қиёсий таҳлил орқали аниқ ифодалаб берилган.

Мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари бўлган гаров ва қарздорнинг мол-мулкини ушлаб қолиш қўйидагича *ўхшаш жиҳатларга эга*:

- ҳар иккаласи ҳам мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули;
- ҳар иккала таъминлаш усулида ҳам қўшимча равишда зарарни ундириш имконияти мавжуд.

Гаров билан ушлаб қолишнинг *фарқли жиҳатлари*:

предмети бўйича: гаровнинг предмети – *мол-мулк, мулкӣ ҳуқуқлар*; ушлаб қолишнинг предмети – *аиё*; гаровда – *предмет олдиндан маълум*; ушлаб қолишда – *предмет олдиндан маълум бўлмайди*;

предмет қайси тарафда бўлиши жиҳатидан: гаровда предмет – *қарздорда (закалатда ва бир қатор бошқа ҳолларда) бўлади*; ушлаб қолишда предмет – *кредиторда бўлади*;

мажбурият қандай юзага келиши жиҳатидан: гаровда – *шартномадан юзага келади*; ушлаб қолишда – *тўлов ёки аиёни ишлаб қолиш ёки зарарларни ундириш билан боғлиқ мажбуриятдан юзага келади*;

шакли бўйича: гаровда – *ёзма, ҳақиқий саналмаслиги бир қатор ҳолатларда нотариал ёки давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим*; ушлаб қолишда – *шартнома, қонундан келиб чиқадиган турли асосларда*;

³⁸¹Зокиров И.Б. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи. Умумий қисм, -Т.: ТДЮИ. 2005, -Б.330; Рўзиназаров Ш.Н. Мажбуриятларни бажаришни таъминлаш усули сифатида мол-мулкни ушлаб қолишнинг аҳамияти. //Иқтисод ва ҳуқуқ. Экономика и право. –2017. –№12. –Б.33.

қачондан бошлаб тузилган деб ҳисобланиши бўйича: гаров – *консенсуал*, агар шартномада бошқа ҳолат кўрсатилмаган бўлса, закат бўлган ҳолатларда *реал*; ушлаб қолиш – *реал*;

қандай муносабатлар юзага келиши нуқтаи назаридан: гаров – *шартномавий муносабат*, ушлаб қолиш – *бир томонлама битим муносабатлари юзага келади* ва ҳ.к.

Бу ўринда Ш.Рўзиназаровнинг қуйидаги фикрини келтириш жоиз, ушлаб қолишга хос ҳуқуқий белгилар биринчидан, қонунга мувофиқ ушлаб қолиш бўйича бир томонлама битим муносабатлари вужудга келишади; иккинчидан, кредитор (ретентор)ни ҳақиқий эгалигида ашёнинг мавжуд бўлиши; учинчидан, қарздордаги ашё қонуний йўл билан қўлга киритилган бўлишида; тўртинчидан, талабларнинг гаров ҳақидаги қоида бўйича ашёни қийматидан қаноатлантириш имконияти яратилишида; бешинчидан, кредиторга мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлган (ўз ашёсини ушлаб қолиш) ашёни ушлаб қолишга йўл қўйилмаслигида намоён бўлади, чунки мажбуриятнинг таъминот хусусияти шу билан изоҳланадики, бегона мулк таркибидан (ўз мулкидан эмас) талабни қаноатлантириш мумкин бўлади³⁸².

Фикримизча, ушлаб қолиш гаровга нисбатан қулай ва мобил усул ҳисобланади. Бу хусусда амалиётчи юрист АКБ “МинскКомплексБанк” Юридик бошқармаси бошлиғи Денис Калимов банк фаолиятида гаров ва ушлаб қолиш билан боғлиқ масалаларни ўрганиш натижаларига кўра қуйидаги фикрини баён этади: Банк “А” АЖга товар гарови эвазига 100000 АҚШ доллари миқдорида кредит беради. Кейинчалик шу АЖга дебиторлик қарздорлиги (мулкӣ ҳуқуқлар) гарови эвазига 50000 АҚШ доллари миқдорида кредит берилади. Биринчи кредит бажарилиб, товар гарови бўйича мажбурият тугайди. Лекин иккинчи кредит бажарилмаган тақдирда, банк маъқул топса гаров ҳуқуқидан эмас, балки биринчи кредит бўйича қарздорнинг банкда бўлган товарини иккинчи кредит бўйича қарздор

³⁸²Рўзиназаров Ш.Н. Мажбуриятларни бажаришнинг таъминлаш усули сифатида мол-мулкни ушлаб қолишнинг цивилистик моҳияти // Юрист ахборотномаси – Вестник юриста – Lawyer herald. №5. 2020, 15-б.

мажбуриятининг бажарилишини таъминлаш учун ушлаб қолиш ҳуқуқидан фойдаланиши мумкин. Банк гаровга қўйилган мулкка ундирувни қаратиш ҳақидаги қоидаларга асосан ундирувни қаратиши мумкин. Ушлаб қолиш ҳуқуқини амалга ошириш учун мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг ушбу усули иккинчи кредит шартномасида алоҳида кўзда тутилиши талаб қилинмайди. Шундай қилиб, ушлаб қолиш ҳуқуқи гаровга қараганда **мобил** усул ҳисобланди³⁸³. Зеро, ушлаб қолиш кредитор томонидан қарздорга унга тегишли бўлган ёнки унга ёки у кўрсатган шахсга топширилиши лозим бўлган ашёни, қарздор ўз мажбуриятларини бажармагунча бермаслигидир. Ушлаб қолишни кенг қўллаш учун катта имкониятлар мавжуд³⁸⁴. Ушбу фикрлардан ушлаб қолишнинг умумфуқаролик ҳамда савдо (тадбиркорлик) ушлаб қолиш каби турланишидан келиб чиққан ҳолда бу борада келиб чиқадиган муносабатларни тартибга солишидан унинг қўлланилиш доираси кенг ва катта имкониятларга эга эканлигини англаш мумкин.

Умумфуқаролик ушлаб қолишга оид қоидалар – ЎзР ФКнинг 290-моддаси биринчи қисмида қуйидагича ифодаланган, қарздорга ёки қарздор кўрсатган шахсга топширилиши лозим бўлган ашёни сақлаётган кредитор ушбу ашё ҳақини ёки у билан боғлиқ чиқимлар ва бошқа зарарни кредиторга тўлаш мажбуриятлари қарздор томонидан муддатида бажарилмаган тақдирда уни тегишли мажбурият бажарилгунга қадар ушлаб қолишга ҳақли³⁸⁵.

Савдо (тадбиркорлик) ушлаб қолишга оид қоидалар – ЎзР ФКнинг 290-моддаси иккинчи қисмида қуйидагича ифодаланган, гарчи ашёнинг ҳақини тўлаш ёки унинг чиқимларини ва бошқа зарарни тўлаш билан боғлиқ бўлмасида, бироқ тарафлари тадбиркорлар сифатида иш кўраётган мажбуриятдан

³⁸³Калимов Д. Удержание как новый способ обеспечения кредитов. //Банкаўскі́весні́к, чэрвень 2002, 13-с.

³⁸⁴Рўзиназаров Ш, Бабаев Ж, Иноятова С, Нуралиев М. Фуқаролик ҳуқуқида мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮУ, 2018. 71-б.

³⁸⁵Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова /<https://lex.uz/docs/111189>

келиб чиққан талаблар ҳам ашёни ушлаб қолиш билан таъминланиши мумкин³⁸⁶.

Шундай қилиб, гарчи ашёнинг ҳақини тўлаш ёки унинг чиқимларини ва бошқа зарарни тўлаш билан боғлиқ бўлмаса-да, агар томонлар тадбиркорлар сифатида иш кўраётган бўлса, кредиторга тушган қарздорнинг ҳар қандай ашёси, унинг мажбуриятлари бажарилишини таъминлаш учун ушлаб қолиниши мумкин³⁸⁷.

Ашёни мажбуриятни бажарилгунига қадар ушлаб қолиш орқали ундан фойдаланишнинг чеклаб қўйилиши қарздорга мажбуриятини ўз вақтида бажариб, ашёсини тезда қайтариб олишига ундайди.

Мажбуриятлар бажарилиши таъминлашда ушлаб қолиш мобил усул сифатида ўз ўрнига эга бўлиб, ҳар қандай, айниқса, тадбиркорлар ўртасида вужудга келадиган мажбуриятлар бажарилишини таъминлаши мумкин.

Шунингдек, ушлаб қолиш ўзида универсал усулларга хос хусусиятларни намоён қилади. Бунда, Д.В.Новакнинг ушлаб қолиш фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг универсал усулига айланганлиги ҳақидаги фикрини келтириб ўтиш ўринли бўлар эди³⁸⁸. Ўз даврида Л.Н.Якушина ушлаб қолиш шартномадан келиб чиқадиган мажбуриятларни бажаришни таъминлашнинг универсал усули ҳисобланади³⁸⁹ деган фикрини илгари сурган. Д.В.Новакнинг фикрини маъқулласакда, Л.Н.Якушинанинг нуқтаи назари баҳсли эканлигини қайд этиш жоиз. Чунки ушлаб қолинаётган ашё нафақат шартнома, балки турли асослар бўйича кредиторга ўтиши билан вужудга келадиган мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг универсал усули ҳисобланади.

Ушлаб қолиш мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг универсал усули сифатида олинган мажбурият доирасида ижобий ҳаракатни амалга

³⁸⁶Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова /<https://lex.uz/docs/111189>

³⁸⁷Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳ. 1-жилд (биринчи қисм) Адлия вазирлиги. – Т.: «Vektor-Press», 2010. (Профессионал (малакали) шарҳлар). 676-б.

³⁸⁸Новак Д.В. Соотношение самозащиты гражданских прав и права удержания. //Хозяйство и право. -2002. - № 6.

³⁸⁹Якушина Л.Н. Удержание в системе способов обеспечения исполнения обязательств: Автореф. дисс.к.ю.н. -Казань, -2002. 6-с.

оширишга қарздорни ундаши билан кредитор унинг ички туйғуларига таъсир кўрсатишига таянган ҳолда муносабатларга қўлланадиган универсал таъминлаш воситаси ҳисобланадиган мажбурият ҳуқуқининг институти сифатида ўзини намоён этади.

Фикримизча, ушлаб қолишнинг универсал усули эканлиги унинг куйидаги хусусиятларида намоён бўлади:

Биринчидан, ушлаб қолиш ашёвий-ҳуқуқий ва мажбурият-ҳуқуқий хусусиятга эга.

Бу ўринда В.А.Белов “ушлаб қолиш ҳуқуқининг ашёвий табиати фойдасига иккита далил”ни ажратиб кўрсатади: (1) унинг мазмуни – ретендор объектга эгалик қилиши (бевосита ҳукмронлик қилиш) ва (2) унинг объекти ўзига хос муайян ашё бўлиши”. У ўз фикрини давом эттириб, “у ўзига тегишли бўлмаган ашёга нисбатан белгиланганлиги сабабли, бу чекланган ашёвий” бўлишини таъкидлайди³⁹⁰.

В.А.Беловнинг фикри бироз баҳсли. Чунки ушлаб қолишнинг марказида ашё турса-да, уни ушлаб қолиш мажбурияти асосида юзага келишини инобатга оладиган бўлсак, унинг ашёвий-ҳуқуқий ва мажбурият-ҳуқуқий хусусиятга эга эканлигини англаш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 290-моддаси биринчи қисмига асосан, қарздорга ёки қарздор кўрсатган шахсга топширилиши лозим бўлган *ашёни* сақлаётган кредитор ушбу ашё ҳақини ёки у билан боғлиқ чиқимлар ва бошқа зарарни кредиторга тўлаш мажбуриятлари қарздор томонидан муддатида бажарилмаган тақдирда уни тегишли *мажбурият* бажарилгунга қадар ушлаб қолишга ҳақли. Бунда ҳуқуқшунос олимларнинг, ушлаб қолиш ҳуқуқи факти, энг аввало асосий мажбуриятнинг ёки талаб қилиш ҳуқуқининг мавжуд бўлиши билан изоҳланади деган фикрларини³⁹¹ келтириш жоиз.

³⁹⁰Белов В.А. Очерки вещного права, научно-полемические заметки. -М.: Юрайт, 2015. 101-с.

³⁹¹Рўзиназаров Ш, Бабаев Ж, Иноятова С, Нуралиев М. Фуқаролик ҳуқуқида мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮУ, 2018. 73-б.

Иккинчидан, ушлаб қолиш қарздор кредиторига бошқа кредиторларга қараганда имтиёз тақдим эта олиш хусусиятига эга.

ЎзР ФКнинг 291-моддасида, ашёни ушлаб қолган кредиторнинг талаблари унинг қийматидан гаров билан таъминланган талабларни қондириш учун назарда тутилган ҳажмда ва тартибда қондирилиши³⁹² белгиланганлиги муносабати билан ЎзР “Гаров тўғрисида”ги Қонуннинг 1-моддаси иккинчи қисмида қайд қилинган, қарздор (гаровга қўювчи) гаров билан таъминланган мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда кредитор (гаровга олувчи) бу мажбурият бўйича гаровга қўювчи томонидан гаровга қўйилган мол-мулкнинг қийматидан бошқа кредиторларга қараганда имтиёзли равишда қаноатлантирилишига ҳақли бўлади деган қоида³⁹³ ушлаб қолишга нисбатан ҳам қўлланилади.

Ҳукукий манбаларда қайд этилишича, ашёнинг бошқа шахс фойдасига воз кечилган ҳолатда ҳам, кредиторнинг ашёни ушлаб қолишга бўлган ҳуқуқларининг имтиёзли устуворлигини белгилайди. Мазкур меъёрга мувофиқ, ашё кредитор эгалигига ўтганидан кейин унга бўлган ҳуқуқлар учинчи шахс томонидан олинганлигига қарамасдан, кредитор ўз қўлидаги бу ашёни ушлаб қолиш ҳуқуқига эга³⁹⁴.

Демак ушлаб қолишни қўллашда кредитор бошқа кредиторларга нисбатан имтиёзга эга бўлади.

Учинчидан, ушлаб қолишда эркин шаклда қўллаш хусусияти мавжуд.

ЎзР ФК 280-моддасининг биринчи ва иккинчи қисмларига асосан, гаровга олувчи (кредитор)нинг талаблари гаровга қўйилган кўчмас мол-мулк қийматидан суднинг қарорига мувофиқ қондирилиши ҳамда гаровга олувчининг талабини гаровга қўйилган кўчмас мол-мулк ҳисобидан судга мурожаат қилмасдан қондиришга, агар бу гаров тўғрисидаги шартномада

³⁹²Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова
[/https://lex.uz/docs/111189](https://lex.uz/docs/111189)

³⁹³Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 йил, 5-6-сон, 96-модда
[/https://www.lex.uz/acts/59914](https://www.lex.uz/acts/59914)

³⁹⁴ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳ. 1-жилд (биринчи қисм) Адлия вазирлиги. – Т.: «Vektor-Press», 2010. (Профессионал (малакали) шарҳлар). 677-б.

назарда тутилган бўлса ёхуд ундирувни гаров нарсасига қаратиш учун асослар вужудга келганидан кейин гаровга олувчининг гаровга қўювчи билан тузилган, нотариал тартибда тасдиқланган келишуви асосида йўл қўйилади. Мазкур келишув туфайли ҳуқуқлари бузилган шахснинг даъвосига кўра, бундай келишув суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин³⁹⁵. Бу қоидаларнинг ЎЗР ФКнинг 291-моддаси талабидан келиб чиққан ҳолда, ушлаб қолишга нисбатан ҳам татбиқ этилиши унинг судга мурожаат қилмасдан ёки суд қарорига асосан қўллаш мумкинлиги қўллаш тартибини эркин танлаш имконияти мавжудлигини кўрсатади.

Тўртинчидан, ушлаб қолиш оммавий равишда фойдаланиш учун қулай.

ЎЗР ВМнинг 2014 йил 12 июндаги 155-сонли қарори билан тасдиқланган “Гаров реестрини юритиш тартиби тўғрисида”ги Низомнинг 14-банди в) хат бошисига асосан, гаров реестрига қарздорнинг мол-мулкига кредиторнинг ҳуқуқлари тавсифи: сифатида ушлаб қолиш ҳақидаги ёзувлар қиритилади³⁹⁶. Бу ёзувлардан интернет орқали танишган фуқаролик ҳуқуқи субъектлари мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули бўлган ушлаб қолишдан оммавий равишда фойдаланишлари мумкин. Бу борада ҳуқуқшунос олимлар ушлаб қолишни кенг қўллаш учун катта имкониятлар мавжудлигини таъкидлашиб³⁹⁷, бир нечта мисолларни келтиришади “Агар Сиз пойафзалингизни тузатиш учун берсангиз ёки кастюмни тозалаш учун топширсангиз то тугатиш ёки тозалаш ҳақини тўлагунча хизмат кўрсатувчи шахс пойафзал ёки кастюмни ушлаб туришга ҳақлидир”³⁹⁸ ёки бўлмаса, маиший техникани таъмирлаш бўйича уста у таъмирлаган телевизорни, телевизор эгаси таъмирлаш бўйича хизмат ҳақини тўламагунча ушлаб туриши мумкин.

³⁹⁵Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова /<https://lex.uz/docs/111189>

³⁹⁶Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 12 июндаги 155-сонли қарори билан тасдиқланган “Гаров реестрини юритиш тартиби тўғрисида”ги Низом. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси /<https://lex.uz/docs/2410429#4141049>.

³⁹⁷Рўзиназаров Ш, Бабаев Ж, Иноятова С, Нуралиев М. Фуқаролик ҳуқуқида мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮУ, 2018. 71-б.

³⁹⁸Silvertown A.H. Law of Lien. London. 1988. -P.1.

Ушлаб қолишнинг оддийлиги, ишончилиги ва юқори самарадорлиги уни хорижий шартномавий ҳамшериклар иштирокидаги алоқаларда ҳам оммавий қўллаш учун қулайлик яратади³⁹⁹.

Қайд қилинган фикрларга қўшилган ҳолда таъкидлаш жоизки, ушлаб қолиш оддий ва оммавий равишда кенг фойдаланишга қулай бўлган таъминлаш усулидир.

Бешинчидан, ушлаб қолиш билан кўчар ёки кўчмас ашё билан боғлиқ бўлган ҳар қандай мажбурият бажарилиши таъминланиши мумкин.

Бу ўринда, Н.В.Южанин кўчар, шунингдек, кўчмас ашёларга ҳам ушлаб қолиш тўлиқ қўлланилиши мумкин деб ҳисоблайди ва муаллифнинг фикрича, бу борада қонунчиликка тузатишлар киритиш керак эмас⁴⁰⁰.

Кўчмас мулкни ушлаб қолиш амалий жиҳатдан мақсадга мувофиқлиги қўйидаги мисолдан ҳам ойдин бўлади. Айтайлик, Банк томонидан бинони ижарага олиш шартномаси тузилиб, ижарага берувчининг розилиги билан катта миқдордаги маблағни ажратиш эвазига бино таъмирланади. Ижара муддати тугагач, мулк эгаси уни узайтиришдан ва таъмирлашнинг ажратиб бўлмас қисми билан боғлиқ тўловларни тўлашдан бош тортади. Бундай вазиятда, банк ЎзР ФКнинг 290-моддасига асосланган ҳолда бинони бўшатишдан бош тортиши мумкин.

Умумий қоидага кўра, ушлаб қолишга оид битимлар нотариал тасдиқланиши талаб қилинмайдиган ёхуд давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим бўлмаган объектларга нисбатан амал қилсада, бироқ А.С.Цахариас томонидан суд амалиётида кўчмас мулк қиймати кредитор талабига айнан мувофиқ келмаслиги, шунингдек, кредитор ўз ҳуқуқини суиистеъмол қилиши мумкинлиги инобатга олинган ҳолда унинг ушлаб қолинишига йўл қўйилмаслиги таъкидланади⁴⁰¹. А.С.Цахариас томонидан қайд этилган

³⁹⁹Суёнова Д.Ж. Современные способы обеспечения договорных обязательств: национально-правовое и международно-правовое регулирование /<https://articlekz.com/article/7130>

⁴⁰⁰Южанин Н.В. Удержание как способ обеспечения исполнения обязательств //Юрист. 2003. -№2. 8-с.

⁴⁰¹Цахариас А.С. К вопросу о допустимости удержания недвижимого имущества. // Юридические науки: проблемы и перспективы: материалы междунар. заоч. науч. конф.(г. Пермь, март 2012 г.). – Пермь: Меркурий, 2012. -С.96-101.

ҳолатларга асосан, кўчмас мулкни ушлаб қолиш рад этилиши билан келишмаймиз. Чунки бу ерда бош масала мулк ҳуқуқининг кредиторга ўтиши эмас, балки қарздорнинг мажбурияти бўйича юзага келган кредиторнинг талабларини қаноатлантиришдан иборат бўлиб, ушлаб қолиш ҳуқуқини қўллаш ўз-ўзидан мулк ҳуқуқининг ўзгаришига дахл қилмайди.

Бу ўринда ҳуқуқий адабиётлардаги қуйидаги фикрни келтириш жоиз, ушлаб қолишга бўлган ҳуқуқнинг қўлланилиши ўз-ўзидан мулк ҳуқуқининг кредиторга ўтишини назарда тутмайди. Кредитор фақат ушлаб қолинган ашёнинг қийматидан ўз талабларини қондириши мумкин⁴⁰².

Демак кўчар ёки кўчмас ашё ушлаб қолиниши мумкинлиги ушлаб қолишнинг ўзига хос хусусиятга эга эканлигини намоён қилади.

Олтинчидан, ушлаб қолиш кўп тармоқли хусусиятга эга.

Ушлаб қолиш мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули сифатида кредиторнинг ҳуқуқ ва манфаатларини *ҳимоя қилиш* ҳамда қарздорда мажбуриятини бажаришига ундаш вазифасини бажаради. Ушлаб қолишнинг ушбу вазифаларни бажариши унинг *таъминлаш ва қоплаш функцияларига* эга эканлигидан далолат беради.

Ушлаб қолишнинг *таъминлаш функцияси* қонунчилигимизда ўз аксини топган. Масалан, ЎзР ФКнинг 639-моддасига асосан, шартноманинг бажарилиши муносабати билан буюртмачи пудратчига белгиланган тегишли ҳақни ёки бошқа суммани тўлаш мажбуриятини бажармаган тақдирда, буюртмачи томонидан тегишли сумма тўлангунга қадар пудратчи ишнинг натижаларини, шунингдек, буюртмачига тегишли ускуналарни, қайта ишлаш (ишлов бериш) учун берилган ашёларни, фойдаланилмай қолган материал қолдиғи ва пудратчининг ихтиёридаги бошқа мол-мулкни ушбу Кодекснинг 290 ва 291-моддаларига мувофиқ ушлаб қолиш ҳуқуқига эга⁴⁰³.

⁴⁰²Рўзиназаров Ш, Бабаев Ж, Иноятова С, Нуралиев М. Фуқаролик ҳуқуқида мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮУ, 2018. 71-б.

⁴⁰³Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 11-12-сон, 1-модда /<https://lex.uz/docs/180552#195355>

ЎзР ФК 818-модда бешинчи қисмига асосан, тижорат вакили сифатида иш олиб борувчи ишончли вакил ушбу Кодекснинг 290-моддасига мувофиқ, топшириқ берувчига топширилиши керак бўлган ўз қўлидаги ашёларни топшириқ шартномаси бўйича ўз талабларини таъминлаш учун ушлаб туришга ҳақли⁴⁰⁴.

ЎзР ФК 839-моддасига биноан, воситачи ушбу Кодекснинг 343-моддасига мувофиқ, воситачилик шартномаси бўйича ўзига тегишли бўлган суммаларни комитент ҳисобидан ўзига тушган ҳамма суммалардан ушлаб қолишга ҳақли. Бироқ комитентнинг ўз талабларини қондириш навбати бўйича гаров сақловчилар олдида имтиёздан фойдаланадиган кредиторлари бу талабларни воситачи ушлаб қолган суммалардан қаноатлантириш ҳуқуқидан маҳрум этилмайдилар⁴⁰⁵.

ЎзР “Темир йўл транспорти тўғрисида”ги Қонунининг 14-моддаси саккизинчи қисмига кўра, темир йўл транспорти корхоналари уларга ташиш учун берилган юкларни тегишли ташиш ҳақининг ва ташишга доир бошқа тўловларни таъминлаш мақсадида қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ушлаб қолиш ҳуқуқига эга⁴⁰⁶. Юқорида қайд қилинган нормаларда ушлаб қолишнинг *таъминлаш функцияси* намоён бўлади.

Бундан ташқари, ушлаб қолишнинг кредитор ҳуқуқини ҳимоя қилиш – етказилган зарарни *қоплаш функцияси* қонунчилигимизда қуйидагича ўз ифодасини топган: агар пудрат шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, буюртмачи бажарилган ишни қабул қилишдан бош тортганида, пудратчи шартномага биноан иш натижаси буюртмачига топширилиши керак бўлган кундан бошлаб бир ой ўтгач ва шундан кейин буюртмачини икки марта огоҳлантирган ҳолда иш натижасини сотиб юборишга, тушган пулни эса пудратчига тегишли ҳамма тўловларни чегириб

⁴⁰⁴Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 11-12-сон, 1-модда /<https://lex.uz/docs/180552#195355>

⁴⁰⁵Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 11-12-сон, 1-модда /<https://lex.uz/docs/180552#195355>

⁴⁰⁶Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999 йил, 5-сон, 118-модда /<https://www.lex.uz/docs/13081>

ташлаб, нотариал идоранинг депозитига буюртмачининг номига киритиб қўйишга ҳақли. Пудратчи пудрат нарсасини сотиш ўрнига уни ушлаб туриш ёки келтирилган зарарни буюртмачидан ундириб қолиш ҳуқуқидан фойдаланишга ҳақли (ЎЗР ФК, 646-модда, олтинчи қисм⁴⁰⁷).

ЎЗР ФКнинг 664-моддасига кўра, буюртмачи бажарилган иш натижасини қабул қилиш учун келмаган ёки ишни қабул қилишдан бошқача тарзда бўйин товлаган тақдирда, пудратчи буюртмачини ёзма равишда огоҳлантириб, бундай огоҳлантиришдан кейин икки ой ўтгач, ишнинг натижасини оқилона нархда сотишга, тушган пулни эса ундан ўзига тегишли бўлган бутун тўловларни чегириб қолиб, ушбу Кодекснинг 249-моддасига мувофиқ буюртмачининг номига депозитга ўтказишга ҳақли.

Ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатилган ҳолларда пудратчи иш натижасини сотиш ўрнига уни ушлаб туриш ёки келтирилган зарарни буюртмачидан ундириб олиш ҳуқуқидан фойдаланиши мумкин⁴⁰⁸.

Кредиторнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиши ва қарздорни ўз мажбуриятини бажаришига ундаш каби хусусиятларга эга эканлиги ушлаб қолишни мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули сифатида эътироф этиш учун асос бўлиб ҳисобланади.

Бу ўринда, Н.В.Южаниннинг қуйидаги фикрини келтириш мақсадга мувофиқ бўлар эди: ашёни ушлаб қолиш ҳуқуқи бир томонлама ҳуқуқни ҳимоя қилувчи, ҳуқуқни ҳимоя қилувчи – таъминловчи деган номланишига мос равишда шартномавий шерик мажбуриятини бажаришига ундаш орқали мажбуриятларнинг ҳақиқатда бажарилишини таъминлаш чораси сифатида ўзини намоён қилади⁴⁰⁹.

Юқорида қайд қилинган ҳолатларга кўра, ушлаб қолишни мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг универсал усули деб эътироф

⁴⁰⁷Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 11-12-сон, 1-модда /<https://lex.uz/docs/180552#195355>

⁴⁰⁸Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 11-12-сон, 1-модда /<https://lex.uz/docs/180552#195355>

⁴⁰⁹Южанин Н.В. Характер владения вещью при применении права удержания //Юристъ-Правоведъ, 2016, № 6 (79). 57-с.

этиш мумкин. Зеро, Е.В.Коршикова таъкидлаганидек, ушлаб қолишнинг ҳуқуқий табиатини таҳлил қилиш, унинг содда ва универсал хусусияти етарли даражада юксак самарали мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули эканлигидан далолат беради⁴¹⁰.

Ушлаб қолишнинг универсал усулларга хос бўлган хусусиятлари келтириб ўтилиши ва уларга нисбатан ҳуқуқий баҳо берилиши орқали унинг мажбуриятли муносабатларни қай даражада таъминлай олиш салоҳияти ва қандай имкониятларга эгаллиги ифодаланади. Мажбуриятда иштирок этувчи шахслар томонидан ушлаб қолишнинг ўзига хос хусусиятлари англаб этилиши, уни мажбуриятлар бажарилишига тўғри татбиқ этиш имкониятини вужудга келтиради. Бу эса ўз навбатида олинган мажбуриятларнинг лозим даражада бажарилишини таъминлайди.

Шунингдек, ушлаб қолишни қўллаш масаласи хусусида тўхталиб шуни қайд қилиш жоизки, ЎзР ФКнинг 291-моддасига асосан, ашёни ушлаб қолган кредиторнинг талаблари унинг қийматидан гаров билан таъминланган талабларни қондириш учун назарда тутилган ҳажмда ва тартибда қондирилади⁴¹¹. Бироқ гаров шартномали ва шартномадан ташқари мажбуриятларга нисбатан қўлланилиши мумкин бўлса, ушлаб қолишни шартномавий муносабатларда қўллаш мумкин. Ушлаб қолишни шартномадан ташқари мажбуриятларда қўллаш ноқонуний, чунки бундай муносабат ўзбошимчалик билан юзага келади. Зеро, ГФТнинг 1000-параграфида қайд қилинишича, эгалловчи қилган харажатлари тегишли равишда қопланмагунига қадар ашёни беришдан бош тортиши мумкин. Агар у тақиқланган ҳаракатларни қасддан амалга ошириш натижасида ашёни қўлга киритган бўлса ашёни ушлаб қолишга ҳақли эмас⁴¹².

⁴¹⁰Коршикова Е.В. Правовая природа удержания как способа обеспечения исполнения обязательств //Актуальные проблемы Российского права. -2010. -№3. 162-с.

⁴¹¹Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова
<https://www.lex.uz/docs/111189#154456>

⁴¹²Гражданское уложение Германии (ГГУ) Bürgerliches Gesetzbuch Deutschlands mit Einführungsgesetz (1900)
<http://oceanlaw.ru/wp-content/uploads/2018/02/1900-Гражданское-уложение-1.pdf>

ЎзР ФКда ушлаб қолишни қўллаш гаровни қўллашга оид қоидалар билан тартибга солиниши кўрсатилган бўлса-да, бироқ ушлаб қолишни қўллаш гаровни қўллашдан фарқ қилиб, мураккаблик касб этади.

Ҳуқуқшунос олимлар томонидан, мажбурият бажарилишини таъминлаш усули сифатида ушлаб қолишни қўллаш учун бир қанча *шартлар* мавжуд бўлиши лозимлиги таъкидланса-да бироқ бу борада ягона фикр мавжуд эмас. Жумладан, В.В.Диаконов томонидан ушлаб қолиш учун учта шарт, яъни унинг нарсаси қарздорга тегишли бўлган ашё кредитор эгалигида бўлиши; таъминланувчи мажбурият ушбу ашё билан бевосита боғлиқ бўлиши (унинг қийматини тўлаш, у билан боғлиқ чиқимларни ва бошқа зарарларни қоплаш); қарздор томонидан бу мажбурият бажарилишини кечиктириш ўринли бўлсагина қўлланилиши⁴¹³ ҳамда Г.Б.Леонова томонидан биринчидан, бегона ашё, шунингдек, мулк ҳуқуқи билан бошқа бир шахсга тегишли ашё. Иккинчидан, ашё кредиторда бўлиши. Учинчидан, кредитор ашёни қонуний асосда эгаллаши. Тўртинчидан, ушлаб қолиш фақат мажбурият бузилганидан кейин вужудга келиши. Бешинчидан, асосий шартномада бошқача ҳолат кўрсатилмаган бўлса, кредитор унда турган қарздор ашёсини ушлаб қолишга ҳақли бўлиши лозимлигини эътироф этилади⁴¹⁴.

В.В.Диаконов ва Г.Б.Леоноваларнинг фикрлари баҳсли, чунки қайд этилган шартлар ушлаб қолиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи шартлардир. Ҳолбуки, “ушлаб қолиш ҳуқуқи” ва “ушлаб қолиш” бир хил категория эмас.

Бу ҳолат турли ҳуқуқ тизимларида турлича, хусусан, миллий қонунчилигимиз, яъни ЎзР ФК 290-моддаси биринчи қисмида, қарздорга ёки қарздор кўрсатган шахсга топширилиши лозим бўлган ашёни сақлаётган кредитор ушбу ашё ҳақини ёки у билан боғлиқ чиқимлар ва бошқа зарарни кредиторга тўлаш мажбуриятлари қарздор томонидан муддатида бажарилмаган тақдирда уни тегишли мажбурият бажарилгунга қадар ушлаб

⁴¹³Диаконов В.В. Гражданское право РФ (Общая часть) Учебное пособие. //Allpravo.ru2003.//<http://www.allpravo.ru/library/doc99pO/instrum959/item1291.html>.

⁴¹⁴Леонова Г.Б. Применение право удержания в торговом обороте //Вестник Масковского университета. Серия II.Право. 2002. №1. 72-с.

қолишга ҳақли⁴¹⁵ ҳамда Япония Фуқаролик Кодексининг 295-моддасида эса ушлаб қолиш ҳуқуқи мажбуриятлар бажарилишининг ашёвий-ҳуқуқий кафолатларига тааллуқли бўлиб, бошқа шахсга тегишли ашёни у билан боғлиқ бўлган мажбурият бажарилгунга қадар ушлаб туришдан иборат⁴¹⁶ деган тарзда баён этилган.

Масалага ойдинлик киритиш учун Ш.Н.Рўзиназаровнинг қуйидаги фикрини келтирамиз, яъни ушлаб қолиш ҳуқуқи таъминловчи субъектив фуқаролик ҳуқуқи бўлса, ушлаб қолиш бунга ҳақли бўлган шахс томонидан ҳуқуқни амалга оширишдир. Ушлаб қолишга хос мажбуриятни таъминловчи функция характерли бўлиб, кредиторнинг мулкӣ манфаатларини ҳимоя қилишда яққол намоён бўлади. Кредиторнинг ашёни ушлаб қолишдан кўзланган асосий мақсади ўзини қўшимча мулкӣ харажатлардан сақлашдир⁴¹⁷.

Ш.Н.Рўзиназаровнинг фикрини қўллаб-қувватлаган ҳолда айтиш мумкинки, ушлаб қолишни мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг мустақил усули сифатида мажбурият вужудга келганидан бошлаб қўлланилиши лозим. Зеро, бир тараф мажбуриятини тўла бажариб бўлгач, иккинчи тарафдан бажарилган ишнинг ҳақи тўланишига тақалиб қолганида ушлаб қолишни қўллаш мақсадга мувофиқ эмас.

Ушлаб қолишни қўллашда ушлаб қолиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи шартлар мавжуд бўлиши муҳим ҳисобланса-да, миллий қонунчилигимизда буни ифодаладиган норма йўқ, бироқ у хорижий мамлакатлар Фуқаролик кодексларида мавжудлиги ҳақида ҳуқуқий манбаларда келтирилади. Хусусан, Н.П.Зарубинанинг Япония хусусий ҳуқуқи ўқув қўлланмасида қайд қилинишича, Япония Фуқаролик Кодексига биноан, ушлаб қолиш ҳуқуқининг вужудга келиши учун қуйидаги шартлар мавжуд бўлиши лозим: 1) ушлаб

⁴¹⁵Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова
<https://www.lex.uz/docs/111189#154456>

⁴¹⁶Зарубина Н.П. Частное право Японии: учеб. пособие / Н.П.Зарубина. -Хабаровск: Изд. Тихоокеан. гос. ун-та, 2016. 39-с.

⁴¹⁷Рўзиназаров Ш.Н. Мажбуриятларни бажаришни таъминлаш усули сифатида мол-мулкни ушлаб қолишнинг аҳамияти. //Иқтисод ва ҳуқуқ. Экономика и право. -2017. -№12. 32-б.

қолинадиган ашё билан боғлиқ бўлган мажбурият ҳуқуқининг мавжуд бўлиш; мажбуриятни бажариш муддати келиши; 2) ашёга эгалик қилиниши; 3) ашёга эгалик қилиш қонуний бўлиши; 4) ушлаб қолинадиган ашё қарздорнинг мулки бўлмаслиги мумкин. Янада муҳимроқ ушлаб қолиш ҳақидаги нормалар белгиланиши мумкин. Масалан, ушлаб қолинган ашёнинг хосилини ўзлаштириш, ушлаб қолинган ашёни ижарага бериш, ашёни тузатиш ва ҳ.к⁴¹⁸.

Таҳлилларга асосан, ЎзР ФКга “Ушлаб қолинган нарсанинг йўқолиши ёки шикастланиши учун жавобгарлик” деб номланган 291¹-модда киритиш таклиф этилиб, унда нарсани ушлаб турган кредитор ушлаб турилган ашёнинг етишмаслиги ёки шикастланиши учун жавобгар бўлишига оид қоида баён этилди. Мазкур таклифнинг қабул қилиниши билан ашё эгасининг мулкӣ ҳуқуқини ҳимоя қилиниши таъминланади. Натижада ашёни ушлаб турган кредиторга нисбатан унинг йўқолиши, кам чиққиши ёки шикастланганлиги учун жавобгарлик белгиланади. Шунингдек, қайд қилинган ҳолатлар натижасида ашё эгасига етказилган зарарни тўлаш билан боғлиқ муносабатлар ҳуқуқӣ жиҳатдан таъминланади.

Шунингдек, ЎзР ФКга “Ушлаб қолиш ҳуқуқининг вужудга келиши шартӣ” деб номланган 291²-модда киритиш таклиф этилиб, унда ушлаб қолиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи шартларга оид қоида баён этилди. Мазкур таклиф қабул қилиниши билан ушлаб қолиш ҳуқуқининг вужудга келиши учун маълум бир шартлар белгиланади. Унда ушлаб қолинадиган ашё билан боғлиқ бўлган мажбурият ҳуқуқининг мавжуд бўлиши, мажбуриятни бажариш муддати келиши, ашёга эгалик қилиниши, ашёга эгалик қилиш қонуний бўлиши ва ушлаб қолинадиган ашё қарздорнинг мулки бўлмаслиги мумкинлиги каби шартлар ифодаланиши билан кредиторнинг ушбу муносабатларда ўзбошимчалик қилиш имконияти чекланиб, қарздорнинг ашёсига бўлган ҳуқуқларини суиистеъмол қилишининг олди олинади.

⁴¹⁸Зарубина Н.П. Частное право Японии: учеб. пособие / Н.П.Зарубина. -Хабаровск: Изд. Тихоокеан. гос. ун-та, 2016. –С.39-40.

Назаримизда, ушлаб қолишни қўллаш учун қуйидаги асос мавжуд бўлиши, мезонлар бузилиши ва шартлар⁴¹⁹ юзага келганлигига риоя қилиш лозим:

асос – қонун ёки шартнома (ЎзР ФК, 290-модда, учинчи қисм);

мезон – мажбурият муддатида бажарилмаслиги (ЎзР ФК, 290-модда, биринчи қисм);

шартлар – қарздор ушлаб қолинган ашёнинг ҳақини ёки уни ушлаб туриш билан боғлиқ чиқимлар ва бошқа зарарларнинг (ушлаб турилган ашёнинг таъмирланиши харажати) тўламаслиги; мажбурият тарафлари тадбиркорлик субъекти бўлганида бошқа ҳар қандай мажбуриятлар бўйича ҳам қарздорга нисбатан талабнома мавжуд бўлиши; ашё қарздорга ёки қарздор кўрсатган шахсга топширилиши лозим бўлган ашё бўлиши; кредитор ашёни қонуний асосларга кўра эгаллаган бўлиши; ашё қарздорнинг мулки бўлиши ёки унга бошқа ҳуқуқларга кўра ўтган ва кредитор учун бегона бўлиши.

Юқорида қайд қилинган асос, мезон ва шартлар мавжуд бўлган ҳолларда ушлаб қолишни қўллаш, унинг ҳуқуқни қўллаш амалиётида қўлланилишини бирхиллаштиради. Бу эса ўз навбатида ушлаб қолиш билан боғлиқ бўлган муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тўғри тартибга солиш имкониятини юзага келтиради. Натижада ушлаб қолиш билан боғлиқ муносабатларда иштирок этувчи тарафларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари таъминланади.

Кредитор ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун қарздор нафақат ушлаб қолинган ашёнинг ҳақини ёки уни ушлаб туриш билан боғлиқ чиқимлар ва бошқа зарарларни тўламаслиги, шунингдек, у тўловга қобилиятсиз бўлганда ҳам ашёни ушлаб қолишига йўл қўйилиши лозим. Бу каби қоидаларни хорижий мамлакатлар қонунчилигида учратиш мумкин. Масалан, ТФ ва ТКнинг 243-моддасига кўра, қарздор тўловга лаёқатсиз бўлган тақдирда, кредитор, гарчи унинг талаби ҳали рўй бермаган бўлса ҳам, ушлаб қолиш ҳуқуқига эга. Агар тўловга лаёқатсизлик кредиторга мол-мулк

⁴¹⁹12-иловага қаранг.

топширилгандан кейин рўй берган бўлса ёки маълум бўлган бўлса, у илгари ўз зиммасига олган мажбурият ёки қарздорнинг кўрсатмаси бунга зид бўлса ҳам, ушлаб қолиш ҳуқуқидан фойдаланиши мумкин⁴²⁰.

Назаримизда, қарздорнинг ашёга бўлган ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун унга бир катор ҳуқуқлар берилиши лозим, жумладан ушлаб қолинган ашё учун таъминот тақдим этиш. Зеро, ТФ ва ТКнинг 249-моддасида мавжуд унга кўра, қарздор, агар тегишли таъминот тақдим этса ушлаб қолиш ҳуқуқини бекор қилишни талаб қилиши мумкин⁴²¹.

Хулоса сифатида қайд қилиш мумкинки, ушлаб қолиш тарафлар томонидан тузиладиган ҳар қандай ашёвий тусдаги шартномалар бажарилишини таъминлай оладиган мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлашнинг универсал усули бўлиб ҳисобланади.

⁴²⁰Thailand Civil and Commercial Code. <https://www.samuiforsale.com/law-texts/thailand-civil-code-part-1.html>

⁴²¹Thailand Civil and Commercial Code. <https://www.samuiforsale.com/law-texts/thailand-civil-code-part-1.html>

4.3-§. Мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг замонавий усуллари

Бугунги кунда, миллий қонунчилигимизда мавжуд бўлган мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари мажбуриятларнинг бажарилишини тўлиқ таъминлай олмайди. Бу эса ўз навбатида мажбурият субъектларининг қонуний манфаатларини тўла таъминлай оладиган бошқа замонавий усулларга заруриятни юзага келтиради.

Биринчидан, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари тақомиллаштиришнинг замонавий истиқболларини белгилашда “Астрент” (суд неустойкаси)ни таъминлаш усули сифатида миллий қонунчилигимизга киритиш ва уни ҳуқуқни қўллаш амалиётига татбиқ этиш муҳим аҳамиятга эга. Зеро, Ш.Рўзиназаров эътироф этганидек⁴²² ҳуқуқий тадқиқотларнинг янги истиқболли йўналишлари фуқаролик ҳуқуқида янги институтлар бўлмиш эстоппель, абстрент (суд неустойкаси) экология ва мерос шартномаларининг ҳуқуқий табиатини ўрганиш билан ҳам узвий боғлиқ⁴²³.

Астрент (французча – *astreinte* деган маънони англатади, яъни чет эл ҳуқуқида қарздорни суд қарорини бажаришга мажбурлашда қўлланиладиган институт бўлиб ҳисобланади⁴²⁴. У процессуал институт сифатида дунёда, айниқса Европада табора оммавийлашиб бормокда. Қарздорнинг иродасига босим ўтказишга қаратилган махсус суд жаримаси Франция, Италия, Бенилюкс мамлакатларида (Белгия, Голландия, Люксембург), Грецияда (ЖПК 946-модда), Португалияда (ФК 829-А-модда), Германия, Швеция, Исроил ва бошқа мамлакатларнинг қонунчилигида мустаҳкамлаб қўйилган⁴²⁵. Зеро,

⁴²²Рўзиназаров Ш.Н.Рақамли фуқаролик муомиласи: мақсадли ва концептуал илмий-назарий ёндошув// Юридик фанлар ахборотномаси / Вестник юридических наук / Review of law sciences 01/ 2020. 61-6.

⁴²³Гушин В.В., Добравинская А.В. Правовое конструкция наследственного договора в России: плюсы и минусы // Наследственное право 2016. – №4. 9-с; Гребенкина И.А. Теоретические и практические аспекты наследственного договора в свете текущего реформирования российского гражданского право // Наследственное право 2016. – №4. 13-с.

⁴²⁴Нестолий В.Г. Астрент и обязательство // Юрист 2016. – №5. 25-с.

⁴²⁵Ерпылева Н.Ю., Клевченкова М.Н. Унификация норм о международной судебной юрисдикции в международном процессуальном праве // Международное право и международные организации. 2013. N 3. - С. 343 - 378.

“Астрент”нинг самарадорлиги қарздорга нисбатан иқтисодий босим ўтказишда намоён бўлади⁴²⁶.

Франция қонунларига кўра, астрентни дастлабки (вақтинча) ва якуний бўлиш мумкин. Биринчиси бирданига судья томонидан қарздорни қарорни дарҳол бажаришга ундаш мақсадида қилинадиган таҳдид сифатида белгиланади. Якуний астрент қарздорнинг қарорни ўз вақтида бажармаганидан кейин ёки агар қарздорнинг айби билан умуман бажарилмаганлиги ва бундай бажарилмаслик сабабларини ҳисобга олган ҳолда ундирилади⁴²⁷.

Астрент Россия қонунчилигида 2015 йил 1 июндан бошлаб, яъни РФ ФКга 308.3-модда киритилиши билан пайдо бўлди. Ушбу модданинг биринчи қисмига биноан, қарздор мажбуриятни асл шаклда бажариш ҳақидаги кредиторнинг талабини қаноатлантириш тўғрисидаги суд қарори бажармаган тақдирда, суд кредитор фойдасига пул тўловини белгилаш ҳуқуқига эга.

Россия Федерацияси Олий судининг 2016 йил 24 мартдаги “Россия Федерацияси Фуқаролик Кодексининг мажбуриятни бузганлик учун жавобгарлик ҳақидаги баъзи бир қоидаларини судлар томонидан қўллаш ҳақида”ги 7-сонли қарорининг 28-бандида, суд неустойкаси қарздорга нисбатан қаратилган қўшимча, билвосита мажбурловчи ва ундовчи чора эканлиги қайд қилинган⁴²⁸.

Суд амалиётида биринчи ҳафтада (етти календарь куни) суд қарорини бажармаганлик учун 100 минг рубль миқдорида; суд қарорини бажармаган ҳар бир кейинги ҳафта учун – ўтган даврдаги суд неустойкасининг икки баравари

⁴²⁶Семенов Г.В., Касьянов А.И. Процессуальная ответственность в виде судебной неустойки и судебного штрафа // Научно-практической юридический журнал. -№3 (44), Воронеж, 2019. 5-с.

⁴²⁷Christian Di Mauro, Christelle Coslin.Новые итальянские правила, регулирующие финансовые санкции, налагаемые в целях принудительного исполнения судебных решений: Сходства и различия с правовым режимом во Франции //Парижский международный судебный бюллетень. 24-с. /<http://www.smann.ru/redactor/files/6621637f035b973bc4b08cd3c4bde1d6.pdf>

⁴²⁸Россия Федерацияси Олий судининг 2016 йил 24 мартдаги “Россия Федерацияси Фуқаролик Кодексининг мажбуриятни бузганлик учун жавобгарлик ҳақидаги баъзи бир қоидаларини судлар томонидан қўллаш ҳақида”ги 7-сонли қарори (2017 йил 7 февраль таҳрири) /<http://www.consultant.ru/document/consdocLAW195783/>

миқдорида суд неустойкаси ундирилиб келинмоқда (Москва шаҳар Арбитраж судининг 2021 йил 18 февралдаги А40-144859 /19-158-1208-сонли қарори)⁴²⁹.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, хорижий мамлакатлар ҳуқуқ тартибида қарздорларни ижро ҳужжатлари талабларини бажаришга билвосита мажбурлашнинг турли хил чоралари мавжуд. Бундай чоралар қарздорни мажбуриятини иложи борица тезроқ бажаришга ундайди, бир вақтнинг ўзида ўз вақтида ва тўлиқ бажарилмаган тақдирда санкция ролини бажаради⁴³⁰.

Н.А.Резина ва Л.В.Ивановаларнинг эътирофича, астрент (*astreinte*) бу француз қонунчилигидан олинган институт бўлиб, суд ҳужжати бажарилмаган тақдирда, неустойка сифатида ўзини намоён қилиб, қарздорни суд қарорини ижро этишни ундаш механизмларидан бири ҳисобланади⁴³¹.

А.Парфенчиков, Н.А.Резина ва Л.В.Ивановаларнинг фикрларини маъқуллаймиз, чунки астрент (суд неустойкаси) мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг учинчи “Якуний-тиклаш” босқичида амалда бўлиб, суд томонидан чиқарилган қарор ижро этилмаган тақдирда қўлланилиши кредиторнинг бузилган ҳуқуқларини тиклайди ва қонуний манфаатини таъминлайди. Бу ҳолат кредиторда мажбуриятнинг бажарилишига бўлган ишончини мустаҳкамлаб, шартномавий муносабатларни давом эттиришга ундайди.

Ривожланган мамлакатлар қонунчилигида қайд қилинган дастлабки ва якуний астрент (суд неустойка) каби турлари, хусусан, дастлабки астрентда қарздорга суд қарорини дарҳол бажариш учун имконият берилиши ва якуний астрентда жарима қўлланилишини англаган қарздорда ортиқча тўловлардан қочиш ҳисси вужудга келади, бу эса уни мажбуриятини бажаришга ундайди. Миллий қонунчилигимизда астрент (суд неустойкаси) каби таъминлаш усули

⁴²⁹ Астрент как мотиватор исполнения судебного акта. /<https://fingazeta.ru/authority/right/469624>

⁴³⁰ Парфенчиков А. Астрент в российском праве /А.Парфенчиков [и др.] //Закон. –2014. –№ 4. 35-с.

⁴³¹ Резина Н.А., Иванова Л.В. Астрент: проблемы применения // Вестник Омской юридической академии. 2016. -№1 (30); Иванова Т.Н. Французский астрент на российский манер: применение и правовое регулирование судебной неустойки в свете нового постановления Пленума Верховного суда Российской Федерации №7 от 24.03.2016г. “О применении судами некоторых положений Гражданского кодекса Российской Федерации об ответственности за нарушение обязательств” /Т.Н.Иванова, О.В.Монченко //Вестник арбитражной практики. -2016. -№2. 3-с.

мавжуд эмаслиги, яъни кредиторда суд қарор ижросини мобил тарзда таъминлашни талаб қилиш ҳуқуқи йўқлиги, ижро жараёнларининг узок муддат давом этиши ва бу жараёнларда иштирок этаётган кредитор тушаётган шартномавий таклифларни йўқотиши натижасида унинг манфаатига катта зарар етказса, қарздорга нисбатан суд томонидан чиқарилган қарорни ижро қилмаганлиги учун жарима қўлланиш таҳдид йўқлиги унда мажбуриятни бажаришга рағбатни сўндиради.

Астрентни миллий ҳуқуқни қўллаш амалиётига татбиқ этишни таклиф этар эканмиз, бунда унинг қайси соҳаларга қўлланилиши борасидаги хорижий мамлакатлар тажрибасини ва қайсисига тааллуқли эмаслиги ҳақидаги мутахассислар фикрини келтириб ўтиш мақсадга мувофиқ. Бу ўз навбатида масалага тўғри ёндашилишига олиб келади.

Шуни таъкидлаш лозимки, Россия Федерациясининг суд амалиётида судлар қуйидаги талабларга суд неустойкасини қўллаб келмоқдалар: - виндикацион даъво (РФ Олий Судининг 2018 йил 16 ноябрдаги А03-22220/2016-сонли ажрими); - негатор даъво (Ғарбий-Сибир округ Арбитраж судининг 2018 йил 21 февралдаги А45-18960/2013-сонли қарори); - сервитутни белгилаш тўғрисида (Шимолий-Кавказ округи Арбитраж судининг 2018 йил 24 мартдаги А32-21988/2017-сонли қарори); - камчиликларни бартараф этиш (Волго-Вятский округи Арбитраж судининг 2019 йил 7 майдаги А39-7224/2016-сонли қарори, РФ Олий Судининг 2001 йил 18 декабрдаги А41-99767/2019-сонли қарори); - товарларни қабул қилиш (Уральск округи Арбитраж судининг 2018 йил 25 сентябрдаги А60-65132/2017-сонли қарори)⁴³².

Шунингдек, мутахассисларнинг фикрича, астрент қуйидаги ҳолатларга тааллуқли эмас: - пул мажбуриятларини бажармаслик; - оммавий ҳуқуқий хусусиятли низолар: маъмурий иш юритиш тартибида кўриб чиқиладиган маъмурий низолар ва Россия Федерацияси Арбитраж процессуал кодексининг

⁴³²Астрент как мотиватор исполнения судебного акта. /<https://fingazeta.ru/authority/right/469624>

24 - боби, меҳнат, пенсия низоларини, ижтимоий қўллаб-қувватлаш билан боғлиқ низоларни ҳал қилишда; - шахсий мулкӣ бўлмаган мажбуриятлар, шунингдек, оила аъзолари ўртасидаги шахсий мулкӣ бўлмаган муносабатлардан келиб чиқадиган оилавий низолар⁴³³.

Таҳлиллардан келиб чиққан ҳолда, ЎзР ФКга “Астрент” билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишга қаратилган “Мажбурият бўйича кредиторнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш” деб номланган 258¹-модда киритилиб, унда қарздор томонидан мажбурият бажарилмаган тақдирда, кредитор суддан мажбуриятнинг асл ҳолда бажарилишини таъминлашни талаб қилишга, шунингдек, суд ҳужжати бажарилмаган тақдирда, кредиторнинг талабига биноан, суд томонидан суд ҳужжатида белгиланган миқдорда кредитор фойдасига пул маблағларини ундиришга ҳақли эканлиги, бунда қарздор ўз мажбуриятни бажармаганлиги учун жавобгарликдан озод қилминмаслигига оид қоидалар баён этилган. Мазкур таклиф қабул қилиниши билан мажбурият бажарилмаган тақдирда кредитор мажбурият бажарилиши юзасидан суд ҳужжати чиқарилиши борасида судга мурожаат қилишга ҳақли бўлади. Суд ҳужжати бажарилмаган тақдирда эса, унинг ижросини таъминлаш мақсадида қарздордан пул маблағи (суд неустойкаси) ундирилади. Бунинг натижасида кредиторнинг ҳуқуқлари ва қонуний мулкӣ манфаатлари таъминланади.

Суд қарздор ўз мажбуриятини мунтазам бажармаётганлигини ёки қисман бажармаётганлигини аниқласа, неустойканинг миқдорини шунга мутаносиб равишда ўзгартириши мумкин. Бу каби қоидалар Испания ФКнинг 1154-моддасида, судья агар асосий мажбурият қарздор томонидан қисман ёки тартибсиз бажарилса, белгиланган жаримани адолатга риоя қилган ҳолда ўзгартириши мумкин⁴³⁴ деган тарзда белгиланган.

Фикримизча, ижро давомида мажбуриятларнинг самарали бажарилиши фуқаролик-ҳуқуқӣ таъминлаш мақсадида ҳуқуқ соҳалари жумладан

⁴³³Буланова О. Астрент в праве России. /https://zakon.ru/blog/2021/01/28/astrent_v_prave_rossii

⁴³⁴Spanish Civil Code /<https://boe.es/buscar/act.php?lang=es&id=BOE-A-1889-4763&tn=1&p=20151006#liv>

Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 198¹-моддасидаги қарздорнинг ижро ҳужжатини ижро этмаганлик⁴³⁵ ва Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 232-моддасидаги суд ҳужжатини ижро этмаслик⁴³⁶ учун жарима белгилашга оид қоидаларни мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш жараёнига татбиқ этиш лозим. Бу ҳолат мажбурият бузилган ҳолда кредиторларнинг манфаатини тўлиқ кафолатлайди. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 114-моддасига биноан, “Суд ҳокимияти чиқарган ҳужжатлар барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурийдир”⁴³⁷.

Иккинчидан, шартли депонентлаш шартномаси “Эскроу”ни таъминлаш усули сифатида миллий мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш жараёнига татбиқ этиш.

“Эскроу” сўзи англ. escrow сўзидан олинган бўлиб, “шартли депонентлаш” маъносини англатади. Амалда “Эскроу-ҳисоб” сифатида муайян мажбуриятлар бажарилиши ёки муайян вазият юзага келгунига қадар пул маблағлари ёхуд ҳужжатлар, мол-мулкни сақлаш учун мўлжалланган махсус шартли ҳисоб ҳисобланади. Депонентлаш (сақлаш) – банкда қимматликларни белгиланган тартибда ўралган ва муҳрланган ҳолда сақланишини ифодалайди. Банк бу қимматликлардан миқдорнинг капитал қўйилмаси сифатида фойдаланмайди, балки фақат сақлайди, холос⁴³⁸.

Бу каби муносабатлар эскроу шартномаси орқали тартибга солинади. Эскроу шартномаси уч томонлама битим бўлиб, унга мувофиқ, эскроу-агенти сифатида ҳар қандай шахсга қарздор томонидан пул, ҳужжатлар, қимматли қоғозлар ва (ёки) бошқа мол-мулк қарздор (депозитга қўювчи) томонидан топширилади ва бу а) қарздорнинг кредитор (бенефициар) олдидаги

⁴³⁵Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1995 йил, 3-сон /<https://www.lex.uz/acts/97664#1427657>

⁴³⁶Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1995 йил, 1-сон /<https://lex.uz/docs/111453#1427044>

⁴³⁷Ўзбекистон Республикаси Конституцияси / <https://constitution.uz/uz/clause/index#section23>

⁴³⁸https://dic.academic.ru/dic.nsf/fin_enc/12882

мажбуриятларининг бажарилишини таъминлайди; б) мол-мулкнинг кредиторга (бенефициар) берилишини фақат кредитор эскроу шартномаси шартларини бажарган тақдирдагина таъминлайди; в) қарздор олдида ҳам, кредитор олдида ҳам ишончли мажбурият бўлади⁴³⁹.

АҚШ ва Россия ҳуқуқида шартли депозит (эскроу) масаласи хусусида тадқиқот олиб борган М.А.Токмаковнинг фикрича, шартли депозит – депозитга қўйиладиган мулкни тарафларнинг кўрсатмаларига мувофиқ уни холи қилган ҳолда кейинчалик учинчи бир манфаатдор бўлмаган шахсга (эскроу-агентида) топшириши ва бу мулк бенефициар фойдасига депозитга қўйилишини ифодалайди⁴⁴⁰.

Шунингдек, Н.Ю.Белокопытова ва В.В.Колесникованинг эътирофича, эскроу шартномаси шартнома томонларнинг яхши нияти кафолатига хизмат қилади ва бунда у унинг барча иштирокчилари учун шартнома тузилиши ва таваккалчиликсиз бажарилиши хавфсизлигини таъминлайди⁴⁴¹.

Д.К.Дубнова фикрича, эскроу кўп томонлама таъминловчи мажбурият сифатида хизмат қилиши мумкин⁴⁴².

Қайд қилинган фикрларни маъқуллаган ҳолда эътироф этиш лозимки, амалиётда “Эскроу”га ўхшаш бир қатор ҳуқуқий тузилмалар мавжуд, жумладан аккредитив, ишончли бошқариш, нотариус депозитига қўйиш, учинчи шахс фойдасига банкка омонат қўйиш, омонат сақлаш. Агар аккредитив билан шартли депозитнинг чақириб олинмаслиги қиёсланадиган бўлса, шартли депозитда тарафлар депозит активларини чақириб олиш ҳуқуқига эга эмас. Бу эса, “эскроу”нинг мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули сифатида юридик кучини янада оширади.

⁴³⁹Степанян И.Г. Заверения, гарантии, обязательства по возмещению потерь (indemnity), опцион и эскроу по праву России, США, Англии в трансграничных коммерческих договорах. Автореф. дисс. к.ю.н. -М.: 2014. 13-с.

⁴⁴⁰Токмаков М.А. Условное депонирование (эскроу) в праве России и США. Автореф.дисс.к.ю.н. Самара, 2017, 24-с.

⁴⁴¹Белокопытова Н.Ю., Колесникова В.В. Договор эскроу как новый способ обеспечения исполнения обязательств. // Вестник Омской юридической академии. 2019. Том 16, -№ 1. 23-с.

⁴⁴²Дубнова Д.К. Правовая природа договора счета эскроу // Юрист. 2018. -№ 2.

“Эскроу”га оид шартномавий муносабатларда иштирок этувчи тарафлар доираси хорижий мамлакатлар қонунчилигида турлича, жумладан Россия қонунчилигига биноан, эскроу-агенти сифатида банк иштирок этиши мумкин. Бунда банк (эскроу-агент) шартли депозит шартномасига асосан белгиланган шарт юзага келганида депозитга қўювчи томонидан келиб тушган пул маблағларини бенефициарга топшириш учун уларнинг ҳисобини юритиб, таққ қўйиш учун эскроу-ҳисоб рақамини очади.

Америка Қўшма Штатларида эскроу-агентлари рўйхати кенгрок, бироқ шартли депозит бозори профессионал иштирокчилари бир қатор чекловлар белгиланган. Биринчидан, уларнинг фаолияти лицензияланади ва тегишли департаментлар томонидан назорат қилиб турилади. Иккинчидан, АҚШ қонунларида эскроу-агентларининг жавобгарлик шакллари аниқ белгилаб қўйилади: интизомий чоралар, компенсация тўлаш, жарима, касбий фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум этиш.

Шартли депозит, одатда, шартнома бўйича тараф номидан учинчи шахсдан ушлаб туриладиган пулларга нисбатан татбиқ этилади. Бу АҚШнинг кўчмас мулк саноатида (айниқса, ипотека доирасида қўлланилади, хусусан ипотека муддати давомида суғурта ва кўчмас мулкка нисбатан солиқ тўлаш учун ипотека компаниялари томонидан шартли депозит ҳисоб-рақами очилади) машхур.

“Эскроу” АҚШда нафақат йирик халқаро битимлар, шунингдек, кўчмас мулкни, ҳаттоки маиший техника олди-соттисида ҳам қўлланилади⁴⁴³.

Масалан, Америка Escrow Компанияси - Republic Title of Texas, Inc. Компаниясининг шўъба корхонаси ҳисобланади. Америка Escrow Компанияси пул ва ҳужжатларни қайта ишлаш учун икки ёки ундан ортиқ томонлар иштирокидаги “асосий бўлмаган” битимларнинг барча турлари бўйича шартли депозитлаш мустақил нейтрал агент сифатида фаолият олиб боради. Ҳозирда Америка Escrow Компанияси Америка Қўшма Штатлари бўйлаб муҳим

⁴⁴³Пуряев А.В. Номинальный счет (счет эскроу) как способ обеспечения исполнения обязательств // Вестник Волжского университета им. В.Н.Татищева. 2010. -№ 72, 125-с.

лойиҳаларни амалга ошириш мақсадида йилига 100 миллион доллардан ортик акционерлик капитали тушумларини тўлаётган ва ссуда олаётган ишлаб чиқарувчилар номидан иш олиб бормоқда⁴⁴⁴.

Япония ҳукумати депозит тизими (киотаку 供託) деб номланган “Эскроу”га жуда ўхшаш жамоат тизимини бошқаради. Бу тизимга биноан, томон шартнома тузишдан олдин пулни (ёки бошқа қимматли қоғозларни) давлат депозитарийсига қўйиши мумкин. Шартнома бажарилганидан сўнг, давлат идораси пулни тегишли томонга ўтказди. Агар шартнома тузаётган томонлар бир-бирига ваъдаларини бажаришга ишонмаса, бу тизим фойдали бўлиши мумкин. Бундай ҳолатда, бир томон иккинчисидан, тўлаш ҳақидаги ваъдасини бузмаслигини таъминлаш учун бажарилгунига қадар депозит тизимига пул қўйишни сўраши мумкин⁴⁴⁵.

Қайд қилинганлардан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, “эскроу” таъминлаш усули сифатида ривожланган хорижий мамлакатларда кенг қўлланилиб келмоқда.

Таҳлилларга асосланган ҳолда ЎзР ФКга “Шартли депонентлаш шартномаси (“Эскроу”)” деб номланган 975¹-модда киритиш таклиф этилиб, унда шартли депонентлаш шартномаси (эскроу) бўйича депонент мол-мулкни эскроу-агентга депозитлашга топшириш ва эскроу-агентнинг шартномадаги шартлар вужудга келганида, ушбу мол-мулкни сақлаш ва бенефициарга топширилишини таъминлаш мажбуриятини ўз зиммасига олиши, мол-мулкни депонентлаш муддати, эскроу-агент депонентланган мол-мулкни шартнома шартларига мувофиқ бенефициарга топшириши, депонентлаш объекти, депонентнинг мол-мулкни бенефициарга топшириш бўйича мажбуриятининг бажарилган деб ҳисобланиши баён этилган.

Мазкур таклиф қабул қилиниши билан мол-мулкни депозитлашга топшириш, уни сақлаш ва шартнома шартларига мувофиқ бенефициарга

⁴⁴⁴American Escrow Company. /<https://www.republictitle.com/american-escrow-company/>

⁴⁴⁵Есть ли в Японии система условного депонирования? /<https://oharalaw-japan.com/2016/11/29/escrow-system-japan/>

топширилишини таъминлаш мажбурияти билан боғлиқ муносабатлар ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солинади. Натижада муайян мажбуриятлар бажарилиши ёки муайян вазият юзага келгунига қадар пул маблағлари ёхуд ҳужжатлар, мол-мулкнинг учинчи бир манфаатдор бўлмаган шахсда сақланиши билан мажбуриятлар бажарилишини таъминловчи “таъминот” юзага келади. Бу “таъминот” тарафларда олинган мажбуриятларнинг бажарилишига ишонч уйғотади ва бу уларни фаол ҳаракатга келтириб, олган мажбуриятини бажаришга ундайди.

Шунингдек, ЎзР ФКга “Эскроу-агентиға ҳақ тўлаш” деб номланган 975²-модда киритилиб, унда эскроу-агенти ўз мажбуриятини бажаргани учун ҳақ тўлашни талаб қилишга ҳақли эканлиги, депонент ва бенефициарнинг эскроу-агентга хизмат ҳақини тўлаш мажбурияти солидар ҳисобланиши, эскроу-агенти депонентдан олинган мол-мулкни тўлов сифатида ёки унинг хизмат ҳақини тўлаш учун таъминот сифатида ҳисобга олишга ёки ушлаб туришга ҳақли эмаслиги баён этилган. Мазкур таклиф қабул қилиниши билан эскроу-агенти ўз мажбуриятини бажарганлиги учун ҳақ тўлашни талаб қилишга бўлган ҳуқуқи вужудга келиши ва унга нисбатан ҳақ тўлашда баъзи бир чекловларга йўл қўйилиши билан боғлиқ муносабатлар ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солинади. Натижада эскроу-агентининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари таъминланади.

Учинчидан, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули сифатида “Indemnity”ни миллий мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш жараёнига қўллаш.

Буюк Британия ва Америка судларининг қарорларини таҳлил қилиш натижасига кўра, айти пайтда, “Indemnity” атамаси Америка ва Буюк Британия судлари томонидан учинчи шахслар томонидан етказилган зарарни қоплаш мажбуриятидан ёки учинчи шахсларнинг талабларидан кўра кенгроқ талқин қилинмоқда деган хулосага келиш мумкин. Шунингдек, “Indemnity” атамаси бир томоннинг бошқа томонга нисбатан ҳар қандай тўғридан-тўғри талаб

киритишидан сақланиши ёки шу каби талаб қўйиши натижасида етказилган зарарни қоплаш мажбурияти сифатида талқин этилади⁴⁴⁶.

“Профилактик Indemnity” – indemnity-кредитори (hold harmless)га зарар етказилишининг олдини олиш ёки бартараф этиш мажбуриятини ўзида намоён қилади. “Қопловчи indemnity” аксинча, аллақачон учинчи шахсларнинг талаблари ёки indemnity - қарздор томонидан indemnity -кредиторга етказилган зарарни қоплаш каби предметга эга бўлади”⁴⁴⁷.

“Indemnity” тўғрисидаги келишув (indemnity clause) – шундай келишувки, унга биноан келишувнинг бир томонига келишувни бажаришда бошқа томонни ҳар қандай жавобгарлик (зарарни қоплаш)дан ҳимоя қилиш юзасидан мажбурият юклатилади⁴⁴⁸.

“Шартномавий Indemnity”нинг барча турларининг моҳияти иккита белги орқали очиб берилади: ҳимоянинг самарадорлиги (the efficacy of protection) ва аниқ ҳимоя қилишни таъминлаш (the exactness of protection) “аниқ ҳимоялаш концепцияси” (the concept of exact protection) бирлаштиради. Биринчи белги, индемнити тўғрисидаги келишув кредиторни келишув билан қамраб олиниши мумкин бўлган йўқотишларидан самарали ҳимоя қилишни англатади. Шундай қилиб, ушбу усул уни қоплаш оралиғини аниқлашга асосланган келишув сифатида талқин қилишга асосланган. Иккинчи белги ҳимоя қилишни аниқ таъминлаш билан боғлиқ⁴⁴⁹.

Германия, Франция, Белгияда “Indemnity” (моҳиятан, мустақил бўлган кафолат) ва кафиллик ҳақидаги шартномалар бир-биридан мустақил бўлган институтлар сифатида қаралади. Италияда (ФК, 1939-модда) ва Нидерландларда (ФК, 7:863-модда) индемнити ҳақидаги шартномаларга

⁴⁴⁶Степанян И.Г. Заверения, гарантии, обязательства по возмещению потерь (indemnity), опцион и эскроу по праву России, США, Англии в трансграничных коммерческих договорах. Автореф. дисс. к.ю.н. -М.: 2014. 17-с.

⁴⁴⁷Пшеничников М.А. Правовая природа договора гарантии // Опыты цивилистического исследования: сб. ст. / рук. авт. кол. и отв. ред. А.М.Ширвиндт, Н.Б.Щербаков. – М.: Статут, 2018. – Вып. 2. 343-с; Д.Е.Богданов. Возмещение потерь в российском и зарубежном праве //Сравнительное правоведение -№ 5 (126) май 2017 - С.174-193.

⁴⁴⁸McKendrick E. Contract Law. 7th ed. Palgrave Macmillan, 2007. -P. 246.

⁴⁴⁹Courtney W. The nature of contractual indemnities. -P. 1-18.

нисбатан кафиллик тўғрисидаги қоидалар қўлланилиши мумкин. Ульрих Дробниг индемнити ҳақидаги қоидаларни таҳлил қилар экан охир-оқибат кафиллик ва индемнити шартномалари мажбуриятларнинг “шахсий таъминлаш” (personal security)нинг иккита яқин усули сифатида қаралиши керак деган хулосага келади⁴⁵⁰. Германия мажбурият ҳуқуқига бағишланган мақолаларда “Indemnity” тушунчаси ҳақида сўз юритилиб, моҳиятан мустақил кафолат эканлиги тўғрисидаги хулосаларга келинади⁴⁵¹.

“Indemnity”га нисбатан турлича тушунчалар ҳосил бўлишининг олдини олиш учун у билан ўхшаш мажбуриятлар мавжудлигини таъкидлаш жоиз. Хусусан Сингапур “Кафолатлар тўғрисида”ги Қонунининг 23.2.6-моддасида Indemnity билан ўхшаш мажбуриятлар сифатида зарарни қоплаш, суғурта шартномаси, хизмат хати ва мажбуриятлар бажарилишини кафолатлашга оид қоидалар баён этилган⁴⁵². Бу ўринда индемнитининг бошқа институтлардан фарқли жиҳатини ифодалашда Е.А.Останина томонидан баён этилган, индемнитининг биринчи ва асосий белгиси зарарни қоплаш мажбурияти жавобгарлик ҳисобланмайдиган⁴⁵³ деган қайдни келтириш мақсадга мувофиқ.

Зарарни қоплаш билан боғлиқ масалалар хусусида сўз юритиб таъкидлаш жоизки, олдиндан белгиланадиган зарарлар концепцияси ривожланган мамлакатларда кенг қўлланилади. Бундан ташқари, ҳалқаро воситалар⁴⁵⁴ ва ҳуқуқий тизимлар “common law” (Буюк Британия, АҚШ, Австралия, Канада, Янги Зеландия, Хиндистон ва бошқалар) ёки Француз ҳуқуқига (Белгия, Квебек, Луизиана) асосланган, зарарларни олдиндан белгилаш Италия (ФК, 1225-модда) ва Испания (ФК, 1104, 1107-модда)

⁴⁵⁰Drobnig U. The law governing credit security // The private law systems in the EU: Discrimination on the ground of nationality and the need for European Civil Code / Christian von Bar (head of team). European Parliament, 2000. -P. 57-82.

⁴⁵¹Markesinis B., Unberath H., Jonston A. The German law of contract. A comparative treatise. 2nd ed. Oxford and Portland, Oregon: Hurt Publishing, 2006. -P.162.

⁴⁵²Commercial law in Singapore. Ch. 23 The Law of Guarantees. <https://www.singaporelawwatch.sg/About-Singapore-Law/Commercial-Law/ch-23-the-law-of-guarantees>

⁴⁵³Останина Е.А. Судьба индемнити при несостоятельности должника. // Закон. №7 июль. 2015. 58-с.

⁴⁵⁴Такой критерий ограничения убытков, как предвидимость, предусмотрен: в статье 74 Венской конвенции о международной купле-продаже товаров (CISG); в статье 7.4.4 Принципов международных коммерческих договоров УНИДРУА (PICC); в статье III.-3:703 Модельных правил Европейского частного права (DCFR).

хуқуқларида ҳамда Лотин Америкаси давлатлари, масалан Чили Фуқаролик кодексининг 1150-моддасида ўз аксини топган. Ушбу ёндашув Узоқ Шарқда ҳам қўлланилади (Жанубий Корея Фуқаролик Кодексининг 416-моддаси, Япония Фуқаролик Кодексининг 393-моддаси)⁴⁵⁵.

Англия-Америка қонунчилигидаги “Indemnity”нинг тузилишини ва Россия қонунчилигидаги зарарни қоплаш тузилишига қиёсий ҳуқуқий таҳлил қилиш қуйидаги хусусиятларни аниқлашга имкон бери: 1) зарарларни қоплаш фақат томонлар ўртасидаги келишув асосида вужудга келиши мумкин; 2) зарарларни қоплаш тузилишининг мазмуни фақат аллақачон етказилган зарарни ёки келажакда муқаррар равишда юзага келадиган зарарларни тўлаш мажбуриятини ўз ичига олади, аммо юзага келиши мумкин бўлган зарарлардан ҳимоя қилишни чеклаш бўйича мажбуриятни назарда тутмайди; 3) томонлар ўзларининг келишувлари билан зарар миқдорини аниқлашлари ёки уни аниқлаш тартибини белгилашлари шарт; 4) зарарни қоплаш мажбурияти фақат унинг тарафи томонидан мажбуриятнинг бузилиши билан боғлиқ бўлмаган ҳолатлар юзага келган тақдирда белгиланиши мумкин⁴⁵⁶.

Қайд қилиш жоизки, “Indemnity” ўзига хос таъминлаш усули сифатида кафолатдан фарқ қилади. Улар ўртасидаги фарқ Сингапур “Кафолатлар тўғрисида”ги Қонунининг 23.2.2-моддасида, бир нечта сабабларга кўра баён этилади, хусусан кафолат қонунчилиқка мувофиқ ёзма шаклда тасдиқланиши шарт бўлса, бу шарт “Indemnity”га нисбатан татбиқ этилмайди, асосий мажбурият бекор қилиниши билан кафолат ҳам бекор бўлади, бироқ “Indemnity” бўйича мажбурият бекор бўлмайди ва ш.к. ифодаланган⁴⁵⁷.

Таъкидлаш лозимки, оммавий ҳуқуқ мамлакатларида “Indemnity”га талаб катта бўлиб, кенг тарқалган. Бир қатор мамлакатларда махсус ҳуқуқий

⁴⁵⁵Jonh Y. Gotanda. Damages in Lieu of Performance Because of Breach of Contract // Villanova University School of Law. Public law and Legal Theory Working Paper № 2006-8. July 2006.

⁴⁵⁶Санникова Л.В. Возмещение потерь в странах общего права и в России // Вестник Пермского университета. Юридические науки. Вып 34. -2016 448-с.

⁴⁵⁷Commercial law in Singapore. Ch. 23 The Law of Guarantees /<https://www.singaporelawwatch.sg/About-Singapore-Law/Commercial-Law/ch-23-the-law-of-guarantees>

тартибга солишнинг ўзига хос ҳуқуқини қўллаш амалиёти шаклланган. Жумладан Ҳиндистонда қонуний равишда (The Indian Contract Act, 1872) индемнитининг фақат битта тури – шартномавий индемнити (contract of indemnity)га рухсат берилади. Қўшма Штатларининг 50 та штатида индемнитига қарши йўналтирилган (anti-indemnity statutes) қонунларни қабул қилиниши билан қурилиш шартномаларида индемнитидан фойдаланиш сезиларли даражада чеклаб қўйилган⁴⁵⁸. Бироқ бундай чекловлар “Indemnity”ни мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг самарали усули сифатида эътироф этишга ўзининг салбий таъсирини кўрсатмайди. Зеро, индемнити мажбуриятлар бажарилишини самарали таъминлаш усули сифатида судлар томонидан ҳам эътироф этилмоқда. Жумладан, Россия Федерацияси Урал округ арбитраж суди томонидан халқаро шартномадаги индемнити ҳақидаги келишувда белгиланган зарарни қоплаш миқдори тўғрисидаги банд самарали деб тан олинган⁴⁵⁹.

Таҳлилларга асосан, ЎЗР ФКни “Шартномада белгиланган шартлар юзага келганида келтирилган зарарларни қоплаш” деб номланган 336¹-модда билан тўлдириш таклиф этилиб, унда мажбурият тарафлари тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётганида ўз келишувларида, кўрсатилган шартлар юзага келган тақдирда, бир тарафнинг бошқа тараф билан боғлиқ бўлмаган мажбуриятнинг бузилиши билан келиб чиқадиган зарарларни қоплаш мажбуриятини назарда тутишлари, суд зарарни қоплаш миқдорини камайтириши, кўзда тутилган зарарлар, шартнома тузилмаган ёки ҳақиқий эмас деб тан олинанишидан қатъи назар қопланиши, кредиторнинг учинчи шахсга етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги талаби зарарни қоплаган томонга ўтишига оид қоидалар баён этилган.

Мазкур таклиф қабул қилиниши билан миллий қонунчилигимизда шартномадаги шартлар юзага келганида келтирилган зарарларни қоплаш

⁴⁵⁸Санникова Л.В. Возмещение потерь в странах общего права и в России // Вестник Пермского университета. Юридические науки. Вып 34. 2016. 441-с

⁴⁵⁹Постановление Арбитражного суда Уральского округа от 31 августа 2015 г. № Ф09-5885/15 по делу № А07-4379/2014 // СПС «КонсультантПлюс».

билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишнинг ҳуқуқий асослари белгиланади. Бу ҳолат айниқса, тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган тарафлар ўз ҳуқуқларини эркин равишда амалга ошириш имкониятини юзага келтириб, етказилган зарарлар қопланиши орқали қонуний манфаатлари таъминланади.

Тўртинчидан, “Warranty”ни мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули сифатида миллий ҳуқуқни қўллаш амалиётида жорий этиш.

“Warranty” ҳақидаги қоидалар Австрия Фуқаролик Кодексининг 922-моддаси биринчи қисмида қуйидагича ифодаланади: ҳар қандай шахс ашёни кимгадир ҳақ эвазига топширса, унинг шартномага мувофиқлигини таъминлайди. Бинобарин, у ашёнинг талаб ёки одатда талаб қилинадиган хусусиятларга эга бўлиши, унинг тавсифи, намунаси ёки намунасига мос келиши ва бизнес хусусиятига ёхуд тузилган шартномага мувофиқ ишлатилиши учун жавобгардир⁴⁶⁰.

С.Л.Будылиннинг фикрича, кафолат (warranty) ўз мақсади билан шартнома тузишга ундаши лозимлиги, шартнома тузиш вақтида ишончга сазовор бўлсагина келгусида вужудга келадиган ҳолатларга нисбатан ҳам берилиши, шартнома матнига киритилиши ва бажарилмаганида бошқа ҳар қандай шартнома мажбуриятини бузиш каби бир хил жавобгарликка сабаб бўлади⁴⁶¹. С.Л.Будылиннинг фикрини маъқуллаймиз, чунки мажбурият бажарилишини таъминловчи ҳар қандай усул мажбуриятни бажаришга ундаши лозим. Зеро, мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг мақсади тарафларнинг манфаатини ҳимоя қилишдан иборат.

“Warranty” – кафолат (ишонтириш) мажбурият бажарилишини таъминлашда ўз ўрнига эга. Бироқ бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, ушбу кафолат (“warranty”) ЎЗР ФКнинг 299–310-моддаларида назарда тутилган кафолатдан тубдан фарқ қилади. Жумладан, инглизча “warranty” ва

⁴⁶⁰Austria. Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch (ABGB-Общий гражданский кодекс) [/https://www.jusline.at/gesetz/abgb/paragraf/922](https://www.jusline.at/gesetz/abgb/paragraf/922)

⁴⁶¹Будылин С.Л. Деликт или нарушение договора? Заверения и гарантии в России и за рубежом //Вестник экономического правосудия Российской Федерации. 2016. -№ 3, -№ 4. 9-с.

“guarantee” каби кафолатни англатувчи сўзлар амалий жиҳатдан бир бирига ўхшаш, расман ҳуқуқий нуқтаи назардан тез-тез ўзаро алмашилиб туради. Иккала сўз ҳам “garantir” (ҳимоя қилиш, кафолат бериш, кафолатлаш) сўзидан олинган бўлиб, қадимги французча “garantie” сўзига бориб тақалади. Бу сўз роман тиллар оиласида “warjan” сифатида жаранглаган.

“Warranty” – бу аниқ кўрсатилган шартлар билан ёзма равишда ифодаланган кафолатга тегишли бўлган алоҳида ҳолат ҳисобланса, guarantee эса, кенгроқ тушунчадир. Ҳуқуқий нуқтаи назардан, сотувчи харидор олдидаги ўз мажбуриятини ифода этиш учун иккаласидан қайси бирини танламасин, барибир у ҳар қандай ҳолатда ҳам жавобгар бўлади. Одатий нуқтаи назардан guarantee маҳсулотнинг қийматини тўлиқ қоплаш ёки алмаштириш, унинг сифати ва чидамлилиги билан боғлиқ ҳолатнинг йиғиндисидан иборат бўлса, warranty эса таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш билан боғлиқ.

Ривожланган хорижий мамлакатлар фуқаролик кодексларида “Warranty”ни иккита турга, яъни “Warranty of quality” – “Сифат кафолати” ва “Conventional warranty” – “Шартли кафолат”га ажратган ҳолда баён этувчи нормалар мавжуд. Жумладан, Квебек Фуқаролик Кодексининг бир қатор моддаларида “Warranty of quality”га оид қоидалар белгиланган. Ушбу кодекснинг 1726-моддасида, сотувчи мол-мулк ва унинг аксессуарларини харидорга сотиш пайтида уларнинг яширин нуқсонлардан холи бўлишига кафолат беришга мажбур, бунда харидор уларни қандай мақсадларда фойдаланишга мўлжалланган бўлса, бунинг учун яроқли ҳолга келтириши⁴⁶², мазкур кодекснинг 1727-моддасида эса, агар мол-мулк сотиш пайтида мавжуд бўлган яширин нуқсони туфайли яроқсиз ҳолга келса, агар зарар ортиқча ҳавф манбаи орқали ёки харидорнинг айби билан етказилган бўлса, сотувчи зарарни қоплаши шартлиги ва 1728-моддасида, сотувчи яширин нуқсонлар ҳақида билган ёки билиши мумкин бўлган бўлса, у нафақат баҳосини тиклаши, балки

⁴⁶²Civil Code of Québec /<http://legisquebec.gouv.qc.ca/en/showdoc/cs/ccq-1991>

харидорга етказилган зарарни ҳам тўлашга мажбурлигига⁴⁶³ оид қоидалар белгиланган.

“Conventional warranty”га оид қоидалар – КФКнинг 1732-моддасида, ҳуқуқий кафолат бўйича мажбуриятга, унинг оқибатларини камайтириш ёки бутунлай чиқариб ташлашни томонлар ўзаро келишувга қўшишлари мумкин, бироқ ҳар қандай ҳолатда ҳам сотувчи ўзининг шахсий ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги учун жавобгарликдан озод қилинмаслиги⁴⁶⁴ тарзида белгиланган. Бироқ мазкур кодекснинг 1733-моддасида қайд қилинишича, агар сотувчи, мулк ҳуқуқига ёки мулк сифатига таъсир қиладиган камчиликларни билган ёки билиши мумкин бўлган ҳолда уларни ошкор қилмаса, ўзининг жавобгарлигини истисно этиши ёки чеклаши мумкин эмас, агар харидор кўчмас мулкни касби сотувчи бўлмаган сотувчидан ўз таваккалига асосан сотиб олган ҳоллар бундан мустасно⁴⁶⁵.

Бундан ташқари, ЛФКнинг 2520-моддаси тақиқловчи нуқсонлардан кафолатга бағишланган бўлиб, унга кўра, сотувчи харидорга сотилган буюмда тақиқловчи нуқсонлар ёки камчиликлар йўқлигига кафолат беради⁴⁶⁶. Бироқ бу ҳолатлар сотувчи ва харидор ўртасидаги эркин шартномавий муносабатлар натижасида юзага келиши ҳар иккала тарафнинг ашё сифатига бўлган эътибори диққат марказида туриши лозим. Зеро, ХХР ФКнинг 351-моддасида қайд қилинишича, агар харидор ашёни сотиб олиш пайтида камчиликларни билган бўлса, агар шартномада бошқача ҳолатлар белгиланмаган бўлса, сотувчи бундай камчиликни кафолатлашга мажбур эмас ва бу шартнома оқилона тузилган деб ҳисобланади⁴⁶⁷.

АҚШда бу борада истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган АҚШ штатлари “Лимон қонунлари” мавжуд. Калифорниянинг “Лимонлар тўғрисида”ги Қонунида “warranty”нинг “Товарнинг яроқлилиги

⁴⁶³Civil Code of Québec /<http://legisquebec.gouv.qc.ca/en/showdoc/cs/ccq-1991>

⁴⁶⁴Civil Code of Québec /<http://legisquebec.gouv.qc.ca/en/showdoc/cs/ccq-1991>

⁴⁶⁵Civil Code of Québec /<http://legisquebec.gouv.qc.ca/en/showdoc/cs/ccq-1991>

⁴⁶⁶Louisiana Civil Code /<https://lcco.law.lsu.edu/?uid=94&ver=en#94>

⁴⁶⁷Civil code China /<https://archive.org/stream/civilcodeofrepub00chin/civilcodeofrepub00chindjvu.txt>

учун такдим этиладиган кафолат” (Implied Warranty) ва “Экспресс кафолат” (Express Warranty) каби турлари белгиланган. Мазкур қонуннинг 1791.1-моддасига кўра, товарнинг яроқлилиги учун такдим этиладиган кафолат – бу истеъмол товари унга қўйилган талабларга жавоб беришини англатиб, савдо учун яроқлилигини ифодаласа, 1791.1-моддасида эса, экспресс кафолат – товарни сотишдан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқарувчи, дистрибьютор ёки чакана сотувчи истеъмолчи олдида товарнинг фойдалилиги ёки фойдаланишга яроқлилигини сақлашга ёхуд буни қўллаб-қувватлашга ёки унинг фойдалилиги ёхуд фойдаланишга яроқлилигига зарар этса, уни қоплаш тўғрисида мажбурият олишидир⁴⁶⁸.

Назаримизда, мажбуриятлар бажарилишини таъминлашда кафолат муддатларини белгилаш муҳим ҳисобланади. ЎзР “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонуннинг 1-моддасига кўра, кафолат муддати – товардан (хизматдан) фойдаланишнинг (онлар ҳисобидаги) норматив муддати ёки товар (хизмат)нинг муайян вазифани (неча соатда, неча иш жараёнида, қанча километр масофани босиб ўтиб ва ҳ.к.) бажариш вақти тарзида белгиланган муддати бўлиб, бу муддат ичида ишлаб чиқарувчи (ижроочи), башарти товарни ишлатиш (хизматдан фойдаланиш) қоидаларига риоя этилган бўлса, товарнинг (хизматнинг) сифатига нисбатан норматив ҳужжатларда назарда тутилган талаблар бажарилишини кафолатлайди⁴⁶⁹.

Россия ва МДХ давлатлари учун ИТ технологияларини сотиш бўйича “Cisco System” компанияси маҳсулотларини сотиб олганидан бошлаб, “Cisco кенгайтирилган кафолат муддати” 12 ой қилиб белгиланган. Миқдорнинг хоҳишига кўра, кафолат муддати 24 ёки 36 ойга узайтирилиши мумкин. Компаниянинг ҳар бир харид қилинган маҳсулоти учун маҳсулот тури ва миқдорнинг ҳолатидан қатъи назар “Cisco System” стандарт хизмат кўрсатиш

⁴⁶⁸California Lemon Law Statute. /<http://thelemonlawcalifornia.com/lemon-law-2/ca-lemon-law-statute/>

⁴⁶⁹Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 5-6-сон, 59-модда /<https://www.lex.uz/acts/4704>

пакетлари (SMARTnet, IPS Service, SMB SA, SAS ёки SAU) даражаларидан бири билан техник ёрдам кўрсатилади⁴⁷⁰.

Ўзбекистонда “ARTEL” бренди остида фаолият юритаётган корхона томонидан ишлаб чиқиладиган совутгичлар, газ плиталари, кондиционерлар учун 7 йил; телевизорлар, мониторлар, аудио-видео ускуналар, чанг ютгичлар ва электр иситгичлар учун 5 йил; мини печлар ва микротўлқинли печлар учун 3 йил ва кичик маиший техникалар учун 1 йил хизмат кўрсатиш ва ушбу бренд остидаги барча товарларга нисбатан 36 ой (майда маиший товарлар учун 12 ой) кафолат муддати белгиланган⁴⁷¹.

Таъкидлаш лозимки, мажбуриятлар бажарилишни таъминлашда кафолат муддатларини расмийлаштириш ва тақдим этиш муҳим ҳисобланади. Франция Истеъмол Кодексининг L217–18-моддасига кўра, сотувчи томонидан фойдаланишга топшириш ўрнатиш ва текшириш ишларидан иборат бўлади. Етказиб бериш ёки фойдаланишга топшириш учун кўрсатмалар, агар лозим бўлса, қурилманинг кафолат сертификати тақдим этилади⁴⁷².

Эътироф этиш жоизки, истеъмолчиларнинг товардан фойдаланишини таъминлаш учун қўлланма ва кафолат талони ёки товарлар хавфсизлигини тасдиқлаш учун сертификат тақдим этилиши ҳамда уларда кўрсатилган кўрсатмаларга риоя қилиниши олинган мажбуриятларнинг тўлиқ бажарилишини таъминлайди.

Таҳлилларга асосан, ЎзР ФКга “Ҳолатлар бўйича кафолат” деб номланган 310¹-модда киритиш таклиф этилиб, унда тараф шартнома тузиладиганида ёки тузилгунга қадар ёки ундан кейин иккинчи тарафга унинг бажарилиши ёки бекор қилиниши учун аҳамиятга эга бўлган ҳолатлар бўйича ишончга сазовор бўлмаган кафолат бериши, унинг натижасида келиб чиққан

⁴⁷⁰<https://www.cisco.com/web/RU/partners/warrantyprogram.html>

⁴⁷¹<https://www.artelgroup.org/guarantee/>

⁴⁷²French Consumer Code. Book II: formation and execution of contracts (Articles L211-1 to L253-2) /https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006069565/LEGISCTA000032221199/#LEGISCTA000032227021

зарарни қоплаш ёки неустойкани тўлаш тўғрисида талаб қилиши, шартномадан бош тортиш ҳуқуқига оид қоидалар баён этилган.

Мазкур таклиф қабул қилиниши билан шахслар шартнома олди ва уни амалга ошириш жараёнида ҳамда ундан кейин ҳам мажбуриятнинг бажарилиши ёки бекор қилиниши учун аҳамиятга эга бўлган ҳолатлар бўйича ишончга сазовор бўлмаган кафолат берилиши натижасида бузилган ҳуқуқини тиклаш билан боғлиқ талаб қилиш, шартномадан бош тортиш ҳуқуқига эга бўладилар. Натижада бу ҳуқуқнинг амалга оширилиши билан шахсларнинг қонуний манфаатлари таъминланади.

Бешинчидан, “Estoppel”ни мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули сифатида таъминлаш жараёнига татбиқ этиш.

Блекнинг ҳуқуқий луғатида эстоппель: 1) рад қилувчи шахсга у олдинроқ қилган ёки айтганига зид бўлган ҳуқуқ ёки талабни тасдиқлашига ҳуқуқий таъқиқ; 2) илгари кўриб чиқилган масала бўйича такрорий суд муҳокамасининг олдини олишга қаратилган ҳуқуқий таъқиқ; 3) илгари қилинган ёлғон кафолатлашга таяниш ўрнига инсонли бўлишга асосланувчи ҳимоя васитаси сифатида ифодаланади⁴⁷³.

Кембриж луғатига кўра, “эстоппель – шахсга илгари айтилган фикрини ўзгартиришни тақиқлаш ҳақидаги қоида”ни⁴⁷⁴ англатади.

“Estoppel” хулқ-атворга қарши хатти-ҳаракатнинг таъқиқланиши сифатида ўзини намоён қилади⁴⁷⁵.

“Estoppel” – инглиз ҳуқуқи доктринаси (аниқроғи, доктрина билан боғлиқ бутун бир оила) бўлиб, унинг моҳияти томонларнинг қарама-қарши хатти-ҳаракатларини процессуал жиҳатдан тақиқлашдан иборат. Шу билан бирга, “Estoppel”нинг бошқа кўплаб турлари мавжуд. Улардан бири

⁴⁷³Black’s Law Dictionary, Deluxe, Ninth Edition, Deluxe Version. West, 2010. -P. 629.

⁴⁷⁴Cambridge Dictionary // URL: <http://dictionary.cambridge.org/us/dictionary/english/estoppel>.

⁴⁷⁵Саримсоков Ф.В. Эстоппель в Российском гражданском праве: двойственность применения. //Юридический Вестник молодых ученых. Вып. 1 Москва-2015. 59-с.

“шартномавий эстоппель” (contractual estoppel)дир. У шартнома доирасида тузилган, тасдиқланганлиги учун ҳам шундай номланган⁴⁷⁶.

Бу каби фикрларни бошқа ҳуқуқий манбаларда ҳам учратиш мумкин⁴⁷⁷.

Хорижий ҳуқуқшунослар томонидан англосаксон ҳуқуқи учун “Estoppel” кенг қўлланилганлиги туфайли ҳуқуқ тамойили даражасига қўтарилганлиги қайд қилинади⁴⁷⁸.

Шунингдек, Сингапур “Шартнома тўғрисида”ги Қонунининг 23.5.4-моддасига кўра, “эстоппель” тамойили шартнома бўйича кафилнинг жавобгарлиги билан боғлиқ бўлиши мумкин⁴⁷⁹.

Эстоппелни фақат принцип сифатида эътироф этувчи ёндошувни унчалик ўринли деб бўлмайди. Принциплар тақим шаклида шакллантирилиши мумкин эмас, чунки бу ҳолатда мўлжал (ориентир) бўлишдан тўхтади ва бевосита муносабатни тартибга солиш бошланади. Бу вазиятда эстоппель ҳуқуққа хилоф ҳуқ-атворга нисбатан тақим кўринишида шакллантирилганки, бунинг бузилиши ҳуқуқни ҳимоя қилишни рад этиш кўринишидаги санкция (ҳуқуқни йўқотиш) қўлланилишига олиб келади. Шу жиҳатдан эстоппелни принцип сифатида талқин этиш мумкин эмас⁴⁸⁰.

“Эстоппель” ҳолати бир тарафнинг хатти-ҳаракатларига нисбатан иккинчи тарафда ишонч шаклланиши ва унинг ҳаракати шу ишончга асосланиши каби унсурлар мавжудлиги билан тавсифланади⁴⁸¹.

Шундай қилиб, “эстоппель” қондаси фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда шартномавий ҳамкорлар томонидан ҳуқуқларининг

⁴⁷⁶Mitchell A., Sher A. Contractual Estoppel in Mis-Selling Claims // Norton Rose Fulbright - Banking and financedisputes review. 2015. -No.6. -P.3-5.

⁴⁷⁷Шварц М. З. Некоторые размышления над институтом эстоппель // Арбитражные споры. 2016. № 1. 99-с.

⁴⁷⁸Sean Wilken, Karim Ghaly The Law of Waiver, Variation and Estoppel. Third edition, Oxford, 2011. -P.538.

⁴⁷⁹Commercial law in Singapore. Ch. 08 The Law of Contract. <https://www.singaporelawwatch.sg/About-Singapore-Law/Commercial-Law>

⁴⁸⁰Имомов Н. Фуқаролик ҳуқуқида эстоппель ва унинг ифодаланиши //Юридик фанлар ахборотномаси. Махсус сон II қисм. 2021. 46-б.

⁴⁸¹Сорокина Ю.А. Эстоппель и неосуществление права //Юридические исследования. – 2020. – №3. – С.1-10.

суистеъмол қилинишига йўл қўймасликнинг жуда фойдали ва самарали восита ҳисобланади⁴⁸².

“Эстоппель” Германияда “ҳуқуқларни йўқотиш доктринаси” (rechtsverwinkung), Италияда “қонуний кутишларни ҳимоя қилиш” (“legittimo affidamendo”) ва Францияда “назарда тутилган рад этиш” (“renunciation implicite”) деган турли номлар билан аталса-да “эстоппель” доктринаси номи билан машҳур⁴⁸³.

“Эстоппель” билан боғлиқ суд амалиётини тадбиркорлик билан боғлиқ муносабатлардан келиб чиққан низони А40–12113/16-171-105-сонли иш орқали ҳам кузатиш мумкин. Москва арбитраж судининг 2016 йил 29 августдаги қарори билан кредит линиясини очиш тўғрисидаги шартномани ҳақиқий эмас деб топиш рад этилган. Бунда суд томонидан эстоппель ёрдамида ҳақиқий эмас топиш учун асос бўладиган белгиларга эга бўлган шартномани малакалаш амалга оширилган⁴⁸⁴.

Қайд қилинганлардан англаш мумкинки, “Estoppel” мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули сифатида ривожланган хорижий мамлакатлар қонунчилигида мавжуд ва суд амалиётида кенг фойдаланиб келинмоқда. “Estoppel”ни мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули сифатида таъминлаш жараёнида қўллаш шартноманинг тарафини иккинчи тараф манфаатига зарар етказишдан тийилиши каби инсофли бўлишини таъминлаб, ўз ҳуқуқини суистеъмол қилишининг олдини олади.

Таҳлилларга асосан, ЎзР ФКга “Шартнома бўйича ҳуқуқларни амалга оширишдан ёки шартномани бажаришдан бош тортиш” деб номланган 382¹-модда киритиш таклиф этилиб, унда қонун ҳужжатлари ёки шартномада назарда тутилган ҳолларда, бир тараф иккинчи тараф ўз мажбуриятини бажаргунига қадар уни хабардор қилган ҳолда мажбуриятини бажаришдан бир

⁴⁸²Гузеева А.О. Проблемы применения принципа эстоппель в гражданском праве РФ // Новый юридический Вестник. № 5 (19), 2020. 6-с.

⁴⁸³Воднев А. Н. К вопросу о доктрине эстоппель в российском праве. //Вестник ТвГУ. Серия «Право». 2017. - № 2. 70-с.

⁴⁸⁴<https://kad.arbitr.ru>

томонлама бош тортишга ҳақли эканлиги, бунда шартноманинг бекор қилиниши ёки ўзгартирилиши, айнан бир асослар бўйича кейинчалик бош тортишга йўл қўйилмаслиги каби қоидалар баён этилди. Мазкур таклиф қабул қилиниши билан қонун ҳужжатлари ёки шартномага биноан, тарафлар бир бирини хабардор қилган ҳолда ўз мажбуриятини бажаргунига қадар мажбуриятини бажаришдан бир томонлама бош тортишга ҳақли бўладилар. ЎзР ФКнинг 354-моддаси биринчи ва иккинчи қисмларида, фуқаролар ва юридик шахслар шартнома тузишда эркин эканликлари ва уларни шартнома тузишга мажбур қилишга йўл қўйилмаслигига оид қоидалар белгиланган⁴⁸⁵. Зеро, шахсларга шартнома тузишни эркин ҳолда амалга ошириш ҳуқуқи берилган экан, у билан боғлиқ ҳолда мажбуриятларни бажариш жараёнида ҳам бу ҳуқуқ кафолатланиши лозим. Бу тарафларга ўз ҳуқуқларини эркин равишда амалга ошириш имкониятини яратади.

⁴⁸⁵Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова
[/https://www.lex.uz/docs/111189#154456](https://www.lex.uz/docs/111189#154456)

4.4-§. Рақамли реаллик шароитида мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш усулларини такомиллаштиришнинг замонавий истиқболлари

Жаҳон миқёсида кечаётган глобаллашув жараёнида мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усулларини такомиллаштиришнинг замонавий истиқболларини белгилашда қитъа ва англо-америка ҳуқуқ тизимларида мавжуд бўлган ҳамда халқаро миқёсда унификациялашган қоидаларини инобатга олган ҳолда миллий қонунчиликка тегишли қўшимча ва ўзгартишлар киритиш ҳамда ҳуқуқни қўллаш амалиётига татбиқ этиш учун тавсиялар ишлаб чиқиш лозим. Ушбу мақсаднинг амалга ошириши учун бир қанча вазифаларни бажариш тақозо этилади.

Биринчидан, мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлашни такомиллаштириш юзасидан қонунлар ишлаб чиқиш ҳам истиқболли вазифадир.

Бозор иқтисодиёти шароитида мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш усули сифатида гаров айниқса, ломбарддаги ашёлар гарови ўзини яққол намоён қилади. Ломбардлар шахсий истеъмолга мўлжалланган кўчар мол-мулкни закалат шаклида гаровга қабул қилиб, фуқароларга қисқа муддатли (уч ойдан ошмаган муддатга) кредитлар беради. Улар қимматбаҳо металллар ва қимматбаҳо тошлар билан ишларни қонунчиликда белгиланган тартибда бериладиган рўйхатдан ўтказиш гувоҳномаси асосида амалга оширишга ҳақли бўлиб, паспорт ёки шахсни тасдиқловчи бошқа ҳужжат тақдим этилганида, фуқаролар билан шартномалар тузадилар. Улар томонидан қабул қилинган мол-мулк, ломбардга тегишли бўлган барча тўловлар қопланганидан сўнг эгасига қайтарилиши мумкин. Бу кўчар мол-мулкнинг закалат сифатида қабул қилинишидан бошлаб, берилган кредитлар қопланганидан кейин эгасига қайтарилишини ифодаладиган шартнома асосида вужудга келадиган бутун бир фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардан иборат бўлган жараён бўлиб, унда

иштирок этувчи шахслар учун иқтисодий-ижтимоий нуқтаи назардан қулайликлар яратади.

Таъкидлаш жоизки, Марказий банки Бошқарувининг 2021 йил 2 апрелдаги 5/10-сон қарори билан тасдиқланган “Микрокредит ташкилотлари ва ломбардлар фаолиятини мувофиқлаштириш ва тартибга солиш тўғрисидаги” Низомнинг⁴⁸⁶ 21-бандига кўра, ломбардлар шахсий истеъмолга мўлжалланган кўчар мол-мулкни закат шаклида гаровга қабул қилиб, фуқароларга қисқа муддатли (уч ойдан ошмаган муддатга) кредитлар беради ҳамда фуқаролардан шахсий истеъмолга мўлжалланган кўчар ашёларни сақлашга қабул қилади. Мазкур Низомнинг 22-бандига асосан, фуқаролардан шахсий истеъмол учун мўлжалланган кўчар мол-мулкларни (ашёларни) ломбардда гаровга қўйиш, сақлаш, ломбарддан талаб қилиб олинмаган ашёларни сотиш ҳамда гаровга қўйилган мол-мулкка ундирувни қаратиш Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси ва “Гаров тўғрисида”ги Қонунига мувофиқ амалга оширилади.

Ломбарддаги ашёлар гаровига оид Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 289-моддаси⁴⁸⁷ ва Ўзбекистон Республикаси “Гаров тўғрисида”(янги таҳрири)ги қонуннинг 35-моддасига биноан, фуқаролардан шахсий истеъмолга мўлжалланган кўчар мол-мулкни қисқа муддатли кредитларни таъминлаш учун гаровга қабул қилиш ихтисослашган ташкилотлар — лицензияси бўлган ломбардлар томонидан тадбиркорлик фаолияти сифатида амалга оширилиши мумкин.

Ломбардда ашёларни гаровга қўйиш ҳақидаги шартнома ломбард томонидан гаров паттаси бериш йўли билан расмийлаштирилади.

Гаровга қўйилаётган ашёлар ломбардга топширилади.

⁴⁸⁶Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки Бошқарувининг “Микрокредит ташкилотлари ва ломбардлар фаолиятини мувофиқлаштириш ва тартибга солиш тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида”ги 2021 йил 2 апрелдаги 5/10-сон қарори. <https://www.lex.uz/docs/5422476>

⁴⁸⁷Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова [/https://www.lex.uz/docs/111189#154456](https://www.lex.uz/docs/111189#154456)

Ломбард гаровга қабул қилинган ашёларни гаровга қабул қилиш пайтида шунга ўхшаш ва шундай сифатли ашёларнинг нархларига мос баҳодаги тўлиқ суммасида ўз ҳисобидан гаровга қўювчи фойдасига суғурталаши шарт.

Ломбард гаровга қўйилган ашёлардан фойдаланишга ва уларни тасарруф этишга ҳақли эмас.

Ломбард ашёларнинг йўқолиши ёки шикастланиши енгиб бўлмас куч оқибатида юз берганлигини исботлай олмаса, гаровга қўйилган ашёларнинг йўқолганлиги ёки шикастланганлиги учун жавобгар бўлади.

Башарти, ломбардда ашёлар гарови билан таъминланган кредит суммаси белгиланган муддатда қайтариб берилмаган тақдирда, ломбард нотариуснинг ижро ёзуви асосида имтиёзли бир ойлик муддат ўтганидан кейин гаровга қўйилган мол-мулкни сотиш учун белгилаб қўйилган тартибда ушбу мол-мулкни сотишга ҳақли. Шундан кейин ҳатто гаровга қўйилган мол-мулкни сотишдан тушган сумма талабларни тўлиқ қаноатлантириш учун етарли бўлмаса ҳам, ломбарднинг гаровга қўювчига (қарздорга) талаблари бекор бўлади. Агар қарз ва бошқа харажатлар тўланганидан кейин тушум суммасининг қолдиғи бўлса, у гаровга қўювчига қайтарилади.

Ломбардлар томонидан фуқароларга уларнинг ашёларини гаровга олиб кредит бериш қоидалари қонунчилик билан белгиланади.

Ломбардда ашёларни гаровга қўйиш тўғрисидаги шартноманинг гаровга қўювчининг ҳуқуқларини ушбу Қонун ёки бошқа қонунлар билан унга бериладиган ҳуқуқларга қараганда чеклаб қўядиган шартлари ўз-ўзидан ҳақиқий эмас⁴⁸⁸.

Юқорида қайд қилинган қонунчиликда акс этган қоидалар ломбардлар фаолияти билан боғлиқ бўлган муносабатларни тўлиқ тартибга солиш учун етарли эмас. Мамлакатимизда бозор муносабатлари тавора тараққий этиши ломбарддаги ашёлар гаровига бўлган эҳтиёжни ифода этган кенг қамровли

⁴⁸⁸Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 йил, 5-6-сон, 96-модда /<https://www.lex.uz/acts/59914>

муносабатларни юзага келтираётганлигини, шунингдек, бу соҳада бир қатор ломбард ташкилотлари фаолият олиб бораётган бўлса-да, улар маълум бир қонунга асосан эмас, балки қонун ҳужжатларида акс этган айрим нормаларга таянган ҳолда фаолият юритаётганлиги инобатга олган ҳолда бу муносабатларнинг ҳуқуқий тартибга солиниши учун махсус қонун ишлаб чиқиши зарур.

Ҳозирги кунда, дунёнинг ривожланган давлатларида ломбардлар ҳақидаги қонунлар қабул қилинган, хусусан, Малазиянинг “Ломбардлар ҳақида”ги (05.07.1972)⁴⁸⁹, Сингапурнинг “Ломбардлар ҳақида”ги (16.02.2015., №2)⁴⁹⁰, Хитой Халқ Республикасининг “Ломбардлар ҳақида”ги (15.01.2020)⁴⁹¹, Россия Федерациясининг “Ломбардлар тўғрисида”ги (19.07.2007., №196-ФЗ)⁴⁹², Арманистон Республикасининг “Ломбардлар ва ломбард фаолияти тўғрисида”ги (25.12.2003., №ЗР-43)⁴⁹³, Тожикистон Республикасининг “Ломбардлар ҳақида”ги (04.07.2013., №525)⁴⁹⁴ ва Қирғизистон Республикасининг “Ломбардлар фаолияти тўғрисида”ги Қонунлари (22.06.2016., №87)⁴⁹⁵. Американинг 50 та штатида давлат ломбардлари ҳақидаги қонунлар мавжуд, жумладан Алабама Штатининг “Ломбардлар тўғрисида”ги Қонуни⁴⁹⁶. Шунингдек, Украина Олий Радаси томонидан “Ломбардлар ва ломбардлар фаолияти тўғрисида”ги қонун лойиҳаси (2019 йил 26 декабрдаги 2674-сон) рўйхатдан ўтказилиб⁴⁹⁷, қонун қабул қилиш юзасидан

⁴⁸⁹Pawnbrokers act 1972 http://www.commonlii.org/my/legis/consol_act/pa1972152/

⁴⁹⁰Pawnbrokers Act 2015.<https://Sso.Agc.Gov.Sg/Act/Pa2015>

⁴⁹¹Pawnshop Act.<https://law.moj.gov.tw/ENG/LawClass/LawAll.aspx?pcode=D0080075>

⁴⁹²Российская Федерация «Федеральный закон о Ломбардах» (с изменениями на 13 июля 2020 года) (редакция, действующая с 11 января 2021 года) /<https://docs.cntd.ru/document/902053279>

⁴⁹³Закон “О ломбардах и ломбардной деятельности” Республики Армения https://www.fsm.am/media/2418/%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D0%BE-%D0%BB%D0%BE%D0%BC%D0%B1%D0%B0%D1%80%D0%B4%D0%B0%D1%85-%D0%B8-%D0%BB%D0%BE%D0%BC%D0%B1%D0%B0%D1%80%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%B9-%D0%B4%D0%B5%D1%8F%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8.pdf

⁴⁹⁴Закон Республики Таджикистан «О Ломбардах» <https://www.andoz.tj/docs/zakoni/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%20%D0%A0%D0%A2%20%D0%9E%20%D0%BB%D0%BE%D0%BC%D0%B1%D0%B0%D1%80%D0%B4%D0%B0%D1%85.pdf>

⁴⁹⁵Закон Кыргызской Республики «О деятельности ломбардов» /<http://base.spinform.ru/showdoc.fwx?rgn=86477>

⁴⁹⁶Alabama Pawnshop Act. https://banking.alabama.gov/pdf/Laws/Pawn_Shop_Act.pdf

⁴⁹⁷https://buh.ligazakon.net/news/192111_deputaty-vzyalis-za-lombardy--dlya-nikh-napishut-novye-pravila-v-otdelnom-zakone

ҳаракатлар амалга оширилмоқда. Бундан ташқари, Франциянинг Молия Кодекси 371 боби “Ломбардлар”⁴⁹⁸ га бағишланган.

Ривожланган хорижий мамлакатларда қайд қилинган қонунлар доирасида масалан, АҚШда тахминан 25.000 та ва Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги давлатларида эса тахминан 10.000 та ломбард ўз фаолиятини самарали амалга ошириб келмоқда.

Хорижий мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, бугунги кунда интернет воситасида смартломбард каби замонавий воситалардан фойдаланган ҳолда ломбардлар ўз фаолиятини янада такомиллаштирмоқда.

Жаҳон тажрибасидан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистон Республикасида ҳам ломбардлар фаолияти билан боғлиқ муносабатларни махсус қонун қабул қилиш орқали тартибга солиш зарурияти мавжуд.

Бугуни кунда Республикамизда фаолият олиб бораётган ломбардлар сони 2019 йил 1 март ҳолатига 99,2 млрд. сўм капитал йиғилмасига (шу жумладан Устав капитали 39,2 млрд.сўм) эга бўлган 55 та ломбардни, 2020 йил 1 март ҳолатига эса, 119,6 млрд. сўм капитал йиғилмасига (шу жумладан Устав капитали 46,6 млрд.сўм) эга бўлган 61 та ломбардни ташкил этади.

Тошкент шаҳрининг ўзида “Lombard Profit Service”, “Sergeli Kredit Ломбард” МЧЖ каби 19 та ломбард 10 йилдан ортиқ фаолият кўрсатиб келмоқда⁴⁹⁹. Бироқ мазкур ломбардларнинг ҳуқуқий мақомини белгиловчи ва уларнинг фаолиятини тартибга солувчи махсус қонун мавжуд эмас. Бу ўринда, “махсус қонун” “умумий қонун”га кўра, ўзининг ўзига хос хусусиятлари билан устунлик касб этишини ифодалайдиган умумэтироф этилган тамойил инобатга олиниши лозим.

Таҳлилларга асосан, Ўзбекистон Республикасининг “Ломбардлар тўғрисида”ги Қонун лойиҳаси 15-моддадан иборат ҳолда ишлаб чиқилди⁵⁰⁰ ва унда қонуннинг мақсади; ломбард ва унинг асосий вазифалари; ломбард

⁴⁹⁸Finance Code Chapter 371. Pawnshops. /<https://statutes.capitol.texas.gov/Docs/FI/htm/FI.371.htm>

⁴⁹⁹Ломбарды в Ташкенте: полный список, контакты, время работы, адреса и другая информация. /<https://www.yellowpages.uz//rubrika/lombardy/tashkent?pagenumber=1>

⁵⁰⁰15-иловага қаранг.

фаолиятини амалга ошириш жараёнидаги касбий сирни ташкил қилувчи ахборотлар; ломбард тўғрисидаги шартнома бўйича гаровга қўйилган мол-мулкнинг сақланишини лозим даражада таъминламаганлик оқибатлари; гаровга ёки сақлаш учун берилган ашёларнинг баҳоси; гаровга ёки сақлаш учун берилган ашёларни суғурталаш; қарз шартномаси; қарз олувчининг ломбард олдидаги мажбурият суммаси; сақлаш шартномаси; қарз шартномаси бўйича имтиёзли муддат; сақлаш шартномаси бўйича имтиёзли муддат; талаб қилиб олинмаган ашёга ундирувни қаратиш каби нормалар баён этилди. Ушбу қонун лойиҳаси Олий Мажлис Қонунчилик палатасига тақдим қилинди⁵⁰¹.

Шунингдек, ахборот-коммуникация технологияларидан мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш жараёнида фойдаланиш, кредиторнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишни янада кучайтириш, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 4-моддаси⁵⁰² ҳамда Ўзбекистон Республикаси “Давлат тили ҳақида (янги таҳрирда)”ги Қонунининг 1-моддаси⁵⁰³ талабларидан келиб чиққан ҳолда таъминлашга оид атамаларни давлат тилида ифодаланишини таъминлаш, таъминланиши лозим бўлган муносабатларни доирасини ҳуқуқий жиҳатдан кенгайтириш, қарздор ва кафилнинг ҳуқуқларини мустаҳкамлаш ҳамда ривожланган хорижий мамлакатлар қонунчилик тажрибасидан келиб чиққан ҳолда замонавий таъминлаш усуллари миллий қонунчиликка киритиш орқали мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш институтини такомиллаштириш мақсадида “Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига тегишли қўшимча ва ўзгартишлар киритиш тўғрисида”ги қонун лойиҳаси, яъни 105-моддаси 1-қисмига “Битимлар электрон шаклда тузилиши”; 258¹-модда “Мажбурият бўйича кредиторнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш”; 259²-модда “Мажбурият бажарилишини таъминлаш усулининг ўзгартирилиши ёки бир нечта усулларнинг жалб этилиши”; 260-модда

⁵⁰¹Таклиф юзасидан 2019 йил 13 май куни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Коррупцияга қарши курашиш ва суд-ҳуқуқ масалалари қўмитасининг 06/1-06/2815-сонли жавоб хати олинди.

⁵⁰²Ўзбекистон Республикаси Конституцияси /<https://constitution.uz/uz/clause/index>

⁵⁰³Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1995 йил, 12-сон, 257-модда /<https://www.lex.uz/acts/121051#121088>

“Лафзсизлик тўлови тушунчаси”; 261-модда “Лафзсизлик тўлови шакллари”; 265¹-модда “Мутлақ ҳуқуқлар гарови”; 267-моддасидан “алиментлар тўғрисидаги талаблар” деган сўзлар чиқариш; 291¹-модда “Ушлаб қолинган ашёнинг йўқолиши ёки шикастланиши учун жавобгарлик”; 291²-модда “Ушлаб қолиш ҳуқуқининг вужудга келиши шарти”; 292-модда “Кафиллик шартномаси”; 292¹-модда “Биргаликдаги кафиллик”; 293-модда кафилнинг жавобгарлик ҳажми, юридик шахснинг кафил бўлиши; 293¹-модда “Кафилнинг жавобгарлигини истисно қиладиган ҳолатлар”; 294-модда “Кредитор талабига қарши эътироз билдиришга бўлган кафилнинг ҳуқуқи”; 299-модда “Кафолат олиш учун принципалга қўйиладиган талаблар”; 301-модда “Кафолатнинг бошқа мажбуриятлардан мустақиллиги”; 302-модда “Кафолатнинг чақириб олиниши ва ўзгартирилиши; 310¹-модда “Ҳолатлар бўйича кафолат”; 311-модда закат, у билан боғлиқ ҳолда мажбуриятни бажаришдан бош тортиш ҳуқуқи, мажбуриятнинг тугаши; 326¹-модда “Лафзсизлик тўловини қўллашнинг соддалаштирилган тартиби”; 336¹-модда “Шартномада белгиланган шартлар юзага келганида келтирилган зарарларни қоплаш”; 382¹-модда “Шартнома бўйича ҳуқуқларни амалга оширишдан ёки шартномани бажаришдан бош тортиш”; 754¹-модда “Қайта воз кечиш”; 975¹-модда “Шартли депонентлаш шартномаси (Эскроу); 975²-модда “Эскроу-агентиға ҳақ тўлаш” каби моддаларни ўз ичига олган Ўзбекистон Республикасининг Қонуни лойиҳаси ишлаб чиқилиб⁵⁰⁴, Олий Мажлис Қонунчилик палатасига тақдим қилинди⁵⁰⁵.

Иккинчидан, “*таъминловчи битимлар*”ни ифодаловчи шартномавий-ҳуқуқий механизмларни мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари сифатида талқин этиш.

“Таъминловчи битимлар” масаласи ҳусусида Н.Имомов сўз юритар экан, ФК 259¹-моддасида келтирилган “кредиторнинг мол-мулк билан

⁵⁰⁴16-иловага қаранг.

⁵⁰⁵Таклиф юзасидан 2019 йил 13 май куни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Коррупцияга қарши курашиш ва суд-ҳуқуқ масалалари қўмитасининг 06/1-06/2815-сонли жавоб хати олинди.

таъминланган мажбуриятлар” фуқаролик ҳуқуқида мавжуд бўлган бир қатор “таъминловчи битимлар”дан келиб чиқадиган мажбуриятларни англатади. Хусусан, насияга товар сотиш (ФКнинг 421-моддаси), товар ҳақини бўлиб-бўлиб тўлаш (ФКнинг 422-моддаси), ижара (ФКнинг 535-моддаси), лизинг (ФКнинг 587-моддаси), пудратчининг ушлаб қолиш ҳуқуқи (ФКнинг 639-моддаси) ва шу каби конструкцияларни “таъминловчи битимлар” жумласига киритиш мумкин. Бу битимларда кредитор, яъни талаблари бевосита қарздорда мавжуд бўлган ва у билан тузилган битим нарсаси бўлган мол-мулкка қаратилган шахс, шу қарздорнинг бошқа кредиторларига қараганда, талабларини фақат мазкур мол-мулк ҳисобидан имтиёзли қаноатлантиришга ҳақли бўлади⁵⁰⁶. Н.Имомовнинг фикрини маъқуллаган ҳолда, таъкидлаш жоизки, “таъминловчи битим”ларда кредитор қарздорнинг бошқа кредиторларига нисбатан талабини мол-мулк ҳисобидан имтиёзли қаноатлантиришга ҳақли бўлиши, бу каби битимларнинг таъминлаш кучини янада оширади. Бу каби таъминлаш усуллариға бугунги кунда эҳтиёж катта. Чунки барча таъминлаш усуллари ҳам бирдек тарафларнинг манфаатига тўла мувофиқ келмайдими. Масалан, амалиётда гаров энг кўп қўлланиладиган бўлса-да, бироқ унинг ҳам бир қатор камчиликлари мавжуд. Бу камчиликлар кредитор учун бир қатор ноқулайликларни келтириб чиқариши мумкин. Бу ўринда, Р.Р.Вуднинг бироқ қарздор ўз мажбуриятини бажармаганида гаров мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули сифатида кредитор манфаатини қаноатлантиришнинг алоҳида процедураси сифатида ўзини намоён қилади. Бу процедура узоқ давом этиши, моддий харажатлар талаб қилиши ва бошқа ҳавфларни ҳам келтириб чиқариши билан кредитор учун “ноқулайлик” туғдириши мумкинлиги ҳақидаги фикрини келтириш жоиз⁵⁰⁷.

Таъкидлаш жоизки, Д.В.Данилов томонидан олди-сотди шартномасининг таъминлаш хусусияти гаровга нисбатан қиёслаш орқали баён

⁵⁰⁶Имомов Н. Қарз мажбуриятини таъминлашнинг фуқаролик-ҳуқуқий воситаларига нисбатан янгича ёндашувларнинг таҳлили // Юридик Фанлар Ахборотномаси (02/2020), ТДЮУ, 43-б.

⁵⁰⁷Wood P.R. Comparative Law of Security Interests and Title Finance. 2nd ed. (The Law and Practice of International Finance Series. Vol. 2). Thomson; Sweet&Maxwell, 2007. -P. 675.

килинади. Бу ўринда унинг таъминловчи олди-сотдининг гаровга нисбатан афзаллиги унда гаровга қўйилган мол-мулкка нисбатан ундирувни қаратиш заруратининг мавжуд эмаслигида ифодаланади ва бунда кредитор таъминловчи мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқини ҳеч бир бошқа ҳаракатларсиз битим тузилаётган пайтнинг ўзидаёқ қўлга киритади ва бу ҳолат шу турдаги битимлар тузишга ундовчи муҳим омил саналади⁵⁰⁸ деган фикрини келтириш мақсадга мувофиқ.

Олди-сотди шартномасининг мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш хусусиятини ифодаладиган қоидаларни хорижий мамлакатлар Фуқаролик кодексларида ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, Бразилия Фуқаролик Кодексининг 1140–1142-моддаларда, сотувчи сотилган ашёни муайян муддат давомида қилинган харажатларни ва баҳосини тиклаган ҳолда қайтариб олиш ҳуқуқини сақлаб қолиш⁵⁰⁹, шунингдек, ФФКнинг 1659–1673-моддаларда, сотувчи сотилган ашёга нисбатан қайта сотиб олиш ҳуқуқини ўзида сақлаши⁵¹⁰, Испания ФКнинг 1507-1525-моддаларида, одатдаги сотиб олиш сотилган ашёни сотувчи қайтариб олиш ҳуқуқини ўзида сақлаб қолиш орқали амалга оширилиши⁵¹¹, Польша Фуқаролик Кодексининг 593–595-моддаларида, беш йилдан кўп бўлмаган муддатга қайта сотиб олиш ҳуқуқи⁵¹², ТФ ва ТКнинг 491–502-моддаларида кўчмас мулк ўн ва кўчар мулк уч йилдан кўп бўлмаган муддатга қайта сотиб олиш ҳуқуқи⁵¹³, ГФКнинг 509–515-моддаларида, сотиш-сотиш шартномаси бўйича сотувчи сотиб олиш ҳуқуқига эга бўлса, ушбу ҳуқуқдан фойдаланиш сотувчининг хоҳишига боғлиқлиги⁵¹⁴, ТФКнинг 533–538-моддаларида, сотувчи олди-сотди шартномаси бўйича сотиб олиш ҳуқуқига розилик берган бўлса, сотувчи харидорга ўз ҳуқуқидан

⁵⁰⁸Данилов Д.В. Обеспечительная купля-продажа как способ обеспечения, не поименованный в законе //Вестник Челябинского государственного университета. 2015. - № 17 (372). Право. Вып. 43. -С.76-81.

⁵⁰⁹Civil Code Brazil /https://archive.org/stream/civilcodebrazil00whelgoog/civilcodebrazil00whelgoog_djvu.txt

⁵¹⁰Civil Code France /https://archive.org/stream/frenchcivilcodea00franuoft/frenchcivilcodea00franuoft_djvu.txt

⁵¹¹Civil Code Spanish /https://archive.org/stream/spanishcivilcode00spairich/spanishcivilcode00spairich_djvu.txt

⁵¹²Civil Code Polish /<https://supertrans2014.files.wordpress.com/2014/06/the-civil-code.pdf>

⁵¹³The Thailand Civil and Commercial Code /<https://www.samuihorsale.com/law-texts/thailand-civil-code-part-1.html#193>

⁵¹⁴Гражданский Кодекс Грузии /<https://matsne.gov.ge/ru/document/download/31702/75/ru/pdf>

фойдаланишни хоҳлашини эълон қилганда, сотиб олиш ҳақиқий хисобланиши⁵¹⁵ каби қоидалар белгиланган.

Таъкидлаш жоизки, “таъминловчи битимлар”ни ифодаловчи шартномавий-ҳуқуқий механизмлар мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари сифатида шартномалар, келишувлар тарзида ўзини намоён қилади.

“Таъминловчи келишув” тушунчаси гаровга, шартли сотувга (ашёлар ва мутлоқ ҳуқуқларга нисбатан), шунингдек, шартли цессияга (мажбурий хусусиятга эга бўлган мулк ҳуқуқларига нисбатан) ҳам қўлланилиши мумкин⁵¹⁶.

“Таъминловчи битим”ни келишув тарзида ифодалашга оид қоидалар хорижий мамлакатлар кодексларида ҳам ўз аксини топган. Жумладан, АҚШ БСК 9-105-моддасига кўра, “Таъминловчи битим” электрон мулк ҳужжатларидан фойдаланишга шароит яратишга қаратилган келишув⁵¹⁷.

“Таъминлашга хизмат қилишга мўлжалланган ... ижара ва консигнация каби шартномалар воситасида яратилган” (АҚШ БСК 9-102-модда) таъминланган манфаатлар ҳақидаги ғоялар Америка шартнома доктринасида кенг тарқалган⁵¹⁸. Бу ўринда, АҚШда суғурта полиси бўйича талабни ёки манфаатни бериш таъминловчи битимлар сифатида қаралишини⁵¹⁹ ҳам таъкидлаш лозим.

Хорижий мамлакатларда мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш асосий воситаларининг муҳим қисмини: неустойка, кафиллик, гаров, кафолат, закат ва ушлаб қолиш ташкил қилади. Шунингдек, айрим давлатларнинг қонунчилигида: аккредитив, чек, вексел, тижорат хатарларини суғурталаш,

⁵¹⁵Гражданский Кодекс Туркменистана /http://www.untuk.org/publications/legislation/gr_kod/ch3r02.htm#st0533

⁵¹⁶Овсейко С.В. Обеспечительные сделки в законодательстве США // Юрист, 2006, №10, 58-с.

⁵¹⁷Единого торгового кодекса Соединенных Штатов Америки. /<https://ru.glosbe.com/en/ru/uniform%20commercial%20code>

⁵¹⁸Шаблова Е.Г. Актуальные проблемы гражданского и предпринимательского права: учеб. Пособие для бакалавриата и магистратуры /-М.: Изд. Юрайт, 2017, Екатеринбург, Изд. Урал. Ун-та. 63-с.

⁵¹⁹Овсейко С.В. Обеспечительные сделки в законодательстве США //Банкаўскі веснік, САКАВІК 2004. 39-с.

мулк ҳуқуқининг сақланиши, факторинг, товарларни жўнатишдан олдин амалга ошириладиган тўловлар ва ш.к. усуллар сифатида белгиланган⁵²⁰.

Бугунги кунда, ҳуқуқшунос олимлар томонидан мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг анъанавий усуллари билан биргаликда шартномавий-ҳуқуқий механизмларни ҳам таъминлаш усуллари сифатида талқин қилишга уринишлар кузатилмоқда⁵²¹. Шартномавий-ҳуқуқий механизмларни титул усуллари сифатида талқин қилган Е.Р.Усманова титул таъминлаш усулларига сотувчида мулк ҳуқуқини сақлаш шарти билан олиш-сотиш шартномаси, сотиб олиш ҳуқуқи билан ижара, молиявий ижара, талаб ҳуқуқидан воз кечиш орқали таъминлаш ва РЕПО тааллуқли эканлигини қайд қилади⁵²².

М.Э.Бобожоновнинг фикрича, репо битимида мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш функцияси мавжуд⁵²³.

Д.А.Ивановнинг нуқтаи назарича, қарз мажбуриятини таъминлаш воситаси, таъминловчи битим сифатида лизинг шартномасини киритиш мумкин⁵²⁴. Бу каби фикрлар ҳуқуқни қўллаш амалиёти ходимлари⁵²⁵ томонидан ҳам эътироф этилади.

Ҳар қандай битимни ҳам “таъминловчи битим” сифатида эътироф этиб бўлмайди. Бунинг учун битимлар маълум бир мезонларга жавоб бериш лозим. Бу ўринда, Н.Имомов ва С.Ғайбуллаевларнинг муайян турдаги битимларни “таъминловчи битимлар” жумласига киритиш учун битим қуйидаги

⁵²⁰Федоров А.Г., Демина Т.С. Оптимальные способы обеспечения исполнения обязательств от неправомерных действий в сфере договорных отношений: Международный опыт. ART / «Colloquium-journal»#26(50), 2019. 227-с.

⁵²¹Гринь О.С. Основные подходы пониманию способов обеспечения исполнения обязательств // Вестник университета имени О.Е.Кутафина (МГЮА). 2016. – №10. –С.44-51.

⁵²²Усманова Е.Р. Титульное обеспечение гражданско-правовых обязательств. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Москва. 2017. 9-с; Яна қаранг. Е.В.Кругликова. Титульное обеспечение как способ обеспечения исполнения обязательств. //Российская юстиция в XXI веке: реалии, проблемы, перспективы. -С.414-431. /<https://cyberleninka.ru/article/n/titulnoe-obespechenie-kak-sposob-obespecheniya-ispolneniya-obyazatelstv/viewer>.

⁵²³Бобожонов М.Э. Қимматли қоғозлар воситасида тузиладиган репо битимларини қўллашнинг фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш масалалари. Ю.ф.ф.д.(PhD) дисс...автореферати. -Т.: 2018. 14-б.

⁵²⁴Иванов Д.А. Общая юридическая характеристика договора лизинга: признаки и существенные условия //Государственная служба и кадры.2014. –№ 4. 57-с.

⁵²⁵Ғайбуллаев С. Фуқаролик ҳуқуқида таъминловчи битимлар //Юрист ахборотномаси - Вестник юриста-Lawyer herald. -№4 (2020). –Б.76-82.

мезонларга жавоб бериши лозим: мол-мулк кредитор ихтиёрида бўлиши; қарздор томонидан мол-мулк қонуний асосларда берилиши; мулкнинг титули ўтиши қўшимча мажбурият сифатида эмас, асосий мажбурият сифатида амалга оширилиши; таъминлаш воситаси сифатида учинчи шахсларнинг иштирок этмаслиги⁵²⁶ ҳақидаги фикрини келтириш жоиз. Н.Имомов ва С.Ғайбуллаевларнинг фикрига қўшилган ҳолда таъкидлаш жоизки, “таъминловчи битимлар” мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари сифатида эътироф этиш ва уларни таъминлаш жараёнига татбиқ этиш мажбуриятларнинг бажарилишини самарали таъминлашнинг гарови ҳисобланади.

Фикримизча, “электрон битимлар”ни ҳам “Таъминловчи битимлар” сифатида тавсия қилиш мумкин. Зеро, Ўзбекистон Республикаси “Электрон ҳужжат айланиши тўғрисида”ги Қонунининг 7-моддасига кўра, электрон ҳужжат қоғоз ҳужжатга тенглаштирилади ва у билан бир хил юридик кучга эга бўлади⁵²⁷.

Мазкур қонунда қайд қилинган қоидадан англаш мумкинки, электрон битимлар ёзма равишда тузиладиган битимлар билан тенглаштирилади ва бир хил юридик кучга эга.

Электрон шартномалар воситасида давлат харидлари билан боғлиқ мажбуриятлар бажарилиши самарали таъминланиб келинаётганлиги ҳусусида диссертациянинг 1-боби 1.1-параграфида батафсил тўхталиб ўтган эдик.

“Электрон шартнома деганда товарлар (ишлар, хизматлар) олди-сотдиси учун ахборот тизимларидан фойдаланган ҳолда сотувчи ва харидор ўртасида тузиладиган шартнома”⁵²⁸ тушунилади.

Рақамли реаллик шароитида электрон шартномаларнинг қўлланиш

⁵²⁶Имомов Н. Қарз мажбуриятини таъминлашнинг фуқаролик-ҳуқуқий воситаларига нисбатан янгича ёндашувларнинг таҳлили // Юридик Фанлар Ахборотномаси. 2/2020. 44-б; Ғайбуллаев С. Фуқаролик ҳуқуқида таъминловчи битимлар //Юрист ахборотномаси. -№4 (2020). –Б.76-82.

⁵²⁷Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 йил, 20-сон, 230-модда /<https://lex.uz/docs/165079>

⁵²⁸Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 2 июндаги “Электрон тижоратда битимларни амалга ошириш тартибини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 185-сон қарори. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси. /<https://lex.uz/docs/2973939#undefined>

доираси кенг. Зеро, электрон битимлар нафақат ички, балки халқаро савдо муомаласида ҳам қўлланилади⁵²⁹.

Рақамли фуқаролик муомаласида томонларнинг хоҳиш-ирода билдиришининг бошқа шакллари билан бир қаторда, электрон битимлардан кенг ва самарали фойдаланилади⁵³⁰.

Давлат харидлари бўйича 2021 йил апрель ойида 734,0 млрд сўмлик электрон битимлар тузилган бўлиб, бу кўрсаткич март ойига нисбатан 20,2 % га ошганлигини кузатиш мумкин⁵³¹. Демак кундан кунга электрон шартномалар тузиш қўлами ортиб бормоқда.

Назаримизда, нафақат давлат харидлари бўйича, балки бошқа соҳаларда ҳам электрон шартномалар тузиб, мажбуриятлар бажарилиши орқали манфаатлар таъминланишига оид ҳаракатлар олиб борилмоқда. Л.Ефимова томонидан банк амалиётига ахборот технологияларини жорий этиш давом этаётганлиги, шартномавий ишларни ҳуқуқий таъминлаш хусусида сўз юритилар экан, бунда кредит ташкилотлари электрон товар айланишига ўтиш, шу жумладан электрон шаклда шартномалар тузишдан манфаатдор эканлиги таъкидланади⁵³².

Ўзбекистон Республикасининг “Электрон ҳужжат айланиши тўғрисида”ги⁵³³, “Электрон рақамли имзо тўғрисида”ги⁵³⁴ ва “Электрон тижорат тўғрисида (янги таҳрири)”ги Қонунлари қабул қилинган⁵³⁵ бўлиб, уларда битимларни электрон тарзда амалга ошириш билан боғлиқ

⁵²⁹Типовой закон ЮНСИТРАЛ «Об электронной торговле» // Model law of electronic commerce the united nations commission on international trade law // Принят в Нью-Йорке 28 мая-14 июня 1996 г. на 29-й сессии ЮНСИТРАЛ, одобрен 16 декабря 1996 г. резолюцией 51/162 на 85 Пленарном заседании Генеральной Ассамблеи ООН// Комиссия ООН по праву международной торговли. Ежегодник Т.: XXXII 1999 г. Нью-Йорк, 1998. -С.319-333.

⁵³⁰Рузиназаров Ш.Н. Ачилова Л.И. Электронные сделки и проблемы их применения в условиях цифрового гражданского оборота. Развитие общества и науки в условиях цифровой экономики: [монография / Ачилова Л.И. и др.]; под общей ред.А.Б. Черемисина. Петрозаводск : МЦНП «Новая наука», 2020. 5-с.

⁵³¹Ежемесячные итоги по электронным государственным закупкам /<http://xarid.uz/news/details/3>

⁵³²Ефимова Л.Г. Правовые особенности электронной формы банковских сделок. //Вестник Университета имени О.Е.Кутафина (МГЮА). 2017/1. 23-с.

⁵³³Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 йил, 20-сон, 230-модда /<https://lex.uz/docs/165079>

⁵³⁴Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2004 йил, 1-2-сон, 12-модда /<https://lex.uz/docs/64467>

⁵³⁵Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2015 йил, 20-сон, 250-модда /<https://www.lex.uz/acts/2650293>

муносабатлар тартибга солинган бўлса-да, бироқ бу ҳолат Фуқаролик кодекси доирасида тартибга солинмаган. Бу эса, ушбу қоидаларни кенг камровда муносабатларни тартибга солишга қўллаш имкониятини бермайди.

Хорижий мамлакатлар қонунчилиги, хусусан Қозоғистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 152-моддасида, битимнинг ёзма шакли қоғозда ёки электрон шаклда тузилиши⁵³⁶, Украина Фуқаролик Кодексининг 205-моддаси биринчи қисмида эса, битим оғзаки ёки ёзма (электрон) шаклда тузилиши мумкин. Агар қонунчилик билан ўзга ҳолат белгиланган бўлмаса, тарафлар битим шаклини танлаш ҳуқуқига эга⁵³⁷ эканлиги қайд қилинган. Зеро, Л.Ефимова таъкидлаганидек, ҳужжатнинг электрон шакли шартноманинг оддий ёзма шаклининг бир кўриниши эмас, балки иродани ифодалашнинг сифат жиҳатидан янги усулидир. Шунинг учун битимнинг электрон шакли махсус ҳуқуқий тартибга солишни талаб қилади⁵³⁸.

Таҳлилларга асосан, ЎЗР ФКнинг 105-моддаси биринчи қисмига “Битимлар оғзаки ёки ёзма ёхуд электрон шаклда (электрон оферта, электрон акцепт) тузилади. Агар қонунчиликда ўзга ҳолат белгиланган бўлмаса, тарафлар битим шаклини эркин танлаш ҳуқуқига эга” деган ўзгартириш киритиш таклиф этилади.

Мазкур таклиф қабул қилиниши битимларни тузиш соҳасига ахборот-коммуникация технологияларининг жалб этилиши ҳуқуқий жиҳатдан таъминланади. Бу эса ўз навбатида битим тузиш ниятида бўлган шахсларга бу каби янги технологиялардан фойдаланган ҳолда электрон шаклда шартномалар тузиш имкониятини юзага чиқаради. Натижада электрон шартномалар тузилиб, унда белгиланган мажбуриятлар таъминланиши, бу борада инсон омилининг чекланиши билан *биринчидан*, шартнома тузишда иштирок этувчи шахслар кам вақт сарфланиши таъминланди, *иккинчидан*,

⁵³⁶Гражданский Кодекс Республики Казахстан (Общая Часть).
[/https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1006061#pos=5;-106](https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1006061#pos=5;-106)

⁵³⁷Гражданский кодекс Украины от 16 января 2003 года № 435-IV (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.07.2021 г.)
[/https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30418568#pos=6;-106](https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30418568#pos=6;-106)

⁵³⁸Ефимова Л. Правовые особенности сделок в электронной форме в банковской практике //Хозяйство и право. 2012. №7. 101-с.

улар томонидан шартномани расмийлаштириш билан боғлиқ ортиқча харажатлар қилинишининг олди олинади ва *учинчидан*, шартнома тузишда юзага келадиган коррупциоген омиллар бартараф этилади.

Учинчидан, интеллектуал мулк объектларини таъминлаш усуллари сифатида эътироф этиш.

“Интеллектуал мулк объектига нисбатан мутлақ ҳуқуқлар эгаси ўз ҳуқуқини ФК ва амалдаги қонунларга зид бўлмаган ҳар қандай тарзда тасарруф этишга ҳақли. Масалан, мутлақ ҳуқуқлар эгаси бу ҳуқуқларни ўз мажбурияти ёки учинчи шахслар мажбуриятларининг бажарилишини таъминлаш усули сифатида гаровга қўйиши мумкин⁵³⁹.

Мутлақ ҳуқуқлар гарови мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг нодир ва ўзига хос усули ҳисобланади⁵⁴⁰.

Қайд қилинган фикрларга қўшилган ҳолда таъкидлаш жоизки, “Ҳар қандай мол-мулк, шу жумладан ашёлар ва мулкӣ ҳуқуқлар (талаблар) гаров нарсаси бўлиши мумкин, муомаладан чиқарилган мол-мулк, кредиторнинг шахси билан узвий боғлиқ бўлган талабномалар, хусусан ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги талаблар, алиментлар тўғрисидаги талаблар ҳамда бошқа шахсга берилиши қонун билан ман этилган бошқа талаблар бундан мустасно” (ЎЗР ФК, 267-модда, биринчи қисм)⁵⁴¹.

ЎЗР ФКнинг 97-моддаси биринчи қисмига асосан, ушбу Кодекс ва бошқа қонунларда белгиланган ҳолларда ва тартибда интеллектуал фаолиятнинг аниқ ифода этилган натижалари ҳамда юридик шахснинг бу натижаларга тенглаштирилган ўзига хос воситалари, ана шу ишлар ёки хизматларни адо этаётган жисмонӣ ёки юридик шахснинг маҳсулотлари

⁵³⁹Окюлов О. Интеллектуал мулк ҳуқуқи. И.М.Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти. Тошкент, 2005. 23-б.

⁵⁴⁰Петрова У.А. Залог исключительных прав как способ обеспечения исполнения обязательств. //Вопросы Российской Юстиции. Выпуск 8. 2020. 268-с.

⁵⁴¹Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова /<https://www.lex.uz/docs/111189#154456>

(фирма номи, товар белгиси, хизмат кўрсатиш белгиси ва ҳ.к.)га нисбатан фуқаронинг ёки юридик шахсининг мутлақ ҳуқуқи эътироф этилади⁵⁴².

Бугунги кунда Россия банклари томонидан мутлақ ҳуқуқлар гарови эвазига янада кўпроқ кредитлар бериш амалиёти кечмоқда. Мутлақ ҳуқуқлар гарови ривожланган хорижий мамлакатларда инновацион фаолият соҳасида, тадбиркорликни бошлашнинг дастлабки жараёнида пул воситаларини жалб қилиш усулларида бири ҳисобланади. Демак бу ҳуқуқ инновацион фаолият ва тадбиркорликни ривожлантириш учун иқтисодий ва ҳуқуқий аҳамиятга эга.

Хорижий мамлакатлар тажрибасига мурожаат қиладиган бўлсак, Германияда мутлақ ҳуқуқлар гаровининг иккита модели мавжуд: гаровнинг ўзи (Pfandrecht an Rechten) ва титул таъминлаш (Sicherungsabtretung). Иккинчи моделда, гаровга қўювчи гаровга олувчига мутлақ ҳуқуқни беради ва кейинчалик, агар таъминланган мажбурият бажарилса, гаровга олувчи мутлақ ҳуқуқни гаровга қўювчига қайтаради⁵⁴³.

Мутлақ ҳуқуқлар гарови тўғрисидаги шартномага мувофиқ гаровга қўювчи гаровга олувчининг розилигисиз мутлақ ҳуқуқни бегоналаштиришни исътесно қилган ҳолда, гаровга олинган интеллектуал фаолият натижасидан фойдаланишга ва бундай натижа юзасидан топшириқ беришга ҳақли бўлади. Мутлақ ҳуқуқлар гарови шартномаси билан ўзгача ҳолатлар ҳам белгиланиши мумкин⁵⁴⁴.

Интеллектуал мулк объектлари қандай фаолият маҳсули эканлиги, ҳуқуқий режими ва ш. к. хусусиятларига қараб, қуйидаги турларга бўлинади: а) интеллектуал фаолият натижалари: фан, адабиёт, санъат асарлари; эшиттириш ташкилотларининг ижролари, фонограмма ва эшиттиришлари; электрон ҳисоблаш машиналари учун дастурлар ва маълумот базалари; ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналари; селекция ютуқлари; ошкор

⁵⁴²Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 2-сонга илова
<https://www.lex.uz/docs/111189#154456>

⁵⁴³Екимова В.С. Залог исключительных прав – возможность для развития. //Право будущего: интеллектуальная собственность, инновации, интернет: Ежегодник. Вып. 1. – М., 2018. -С.120-121.

⁵⁴⁴Харитонов Ю.С. Залог исключительных прав в системе способов обеспечения исполнения обязательств. //Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 5, Юриспруд. 2015. № 3 (28). 24-с.

этилмаган ахборот, шу жумладан, ишлаб чиқариш сирлари (ноу-хау)дан иборат; б) фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг, товарлар, ишлар ва хизматларнинг хусусий аломатларини акс эттирувчи воситалар (фирма номлари; товар (хизмат) белгилари; товар чиқарилган жой номи; в) ФКда ва б. конунларда назарда тутилган ҳолларда интеллектуал фаолиятнинг бошқа натижалари ҳамда фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг, товарлар ва хизматларнинг хусусий аломатларини акс эттирувчи бошқа воситалар (ФК 1031-модда). Мазкур фаолиятнинг янги маҳсулларига, фирмалар, товарлар, ишлар, хизматларнинг янги номлари ва аломатларига нисбатан ҳам ФК (4-бўлим)да ва б. конунларда интеллектуал мулкка оид белгиланган қоидалар қўлланади⁵⁴⁵. Зеро, И.Б.Зокиров таъкидлаганидек, интеллектуал фаолият (ижодий меҳнат) натижаларига фан, адабиёт ёки санъат асарлари, ихтиролар, кашфиётлар, саноат намуналари, селекция ютуқлари, муаллифлик ҳамда саноат мулки ҳуқуқи нормаси билан тартибга солинадиган ва қўриқладиган ҳуқуқий муносабатларнинг объекти бўлади⁵⁴⁶.

Ҳозирда интеллектуал мулк объектлари мажбуриятлар бажарилишини таъминлашда кенг қўлланилиб келинмоқда. Жумладан, В.Б.Железный томонидан кредитлашда гаров предмети сифатида НИТФ – илмий техникавий фаолият натижалари (ихтиро, фойдали моделлар, саноат намуналари, ишлаб чиқариш сирлари (ноу-хау)га бўлган ҳуқуқлардан фойдаланиш⁵⁴⁷, Х.А.Мамаджанов ва О.В.Перепечколар томонидан эса, АҚШ, Канада, Буюк Британия, Франция ва Европа Иттифоқининг баъзи бир давлатларида интеллектуал мулк объектларини гаровга қўйиш орқали кредитлаш механизми кенг йўлга қўйилганлиги⁵⁴⁸ эътироф этилади.

⁵⁴⁵Интеллектуал мулк ҳуқуқи. /<https://qomus.info/encyclopedia/cat-i/intellektual-mulk-huquqi-uz/>

⁵⁴⁶Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. Дарслик. 1-қисм. Қайта ишланган ва тўлдирилган бешинчи қисм. -Т.: ТДЮИ нашриёти, 2009. 122-б.

⁵⁴⁷Железный В.Б. Использование прав на РНТД в качестве предметов залога при кредитовании //Финансы, денежное обращение и кредит. -№1 (196) 2018. 62-с.

⁵⁴⁸Мамаджанов Х.А, Перепечко О.В. Интеллектуальная собственность как предмет залога. Проблемы и предложения. //Экономика и управление народным хозяйством.-№12(195) 2017. 21-с.

Интеллектуал мулк ҳуқуқининг гарови билан боғлиқ қоидалар ХХР ФКнинг 444-моддасида, интеллектуал мулк ҳуқуқининг гарови алоҳида рўйхатдан ўтказилган товар белгисидан фойдаланиш ҳуқуқи, патент ҳуқуқи ёки муаллифлик ҳуқуқи рўйхатдан ўтказилгандан сўнг вужудга келади.

Агар гаровга олувчи ва гаровга қўювчи билан келишувда бошқача ҳолат белгиланган бўлмаса, интеллектуал мулкка бўлган мулк ҳуқуқи гаровга қўйилганидан кейин гаров қўювчи томонидан бошқа шахсга берилиши ёки гаровга қўйилиши мумкин эмас. Гаровга қўйилган интеллектуал мулкка эгалик ҳуқуқини бериш ёки лицензиялашдан гаровга қўювчи томонидан олинган тушумлар мажбуриятни бажариш учун гаров эгасига тўлаш учун қўлланилади⁵⁴⁹ тарзида баён этилади.

Товар белгисидан гаров шартномасида фойдаланиш миллий қонунчилик ва ҳуқуқни қўллаш амалиётида янгиликдир. Гарчи миллий қонунчиликда товар белгисини гаров шартномасида фойдаланиш бўйича ҳеч бир монелик бўлмасада, қонунчиликда у ҳали-ҳануз алоҳида муносабат сифатида такомиллаштирилмаган ёки уни тартибга солишда махсус қоидалар ишлаб чиқилмаган. Хорижий давлатлар (АҚШ, Германия, Швеция, Япония, Буюк Британия) қонунчилигида эса товар белгилари гарови одатий, анъанавий фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар тоифасига киради⁵⁵⁰.

Тижорат товарларига бўлган муносабатда таъминланган манфаат саноат ускуналари, дебиторлик қарзлари, акциялар, облигациялар, банкдаги ҳисобварақлар, шунингдек, “номоддий” мулк (интеллектуал мулк) шаклида – муаллифлик ҳуқуқлари, патентлар, товар белгилари ва бошқалар орқали амалга оширилиши мумкин⁵⁵¹.

⁵⁴⁹Хитой Халқ Республикаси Фуқаролик Кодекси
[/http://www.npc.gov.cn/englishnpc/c23934/202012/f627aa3a4651475db936899d69419d1e/files/47c16489e186437eab3244495cb47d66.pdf](http://www.npc.gov.cn/englishnpc/c23934/202012/f627aa3a4651475db936899d69419d1e/files/47c16489e186437eab3244495cb47d66.pdf)

⁵⁵⁰Бабакулов З.Қ. Товар белгиларидан фойдаланиш ва муҳофаза қилишни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш. Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси Автореферати. Тошкент, 2018. 16-б.

⁵⁵¹Медведев С.В. Обеспечительный интерес в правовой системе США
[/https://www.gorodissky.ru/publications/articles/obespechitelnyy-interes-v-pravovoy-sisteme-ssha/](https://www.gorodissky.ru/publications/articles/obespechitelnyy-interes-v-pravovoy-sisteme-ssha/)

Патентлар гарови мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули сифатида унинг товар айланиши ва харидоргирлиги паст даражада эканлиги⁵⁵² унинг амалда кам қўлланилаётганлиги кўрсатади. Шундай бўлса-да, рақамли реаллик шароитида АҚШда бу борадаги муносабатларни ривожлантириш мақсадида патент ва товар белгидан ўзганинг фойдасига воз кечишни расмийлаштириш учун ҳужжатларни тақдим этишнинг электрон тизими ишлаб чиқилган⁵⁵³.

Бугунги кунда, амалиёт ходимлари томонидан банк амалиётида мажбуриятлар бажарилишини таъминлашда интеллектуал мулк объектлари, шу жумладан брендлар (товар белгиси)дан гаров сифатида фойдаланиш мумкинлиги⁵⁵⁴ таъкидланмоқда. Бу каби фикрга қўшиламиз. Чунки брендлар (товар белгиси) ўз қиймати билан битимларни таъминлаш хусусиятига эга. Масалан, “Interbrand” маълумотларига кўра, мутахассислар томонидан “Apple” бренди 322,999 млн. АҚШ доллари (+38%), “Amazon” бренди 200,667млн. АҚШ доллар (+60%) ва “Microsoft” бренди 166,001млн. АҚШ доллар (+53%)га баҳоланмоқда⁵⁵⁵.

Бу ўринда, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2021 йил 28 январь куни “Интеллектуал мулк объектларини муҳофаза қилиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4965-сон қарори қабул қилиниб, унда интеллектуал мулк соҳасини ривожлантириш мамлакатимизнинг жаҳон интеграциясидаги асосий омил эканлигидан келиб чиқиб, интеллектуал мулк объектларини муҳофаза қилиш тизимини такомиллаштириш мақсадида 2021 йил 1 апрелдан бошлаб: интеллектуал мулк соҳасидаги халқаро шартномалар нормаларидан келиб чиқиб, товар белгиси ва хизмат кўрсатиш белгисининг фақат тадбиркорлик фаолиятини амалга

⁵⁵²Кибенко Е.Р. История одного дела: залог патентов (имущественных прав на изобретение) в международном частном праве //Право та інновації № 1–2 (5–6) 2014. 158-с.

⁵⁵³Гаева Я.А. Обзор правового регулирования в сфере учета и коммерциализации патентных прав в США// Вестник университета имени О.Е.Кутафина (МГЮА) 2017. №6. 79-с.

⁵⁵⁴Никитин К.В. Использование товарного знака в качестве залога в банковских сделках. // Юридическая работа в кредитной организации № 1 (43). 2015. 63-с.

⁵⁵⁵Рейтинг лучших мировых брендов 2020. /<https://www.interbrand.com/best-brands/>

ошираётган юридик ёки жисмоний шахс номига рўйхатдан ўтказилишига нисбатан қонунчиликдаги мавжуд чекловлар бекор қилинганлиги⁵⁵⁶ айтилиши мумкин бўлади.

Таҳлиллардан келиб чиққан ҳолда ЎзР ФКга “Мутлақ ҳуқуқлар гарови” деб номланган 265¹-модда киритилиши таклиф этилиб, унда интеллектуал фаолият натижалари ҳамда бу натижаларга тенглаштирилган ўзига хос воситалари мутлақ ҳуқуқи гаров предмети бўлиши мумкинлиги, уларни давлат рўйхатидан ўтказиш тартиби, мутлақ ҳуқуқ тўғрисидаги шартномага мазкур кодекснинг гаров тўғрисидаги қоидалари қўлланилиши, ушбу шартнома бўйича тарафларнинг ҳуқуқлари ва чекловлар баён этилди. Мазкур таклиф қабул қилиниши билан бугунги кунда хорижий мамлакатларда кенг ва самарали қўлланилиб келаётган мутлақ ҳуқуқлар гаровининг миллий мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш жараёнига қўллашнинг ҳуқуқий асослари яратилади. Бунинг натижасида Рим ҳуқуқидан бери фойдаланиб келинаётган, амалда самарасиз бўлиб қолган анъанавий мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усулларида воз кечган ҳолда мажбурият тарафларининг манфаатларига тўла мувофиқ келадиган самарали усуллардан фойдаланиш имконияти юзага келади. Масалан, товар белгисини гаровга қўйиб, мажбуриятлар аниқсиз кредит мажбуриятларини таъминлаш тўғрисида қарор қабул қилиш учун ҳеч қандай қўшимча келишувлар қилиш ёки алоҳида расмийликларга риоя қилиш талаб этилмаслиги тарафларни шартномалар тузишга ундаб, олинган мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш кучини янада оширади.

Хулоса шуки, бугунги цивилистик тараққиёт интеллектуал мулк объектларини мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули сифатида эътироф этиш ва кенг миқёсда қўллаш самарали эканлигини кўрсатмоқда.

⁵⁵⁶<https://lex.uz/docs/5248263>

Тўртинчи боб бўйича хулосалар

1. Гаров мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг универсал усули сифасида *биринчидан*, гаров билан келгусидаги мажбуриятлар бажарилиши таъминланиши, *иккинчидан*, гаровнинг ашёвий-ҳуқуқий ва мажбурият-ҳуқуқий хусусиятга эгаллиги, *учинчидан*, гаров билан таъминланган мажбурият қарздор кредиторига бошқа кредиторларга қараганда имтиёз тақдим эта олиши, *тўртинчидан*, гаровнинг эркин шаклда қўлланила олиши имконияти мавжудлиги, *бешинчидан*, гаровнинг оммавий фойдаланишга мўлжалланганлиги, *олтинчидан*, гаровнинг ҳар қандай мажбурият бажарилишини таъминлай олиши, *еттинчидан*, гаров кўп тармоқли хусусиятга эга эканлиги, *саккизинчидан*, гаров шартномадан ташқари мажбуриятларни ҳам таъминлай олиш хусусиятига эга эканлиги асослаб берилди.

2. ЎзР ФК 280-моддаси иккинчи қисми “Тараф шартнома шартлари билан гаров билан таъминланган мажбуриятнинг бажарилмаганлиги ёки зарур даражада бажарилмаганлиги туфайли келиб чиққан талабларни гаровга қўйилган мулк ҳисобига қондириш учун ундиришни мажбуриятларни таъминлаш сифатида гаровга қўйилган мол-мулкка қаратишга ҳақли” деган қоидалар билан тўлдирилиши юзасидан тақлиф ишлаб чиқилди.

3. Ушлаб қолиш мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг универсал усули сифасида *биринчидан*, ушлаб қолиш ашёвий-ҳуқуқий ва мажбурият-ҳуқуқий хусусиятга эгаллиги, *иккинчидан*, ушлаб қолиш билан таъминланган мажбурият қарздор кредиторига бошқа кредиторларга қараганда имтиёз тақдим эта олиши, *учинчидан*, ушлаб қолишни эркин шаклда қўллаш имконияти мавжудлиги, *тўртинчидан*, ушлаб қолиш оммавий равишда фойдаланиш учун қулайлиги, *бешинчидан*, мажбуриятлар бажарилиши таъминланиши учун кўчар ёки кўчмас ашё ушлаб қолиниши мумкинлиги, *олтинчидан*, ушлаб қолиш кўп тармоқли хусусиятга эга эканлиги асослаб берилди.

4. ЎзР ФКга 291¹-модда сифатида “Ушлаб қолинган нарсанинг йўқолиши ёки шикастланиши учун жавобгарлик” деб номланган “Нарсани ушлаб турган кредитор ушбу Кодекснинг 889-моддаси биринчи қисмида ва 890-моддасида белгиланган тартибда ушлаб турилган ашёнинг етишмаслиги ёки шикастланиши учун жавобгар бўлади” деган мазмундаги модда киритиш юзасидан таклиф ишлаб чиқилди.

5. «Астрент» (суд неустойкаси) билан боғлиқ муносабатларни тартибга солиш мақсадида ЎзР ФКга “Мажбурият бўйича кредиторнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш” деб номланган 258¹-модда киритилиши юзасидан таклиф ишлаб чиқилди.

6. ЎзР ФКга “Шартли депонентлаш шартномаси (Эскроу)” деб номланган 975¹ - модда ва “Эскроу-агентида ҳақ тўлаш” деб номланган 975²-модда, шунингдек, “Indemnity”тини ифодаловчи “Шартномада белгиланган шартлар юзага келганида келтирилган зарарларни қоплаш” деб номланган 336¹-модда ва “Warranty”ни ифодаловчи “Ҳолатлар бўйича кафолат” деб номланган 310¹-модда ҳамда “Estoppel”ни ифодаловчи “Шартнома бўйича ҳуқуқларни амалга оширишдан ёки шартномани бажаришдан бош тортиш” деб номланган 382¹-модда киритилиши юзасидан таклиф ишлаб чиқилди.

7. Ўзбекистон Республикасининг “Ломбардлар тўғрисида”ги Қонуни лойиҳаси ва “Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига тегишли қўшимча ва ўзгартишлар киритиш тўғрисида”ги Қонун лойиҳаси ишлаб чиқилди.

8. “Таъминловчи битимлар”нинг мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули сифатида эътироф этилиши мумкинлиги асослаб берилди.

9. Интеллектуал мулк объектлари гаровнинг предмети сифатида мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усули сифатида эътироф этилиши мумкинлиги асосланди.

ХУЛОСА

“Мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш муаммолари” мавзусида олиб борилган тадқиқотлар натижасида қуйидаги илмий-назарий, қонун ҳужжатларини такомиллаштириш ва ҳуқуқни қўллаш амалиётини такомиллаштиришга оид хулосаларга келинди:

I. Илмий-назарий хулосалар:

1. Мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш мажбуриятни бажариш жараёнида вужудга келадиган қарздор ва кредитор ўртасидаги муносабатлар билан чегараланиб қолмасдан, балки у учта босқични ўз ичига қамраб олувчи муносабатлар мажмуаси бўлиб, ўз ичига шахсларни шартнома тузишга (тайёргарлик босқичи), тарафларни олган мажбуриятини бажарилишини таъминлаш (асосий босқич) ва мажбурият бузилганидан кейин ижрони таъминлаш жараёнлари (якуний-тиклаш босқич)ни қамраб оладиган тизим эканлиги очиқ берилди.

2. Мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш тушунчасига янги ҳуқуқий мазмундаги илмий-доктринаал муаллифлик таърифи ишлаб чиқилди: “Мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш деганда, шартнома олди, уни амалга ошириш ва ижрога қаратиш даврида қарздорда ўз зиммасига олган мажбуриятини бажаришига бевосита ундаш, мажбурият бажарилмаслиги ёки лозим даражада бажарилмаслигининг олдини олиш орқали бошқа иштирокчилар билан бирга кредиторнинг мулкӣ манфаатини ҳимоя қилиш мақсадида бевосита махсус қонун ёки қонун ҳужжатлари ёхуд шартномада белгиланадиган ҳуқуқий таъминлаш усуллари тушунилади”.

3. Мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг цивилистик аҳамияти ва ролини илмий концептуал таҳлил қилиш асосида қуйидагича унинг ҳуқуқий мазмуни тавсифлаб берилди:

биринчидан, мажбурият бажарилиши кафолатланади; *иккинчидан*, мажбуриятда иштирок этувчи тарафларнинг манфаати таъминланади;

учинчидан, мажбуриятни бажаришга қарздори ундайди; *тўртинчидан*, инфляция, ишлаб чиқариш даражаси пасайиб кетиши, етказиб берилган товарлар, бажарилган ишлар ёки кўрсатилган хизматлар учун тўловнинг амалга оширилмаслиги хавфи бартараф этилади; *бешинчидан*, тарафлар мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда, уларнинг зиммасига қўшимча мажбуриятлар юкланади ёки мажбуриятнинг бажарилишига эришиш учун қарздор мулки захираланиб қўйилади; *олтинчидан*, мажбурият қарздор томонидан бажарилмаганида кафил зиммасига уни бажаришнинг юкланиши кафолатланади ва кредитор нафақат қарздорга, балки кафилга ҳам талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади; *еттинчидан*, шартнома шартларини бажаришга тарафларни ундаш учун мажбуриятни виждонан ва оқилона бажаришга даъват этилиши орқали шартнома интизомининг мустаҳкамланиши таъминланади.

4. Фуқаролик ҳуқуқида таъминловчи чораларни мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллари сифатида эътироф этишнинг ягона бир мезонлари мавжуд эмас. Таъминловчи чораларни “Мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш усуллари” сифатида эътироф этиш учун асос ҳисобланадиган ғоятда муҳим бўлган белги ва хусусиятларни ягона бир тизимга бирлаштирувчи мезонлар: *биринчидан*, уларнинг мажбурият эканлиги (*белги*); *иккинчидан*, қонунчилик ёхуд келишув бўйича вужудга келиши (*белги*); *учинчидан*, асосий мажбурият бажарилишига ундаши (*хусусият*); *тўртинчидан*, мулкӣ оқибатни юзага келтириши, яъни мажбурият иштирокчилари манфаатини ҳимоя қилиши (зарарни қоплаш) (*хусусият*) ҳамда *бешинчидан*, асосий мажбуриятга нисбатан қўшимча (аксессуар) *хусусиятга* эга эканлиги инобатга олиниши лозим.

5. Мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш усулларига нисбатан қуйидаги мазмундаги муаллифлик таърифи асослантирилди: “Мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш усуллари деб, қарздор зиммасига олган мажбуриятини бажара олмаслигининг олдини олиб, уни ўз мажбуриятини бажаришига ундаш орқали

мажбурият бажарилишини лозим даражада виждонан ва оқилона таъминлаш йўли билан мажбурият иштирокчиларининг мулкӣ ҳуқуқ ва манфаатларининг ҳимоя қилинишини кафолатловчи мажбуриятлар сифатида бевосита махсус қонун ёки қонун ҳужжатлари ёхуд шартномада белгилаб қўйиладиган чораларга айтилади”.

6. Мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқӣ таъминлаш усуллари оқилона белгилаш, уларни қўллашда ғоятда муҳим аҳамиятга эга. Дарҳақиқат, мажбуриятни бажарилишини таъминлашнинг фуқаролик-ҳуқуқӣ усулларнинг хусусиятларини инобатга олиб уни туркумлаш нафақат назарий, балки амалӣ жихатдан ҳам асослантириб берилди. Бу эса ўз навбатида, тарафларнинг мажбуриятлар бажарилишини таъминлашга нисбатан тўғри ёндошишга имконият яратади. Мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқӣ таъминлашнинг мавжуд усуллари туркумлашнинг илмӣ-методологик фаразлари қуйидаги асосларга кўра тавсифлаб берилди: 1) мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқӣ таъминлашнинг ундовчи усуллари – неустойка ва закатлат (*фарқланиш хусусиятини ҳам инобатга олган ҳолда*); 2) мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқӣ таъминлашнинг мажбурият иштирокчилари манфаатини ҳуқуқӣ ҳимоя қилиш усули – кафиллик (*кредитор, қарздор ва учинчи шахслар манфаатларини ҳимоя қилиш хусусиятини инобатга олган ҳолда*); 3) мажбуриятлар бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқӣ таъминлашнинг мажбурият иштирокчилари манфаатини ҳуқуқӣ ҳимоя қилиш усули – кафолат (*акцессор хусусиятга эга бўлмаганлигини ҳамда кредитор, қарздор ва учинчи шахслар манфаатларини ҳимоя қилиш хусусиятини инобатга олган ҳолда*); 4) мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг “универсал усуллари” – гаров ва қарздорнинг мол-мулкни ушлаб қолиш каби туркумлаш мезонлари асослаб берилди.

7. Мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш усуллариининг цивилистик тадрижий ривожланиш тенденциялари қуйидаги асосларга мувофиқ исботлаб берилди: 1) **анъанавӣ усуллар** – неустойка (ЎзР ФК, 260-263-моддалар), гаров (ЎзР ФК, 264–289-моддалар), кафиллик (ЎзР ФК, 292–298-моддалар),

закалат (ЎзР ФК, 311–312-моддалар). Бу усуллар Рим ҳуқукидаёқ маълум бўлган; 2) **бошқа таъминлаш усуллари** – қарздорнинг мол-мулкани ушлаб қолиш (ЎзР ФК, 290–291-моддалар) ва кафолат (ЎзР ФК, 299–310-моддалар). Бу таъминлаш усуллари ЎзР ФКга янги киритилган (1995 йил 21 декабрь); 3) таъминлаш усуллари сифатида – **таъминловчи битимлар** (насияга товар сотиш (ЎзР ФК, 421-модда), товар ҳақини бўлиб-бўлиб тўлаш (ЎзР ФК, 422-модда), ижара (ЎзР ФК, 535-модда), лизинг (ЎзР ФК, 587-модда), пудратчининг ушлаб қолиш ҳуқуқи (ЎзР ФК, 639-модда), пул талабномасидан бошқа шахс фойдасига воз кечиш эвазига молиялаш (факторинг) (ЎзР ФК, 749-модда), шартнома бўйича жавобгарликни суғурта қилиш (ЎзР ФК, 919-модда); 4) **замонавий таъминлаш усуллари** - “Estoppel”, “Warranty”, “Indemnity”, “Эскроу”, “Астрент”; 5) **“урфга айланган”** таъминлаш усулларига туркумлаш зарурияти асослаб берилди.

8. Мажбуриятларнинг бажарилишини фуқаролик-ҳуқуқий таъминлаш усулларига хос бўлган хусусиятлар ёритиб берилди. Бунда уларнинг *биринчидан*, қарздор томонидан олинган мажбурият бажарилмаган ёки лозим даражада бажарилмаганида юзага келадиган ҳуқуқий оқибатни бартараф этиш учун энг ишончли усули бўлиши; *иккинчидан*, ашёвий-ҳуқуқий ва мажбурият-ҳуқуқий хусусиятга эга бўлиши; *учинчидан*, у билан таъминланган мажбурият қарздор кредиторига бошқа кредиторларга қараганда имтиёз тақдим эта олиши; *тўртинчидан*, мажбурият бажарилишини таъминлашда эркин шаклда қўлланила олиш имкониятига эга бўлиши; *бешинчидан*, оммавий фойдаланишга мўлжалланган бўлиши; *олтинчидан*, ҳар қандай мажбурият бажарилишини таъминлай олиши; *еттинчидан*, мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усули сифатида кўп тармоқли хусусиятга эга бўлиши; *саккизинчидан*, шартномадан ташқари мажбуриятларни таъминлай олиши (гаров) лозимлиги, айнан ушбу хусусиятлар гаров ва ушлаб қолишда мавжудлиги тадқиқ қилиниб, уларни универсал усул сифатида эътироф этиш тақлиф этилди.

9. Товар неустойкаси ва делькредереда таъминлаш усуллариға хос бўлган белги ва хусусиятлар мавжудлиги асослаб берилди. Бунинг асоси сифатида энг аввало мажбурият ва қонунчилик ёхуд шартнома асосида вужудга келиши (*белгилари*) ҳамда асосий мажбуриятнинг бажарилишига ундаши (*ундаш хусусияти*), мулкӣ оқибат вужудга келтириши орқали манфаатларни ҳимоя қилиши (*зарарни қоплаш хусусияти*) ва асосий мажбуриятга нисбатан қўшимча (акцессор) хусусиятга эга эканлиги исботланди.

10. Мажбуриятлар бажарилишини таъминлашни такомиллаштиришнинг истиқболларини белгилашда “Астрент”, “Эскроу”, “Indemnity”, “Warranty” ва “Estoppel” каби замонавий конценциялардан, шунингдек, “Таъминловчи битимлар” ва интеллектуал мулк объектларидан гаров нарсаси сифатида мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари сифатида фойдаланишнинг самарали жиҳатлари асослантириб берилди.

II. Қонун ижодкорлиги йўналишидаги таклифлар:

11. Мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш юзасидан судга мурожаат қилиб, тегишли суд қарорлари чиқарилганидан кейин ҳам улар ижро қилинмасдан қолиши кредиторнинг мулкӣ манфаатларига зарар етказди. Кредиторнинг талабига биноан қарздор адолат ва оқилоналик тамойилларига риоя этиши ҳамда ноқонуний хатти-ҳаракатлар ва ноинсоф хулқ-атворда бўлишининг олдини олиш учун суд томонидан суд ҳужжатида белгиланган миқдорда, кредитор фойдасига пул маблағларини ундиришга ҳуқуқӣ жиҳатдан имконият яратиш мақсадида, Фуқаролик кодексига 258¹-модда киритиш ва уни қуйидаги таҳрирда ифодалаш лозим:

“258¹-модда. Мажбурият бўйича кредиторнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш

Агар ушбу Кодекс, қонун ҳужжатлари ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса ёки мажбуриятнинг моҳиятидан ўзгача ҳолат англашилмаса, қарздор томонидан мажбурият бажарилмаган тақдирда,

кредитор суддан мажбуриятнинг асл ҳолда бажарилишини таъминлашни талаб қилишга ҳақли бўлади.

Кредитор томонидан ушбу модданинг биринчи қисмига мувофиқ ўз ҳуқуқлари ҳимоя қилиниши қарздори мажбуриятни бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги учун жавобгарликдан озод қилмайди”.

12. Тадбиркорлик соҳасида олинган мажбуриятлар бажарилиши бир неча усуллар билан таъминланиши, мажбуриятлар бузилганида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорларнинг ҳуқуқларини оқилона ҳимоя қилиш имкониятини яратиш мақсадида Фуқаролик кодексига 259²-модда киритиш ва уни қуйидаги таҳрирда ифодалаш лозим:

“259²-модда. Мажбурият бажарилишини таъминлаш усулининг ўзгартирилиши ёки бир нечта усулларнинг қўлланиши

Мажбурият бажарилишини таъминлаш усули кредиторнинг розилиги ёки суд қарорига биноан бошқа таъминлаш усули билан алмаштирилиши мумкин. Агар кредитор айбига кўра, мажбурият етарли даражада таъминланган бўлмаса, таъминлаш бўйича бир нечта усуллар қўлланилиши мумкин”.

13. Давлат тилида тенг маъноли сўзлар ва тушунчалар мавжуд бўлсада, бироқ бугунги кунга қадар чет тиллари атамалари қўлланилиб келинаётганлиги қонунчилик техникасига мувофиқ келмаслигини инобатга олган ҳолда Фуқаролик кодексининг 260-моддаси биринчи қисмини қуйидаги таҳрирда баён этиш лозим:

“Қонун ҳужжатлари ёки шартнома билан белгиланган, қарзор мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган ёхуд кечиктирган тақдирда кредиторга тўлаши шарт бўлган пул суммаси ёки товар лафзсизлик тўлови ҳисобланади”.

Шунингдек, неустойка предметининг фақат пул шаклида белгиланиши ва ундирилиши мажбурият субъектларини ҳар қандай, яъни пулнинг қадрсизланиши ёки етарли маблағнинг йўқлиги каби ҳолатларда ҳам мулкый манфаатларини тўлиқ таъминлай олмайди. Чунки, бундай ҳолатларда мажбурият субъектлари ишлаб чиқарилган маҳсулотларни арзон сотиш

ўрнига омборхонада сақлаб туришни афзал кўради. Бу нафақат мажбурият субъектлари фаолиятига, балки ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг ривожланишига ҳам салбий таъсир кўрсатади. Мажбуриятнинг лозим даражада бажарилишига тўловга қобилиятсизлик ҳолати сабаб бўлганида мажбурият бузилиши нисбатини инобатга олган ҳолда маълум бир қимматлик (товар) эвазига лафзсизлик тўловини тўлашга имконият яратиш орқали кредиторлар манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида Фуқаролик кодекси 260-моддаси қуйидаги мазмундаги бешинчи қисм билан тўлдириш мақсадга мувофиқ:

“Мажбурият бажарилмаган ёки лозим даражада бажарилмаган ёхуд бажарилиши кечиктирилган тақдирда, ўзаро келишувга асосан мажбуриятнинг бажарилмаган қисмига мувофиқ келадиган пул суммаси ёки товарнинг берилиши белгиланиши мумкин”.

14. Фуқаролик қонунчилигидаги “алиментлар тўғрисидаги талаблар” гаров нарсаси бўлиши мумкин эмаслиги ҳақидаги чекловлар бартараф этган ҳолда гаров билан таъминланадиган шартномавий муносабатлар доираси кенгайиши орқали фуқароларга бу муносабатларда ўз ҳуқуқларини эркин амалга ошириш имкониятини яратиш мақсадида Фуқаролик кодексининг 267-моддаси биринчи қисмидаги “алиментлар тўғрисидаги талаблар” деган сўзларни чиқариб ташлаш мақсадга мувофиқ.

15. Мажбуриятлар бажарилишини лозим даражада таъминлаш учун бу жараёнга бир нечта кафиллар жалб қилиниши лозим. Агар улардан бирортаси асосий мажбуриятни тўлиқ бажарса у янги кредиторга айланиб, асосий мажбурият бўйича талаб қилиш ҳуқуқини қўлга киритади. Бу орқали кредитор ва кафил (янги кредитор)нинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари таъминланади. Шу нуқтаи назардан Фуқаролик кодексига 292¹-модда киритиш ва уни қуйидаги таҳрирда ифодалаш мақсадга мувофиқ:

“292¹-модда. Биргаликдаги кафиллар

Ўзаро келишувга кўра бир нечта шахслар биргаликдаги кафиллар сифатида мажбурият бажарилиши юзасидан жавобгарликни ўз зиммасига

олишлари мумкин. Бунда улар мажбуриятнинг бажарилиши учун солидар жавобгар ҳисобланадилар. Мажбуриятни бажарган кафил янги кредитор сифатида дастлабки кредиторнинг барча ҳуқуқлар ва талабларни тасдиқловчи ҳужжатларни ўзига ўтказилишини талаб қилишга ҳақли бўлади”.

16. Бугунги кунда тадбиркорлик соҳасида вужудга келаётган янги мажбурият муносабатларни таъминлаш учун фақатгина банк, бошқа кредит муассасаси ёки суғурта ташкилотининг чекланган доираси етарли эмас. Уларнинг доирасини янги вужудга келаётган ўзга ташкилотлар билан кенгайтириш лозим. Шунингдек, кафилнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун кафолат олишда принципалга нисбатан бир қатор талаблар қўйилиши керак. Шу нуқтаи назардан Фуқаролик кодексининг 299-моддаси “суғурта” деган сўздан кейин “ва ўзга” деган сўзлар билан ҳамда қўйидаги мазмундаги иккинчи қисм билан тўлдириш мақсадга мувофиқ:

“Банк, бошқа кредит муассасаси ёки суғурта ва ўзга ташкилот (кафил)дан бошқа шахс (принципал) кафолат олиши учун зарар кўриб ишламаётган бўлиши, ноликвид балансга эга бўлмаслиги, муддати ўтказиб юборилган кредиторлик қарзларининг мавжуд бўлмаслиги, молиявий йил натижалари бўйича ижобий аудиторлик хулосасига ва ижобий кредит тарихига эга бўлиши каби талабларга жавоб бериши лозим”.

17. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 302-моддасини “Кафолатнинг чақириб олинishi ва ўзгартирилиши” деб номлаган ҳолда янги таҳрирда қабул қилиш мақсадга мувофиқ:

“Агар кафолатда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, кафил томонидан чақириб олинishi ёки ўзгартирилиши мумкин эмас.

Агар кафолат шартига кўра, кафил томонидан уни чақириб олиш ёки ўзгартиришга йўл қўйиладиган бўлса, бунда бошқача шакл кўрсатилган бўлмаса, кафолатда берилган шаклда чақириб олиш ёки ўзгартириш амалга оширилади.

Агар кафолат шартига кўра, кафил томонидан бенефициар билан келишган ҳолда уни чақириб олиш ёки ўзгартиришга йўл қўйиладиган бўлса,

кафилнинг мажбурияти у томонидан бенефициарнинг розилигини олган пайтдан бошлаб, ўзгарган ёки бекор бўлган ҳисобланади.

Принципалга кафолат берилганидан кейин кафилнинг мажбурияти ўзгарган бўлса, бу ҳолат принципалнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларига таъсир қилмайди, агарда у томонидан бундай ўзгаришларга розилик берилмаган бўлса”.

18. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 311-моддаси учинчи қисми янги таҳрирда қабул қилиниши таклиф этилиб, унда закатат берилганидан кейин бир ой ичида келишилган мажбурият бажарилмаса бир тараф закататни йўқотиши ёки иккинчи тараф уни икки барабар миқдорида тўлаши лозимлиги тегишли тарафга мажбуриятни бажаришдан бош тортиш ҳуқуқини бериши асослантириб баён этилди. Чунки, тарафлар закатат бериб, шартнома тузилишидан закататдан кўра каттароқ манфаат кўришни мақсад қилиб қўядилар. Шартноманинг бажарилмаслиги натижасида кредитор нафақат закататни йўқотади, шу билан бирга, қарздор томонидан пухта ўйланмасдан қилинган таклифи асосида каттароқ фойдани ҳам йўқотиши мумкин.

19. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексини “Лафзсизлик тўловини қўллашнинг соддалаштирилган тартиби” деб номланган 326¹-модда билан тўлдириш юзасидан таклиф берилиб, унда агар тарафларнинг келишувида бошқача ҳолат назарда тутилган бўлмаса, қарздор олган мажбуриятини бажариб бориш даврийлигининг кейинги босқичлари унинг бузилишига йўл қўймаса, лафзсизлик тўловини тўлашдан озод қилиниши, лафзсизлик тўловини қўллашнинг соддалаштирилган тартиби қўлланилмайдиган ҳолатлар асосли тарзда баён этилди. Мазкур таклиф қабул қилиниши билан қарздор ўз мажбуриятини бажаришига инсофли равишда ёндашадиган бўлса, унга нисбатан енгиллик яратилади. Бу эса ўз навбатида, қарздорни ўз зиммасига олган мажбуриятини лозим даражада бажаришга ундайди.

20. Фуқаролик кодекси 310¹-модда билан тўлдирилиши ва қуйидаги таҳрирда баён этилиши мақсадга мувофиқ:

“310¹-модда. Ҳолатлар бўйича кафолат

Тараф шартнома тузилаётганида ёки тузилгунга қадар ёки ундан кейин иккинчи тарафга шартнома тузилиши, унинг бажарилиши ёки бекор қилиниши (шу жумладан, шартнома предмети, уни тузиш ваколатлари, шартноманинг амалдаги қонунчиликка мувофиқлиги, зарур бўлган лицензиялар ва рухсатномалар мавжудлиги, учинчи шахс билан боғлиқлиги ёки унинг молиявий аҳволи) учун аҳамиятга эга бўлган ҳолатлар бўйича ишончга сазовор бўлмаган кафолат берган бўлса, унинг талабига кўра, бундай ишончга сазовор бўлмаган кафолат бериши натижасида етказилган зарарни қоплаш ёки шартномада белгиланган лафзсизлик тўловини тўлашга мажбур.

Шартноманинг ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмаслиги ушбу модданинг биринчи қисмида назарда тутилган оқибатларнинг қўлланилишига тўсқинлик қилмайди.

Агар шартномада бошқа тартиб назарда тутилган бўлмаса, шартномавий ҳамкорнинг ишончга сазовор бўлмаган кафолатига таянган тараф бунинг натижасида келиб чиққан зарарни қоплаш ёки лафзсизлик тўловини тўлаш тўғрисида талаб қилиши билан бирга, шартномадан бош тортиш ҳуқуқига эга.

Тараф томонидан берилган ишончга сазовор бўлмаган кафолат натижасида келиб чиққан янглишиш ёки алданиш таъсирида шартнома тузган тараф шартномани бажаришдан бош тортиш ўрнига шартномани ҳақиқий эмас деб топишни талаб қилишга ҳақли”.

21. Фуқаролик кодекси 975¹-модда билан тўлдирилиши ва қуйидаги таҳрирда баён этилиши мақсадга мувофиқ:

“975¹-модда. Шартли депонентлаш шартномаси (Эскроу)

Шартли депонентлаш шартномаси (эскроу) бўйича депонент мулкни бошқа шахсга (бенефициарга) топшириш бўйича мажбуриятни бажариш учун мол-мулкни эскроу-агентга депозитлашга топшириш мажбуриятини олади ва эскроу-агент эса, шартномадаги шартлар вужудга келганида, ушбу мол-

мулкни сақлаш ва бенефициарга топширилишини таъминлаш мажбуриятини ўз зиммасига олади. Эскроу шартномаси депонент, бенефициар ва эскроу-агенти ўртасида тузилади ва унда, мол-мулкни депонентлаш муддати кўрсатилиши шарт. Эскроу шартномаси беш йил муддатга тузилади. Эскроу шартномаси нотариал тасдиқланиши шарт, нақдсиз пул маблағларни ёки ҳужжатсиз қимматли қоғозларни депозитга қўйиш ҳоллари бундан мустасно.

Мол-мулкни бенефициарга топшириш учун эскроу шартномасида кўрсатилган асослар вужудга келганида (жумладан, бенефициар ёки учинчи шахс томонидан шартномада назарда тутилган ҳаракатлар амалга оширилганда ёхуд шартномада белгиланган муддат ёки ҳодиса рўй берганида) эскроу-агент депонентланган мол-мулкни эскроу шартномаси шартларига мувофиқ бенефициарга топшириши шарт. Агар эскроу шартномасида кўрсатилган мол-мулк бенефициарга топшириш бўйича асослар эскроу шартномаси амал қилиш муддати давомида вужудга келмаса, эскроу-агент олинган мол-мулкни депонентга қайтариб беришга мажбур.

Депонентлаш объекти кўчар мулк (жумладан, нақд пул, ҳужжатли қимматли қоғозлар ва ҳужжатлар), нақдсиз пул маблағлар, ҳужжатсиз қимматли қоғозлар бўлиши мумкин.

Агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, депонентлаш объекти эскроу-агентга топширилгандан сўнг эскроу шартномаси амал қилган муддат давомида, депонент ушбу мол-мулкни тасарруф этишга ҳақли эмас.

Депонентнинг мол-мулкни бенефициарга топшириш бўйича мажбурияти ушбу мол-мулк эскроу-агентига топширилган пайтдан бошлаб бажарилган ҳисобланади”.

22. Мамлакатимизда бозор муносабатлари тавора тараққий этиб бориши жараёнида расмийлаштирилиши содда ва фойдаланиш учун қулай бўлган ломбарддаги ашёлар гаровига бўлган эҳтиёжни ифода этган кенг қамровли ижтимоий муносабатлар юзага келмоқда. Бироқ бу соҳада бир қатор ломбардлар фаолият олиб бораётган бўлса-да, улар махсус қонунга асосан

эмас, балки қонун ҳужжатларида акс этган айрим нормаларга ёки низомларга асосланган ҳолда фаолият юритмоқда. Ушбу ҳужжатлар ломбардлар фаолияти билан боғлиқ муносабатларни тўлиқ ҳуқуқий тартибга олиш учун етарли эмас. Шу боис, соҳага доир қонунчилик нормаларини тизимлаштириш мақсадида ақлли тартибга солиш элементларини ўз ичига олган ломбардлар фаолиятига оид қонунчиликни унификация қилишни тақозо этмоқда. Айни шу жиҳатидан бу борадаги хорижий (АҚШ, Франция, Малазия, Сингапур, Хитой ва ш.к.) давлатлар қонунчилигини қиёсий таҳлил қилган ҳолда Ўзбекистон Республикасининг “Ломбардлар тўғрисида”ги Қонунни қабул қилиш мақсадга мувофиқлиги асослаб берилди.

III. Ҳуқуқни қўллаш амалиётини такомиллаштиришга қаратилган тавсиялар:

23. Неустойкани камайтиришнинг оқилоналигига эришиш, суд амалиётини бирхиллаштириш орқали одил судловни амалга оширишни таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 326-моддасини амалиётга қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги қарори қабул қилиниши зарурияти асослаб берилди.

24. Кредит шартномаларидан келиб чиқадиган мажбуриятларнинг бажарилишига таъминлаш усуллари амалда тўғри татбиқ этилиши ва уларнинг суд амалиётида бир хилда қўлланилишини ҳамда бу борада фуқаролик қонун ҳужжатлари талабларига тўлиқ риоя этилишига эришиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми ва Олий хўжалик суди Пленумининг 2006 йил 22 декабрдаги 13/150-сон “Кредит шартномаларидан келиб чиқадиган мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш тўғрисидаги фуқаролик қонун ҳужжатларини қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги қарори янги таҳрирда ишлаб чиқилиши зарурияти асослаб берилди.